

ISSN 2617-7544; eISSN 2617-7552

Индекс 75876; 25876

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№3 (70)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

№3 (70) қыркүйек

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16504-Ж

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Ризулла Айдана (Қазақстан)

+7 775 884 9857, e-mail: arizulla@mail.ru

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,

социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)

Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың

орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор

(Қазақстан)

Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ерментәева А.Р., психол. ғ.д., профессор

(Қазақстан)

Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор

(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.

(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)

Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,

профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор

(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тохиязов Р., докторант (Қазақстан)

Психология және әлеуметтану сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ №

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 0 б.т. Тапсырыс № 0.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

Aimaganbetova O.Kh.¹, Adilova E.T.², Baimoldina L.O.³

¹doctor of psychological sciences, Professor, e-mail: alnara25@mail.ru

²PhD student, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

³PhD, Associate Professor, e-mail: laura.baimoldina777@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

STUDY OF FEATURES OF ETHNIC IDENTITY OF KOREANS (core-saram) RESIDING IN KAZAKHSTAN

Modern Kazakhstan is a young independent state of Central Asia, where 130 ethnic groups live today. One of the largest ethnic groups are the Kazakh Koreans. The deportation experience enhanced assimilation, many of them lost their native language, forgotten national customs and traditions, and thus, motivated them to study their ethnopsychological characteristics, and to revive the ethnic identity that was lost. The article presents the results of a study of the ethnopsychological features of Koreans living in Kazakhstan.

The purpose of the study is to study the ethnopsychological features of Koreans living in Kazakhstan. Analysis of the research results showed that for students of Korean nationality the most important is their personal identity.

The study showed that young Koreans are very interested in their historical past, the communication with representatives of other nationalities focused on the personal qualities of the communicating partner, but not the ethnicity.

In addition, a study of the ethnopsychological features of the Korean youth showed that these features, first of all, are determined by the need to adapt and interact with other cultural conditions of life and also contain those social and psychological characteristics that define «business» qualities.

Key words: ethnopsychological features, student youth, Kazakhstani Koreans, ethnic identity, ethnic stereotypes.

Аймағанбетова О.Х.¹, Адилова Э.Т.², Баймолдина Л.О.³

¹пс.ф.д., профессор, e-mail: alnara25@mail.ru

²PhD докторанты, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

³PhD, доцент, e-mail: laura.baimoldina777@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Қазақстанда тұратын корейлердің (коре-сарам) этностық бірдейлігінің ерекшелігін зерттеу

Қазіргі Қазақстан – бүгінде 130 этникалық топ өмір сүретін Орталық Азиядағы жас тәуелсіз мемлекет. Ең үлкен этникалық топтардың бірі – қазақстандық кәрістер. Жер аудару сұмдықтарынан аман өтіп, ассимиляция мен орыстандырудан өтіп, олардың көпшілігі ана тілінен айрылды, ұлттық салт-дәстүрлерді ұмытып кетті. Бұл мақалада Қазақстанда тұратын корейлердің этнопсихологиялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері ұсынылған.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанда тұратын корейлердің этнопсихологиялық ерекшеліктерін зерттеу. Зерттеу нәтижелерін талдау кәріс ұлтының студенттері үшін ең маңыздысы олардың жеке басының ерекшелігі екенін көрсетті.

Зерттеу көрсеткендей, жас корейлер өздерінің тарихи өткеніне өте қызығушылықпен қарайды, олар басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас кезінде, ең алдымен, олардың этникалық ерекшеліктеріне емес, жеке қасиеттеріне назар аудару керек деп санайды.

Сонымен қатар, корей жастарының этнопсихологиялық ерекшеліктерін зерттеу көрсеткендей, ең бірінші бұл ерекшеліктер бейімделу қажеттілігімен және басқа мәдени өмір сүру жағдайымен өзара әрекеттесуі анықталады, сонымен қатар «іскерлік» қасиеттерді анықтайтын әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары бар.

Түйін сөздер: этнопсихологиялық ерекшеліктер, студенттік жастар, қазақстандық кәрістер, этностық бірдейлік, этностық стереотиптер.

Аймаганбетова О.Х.¹, Адилова Э.Т.², Баймолдина Л.О.³

¹Д.пс.н., профессор, e-mail: alnara25@mail.ru

²PhD докторант, e-mail: elnura.adilova@mail.ru

³PhD, доцент, e-mail: laura.baimoldina777@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Изучение особенностей этнической идентичности корейцев (коре-сарам), проживающих в Казахстане

Современный Казахстан – это молодое независимое государство Центральной Азии, где проживает 130 этносов. Одним из крупнейших этносов являются казахстанские корейцы. Пережив ужасы депортации, подвергшись усиленной ассимиляции и русификации, многие из них потеряли свой родной язык, забыли национальные обычаи и традиции. В данной статье представлены результаты проведенного изучения этнопсихологических особенностей корейцев, проживающих в Казахстане.

Целью исследования является изучение этнопсихологических особенностей корейцев, проживающих в Казахстане. Анализ результатов исследования показал, что для студентов корейской национальности самым важным является их личностная идентичность.

Проведенное исследование показало, что молодые корейцы очень интересуются своим историческим прошлым, они считают, что при общении с представителями других национальностей они должны, в первую очередь, обращать внимание не на их этническую принадлежность, а на их личностные качества.

Кроме того, проведенное исследование этнопсихологических особенностей корейской молодежи показало, что эти особенности, в первую очередь, детерминированы необходимостью приспособления и взаимодействия с инокультурными условиями жизни, а также содержат те социально-психологические характеристики, определяющие «деловые» качества.

Ключевые слова: этнопсихологические особенности, студенческая молодежь, казахстанские корейцы, этническая идентичность, этнические стереотипы.

Introduction

During the existence of the Soviet Union, the topic of the deportation of Koreans was forbidden and was not subject to discussion. Only after the collapse of the country began to appear separate studies on this issue.

For the first time this topic began to be actively developed by American researchers: W. Kolars (Kolars, 1975), J. Stefan (Stefan, 1970), Japanese ones: H. Wada (Wada, 1987), H. Kimura (Kimura, 87), Korean – Kho Song Moo (Kho Song Moo, 1990) and others. In Russia and Kazakhstan, dozens of studies started to appear only in recent years about the issues of deportation of Koreans – Kim En Un (Kim En Un, 1994), G. Kim (Kim 2000), G. Kan (Kan, 1994), D. Men (Men, 1995), G. Khan (Khan, 1994), V. Ten (Ten 1993), Zh. Kovzhasarova (Kovzhasarova, 1993) and others.

Analysis and systematization of these studies showed that year 1937 for Soviet Koreans became the most difficult in their history, when their mass deportation from compact locations in the Far East began.

Koreans were the first of all the ethnic groups of the Soviet Union who were affected by mass re-

settlement; they were the first who experienced the horrors of deportation.

The reasons for the deportation of Koreans were made public only with the collapse of the Soviet Union. Thus, the famous historian of the «Korean issue» N.F. Bugay believed that the deportation of Koreans was based on the so-called preventive attribute. The White Paper, which describes the history of the forced relocation of Koreans, notes that their deportation was primarily due to the need to arrest the penetration of Japanese spies into the Far East. All Koreans living in the entire Soviet Union were declared Japanese spies and, according to a decree of the Council of People's Commissars of 1937, regulating the beginning of mass and forced deportation of Koreans, were subject to unconditional expulsion from their homes to Central Asia, in particular, to Kazakhstan, Uzbekistan, etc. This forced deportation operation had to be ended by the end of October 1937. Already in the second half of September, the first deported Koreans arrived in Kazakhstan (Bugay, 2014).

As noted by the famous Korean historian G.V. Khan «Deportation of Koreans under the pretext of suppressing the penetration of Japanese espionage» should be viewed as one of the moments

of «big politics», as a demonstration by the Soviet Union of the strength of its allied relations with China, of its relations with Japan (Korea was in colonial dependence on Japan, and Koreans were Japanese subjects), their positions in Far Eastern politics (Khan, 1994).

However, the history of the deportation of Kazakh Koreans resettled in Kazakhstan proves that they experienced two stages of deportation. The first is associated with their mass resettlement from the Far East to the republics of Central Asia, to Kazakhstan, since 1937. During this period, Kazakh Koreans without warm clothes, food were forced to live in unsuitable housing for premises – in dugouts, stables, pigsty and in abandoned.

The second stage of the deportation of Koreans began in the spring of 1938, when Koreans (more than 60%) began to settle in Kazakhstan. Repressions against Koreans were carried out, starting with poor catering, stealing tools, household goods, ending with mass epidemics, high mortality among children and the old men.

Living in incredibly difficult conditions, deprived of elementary human rights, thanks to the disinterested support of the Kazakhs and other peoples of Kazakhstan, and also thanks to their national peculiarities – hard work, perseverance, modesty, they were able to quickly adapt among the local population and get their respect and trust.

For the years of deportation Koreans as many of other ethnic groups, underwent enhanced assimilation and Russification processes. As a result, they not only lost their native Korean language, but also forgotten many customs and traditions. For this reason, nowadays they experience the stage of national rebirth, which is manifested in ethnic awareness, saving ethnic-psychological features, focusing on native language, culture, traditions and customs.

One of the manifestations of ethnopsychological features is ethnic identity, which in modern literature is defined, on the one hand, as a factor of identification with its national group, and on the other – as a factor of differentiation from other ethnic groups (Soldatova, 2012; Stefanenko, 2014; Aimaganbetova, 2016). Ethnic identity is a reflection of one's own perception as a member of a particular national group, along with the emotional and axiological value attributed to this membership and separating oneself from other groups. Consequently, ethnic identity can be viewed, first of all, as a process of awareness and experience by a person of the relationship between self «I» and his/her ethnic environment, his/her identity or difference from it.

Research Methods

To study the ethnic-psychological features of the Korean youth, an experimental research program was created. To study the ethnic identity of Korean youth, the «Self-attitudes test» developed by M. Kuhn and T. McPartland (Kuhn & McPartland, 1954, 1960) was used.

The next method we used in our research «Identification of the main components of ethnic identity» by T. Stefanenko (Stefanenko, 2014) contained a list of statements on which the respondent agrees, denies or chooses a neutral position. All statements were divided into groups, which were analyzed responses to given statements. The groups included ethnic statements that reflected attitudes toward their ethnic group and other ethnic groups. They were divided on: 1. Statements defining a sense of belonging to one's ethnic group; 2. Affirmations of the significance of ethnicity as an important personal value that cannot be shared with other ethnic groups; 3. Allegations of inter – ethnic relations.

To investigate the main types of Kazakhstani Koreans' ethnic identity modified methodical development «Types of Ethnic Identity» designed by G. Soldatova was used (Soldatova, 2012). Based on the allocation of 18 judgments, six types of ethnic identity were identified with different level manifestations – from positive ethnic identity (standard/adequate level of ethnic identity), ethnic indifference (level of hypo-identity), ethnonigilism (level of hypo-identity) ethnoselfishness (level of hyper – identity) to ethnofanatism (level of hyper – identity).

For an applied study of the Korean youth ethnic identity we used «The semantic differential technique designed» by Osgood (Osgood, 1975). This method was developed in order to study people's emotional attitudes to certain concepts to determine their meaning. This questionnaire invited respondent to express the attitude to a certain object (concept, image) on the totality of bipolar scales, mainly seven – point scales. Extreme positions on the scales are described by verbal antonyms. The set of scales forms the original space of the scales. Ratings of the concepts on the original scales, as a rule, correlate with each other. The factor analysis revealed main basic scales. The ratings of the remaining scales are functions of the base estimates with an accuracy of a relatively small random error.

The object of the research is the Korean youth (Kore – Saram), receiving education in higher educational institutions of Kazakhstan.

Results

The applied program of investigating Korean (Kore – Saram) students' ethnic-psychological features incorporated two stages.

The main objective of the first stage was to study the meaning of ethnic identity in the system of personality's self – categorization that determines the categorization of the surrounding society.

In developing this program, we hypothesized that ethnic identity is an important socio-psychological category in the personality's self – characterization among Korean students.

We developed a procedure for cross-cultural research of ethnic identity based on group identification matrices, and based on the concept that ethnic identity is the result of a complex socio-psychological process of self-identification of an individual with his national – ethnic group.

In this regard, the results replicated conclusions made by S. Moskovichi that in a certain life situation caused by socio – political, historical, economic, psychological or other changes, both on individual level and in group level, one of these identities becomes the leading and dominant in the hierarchy of the entire social identity of a person (Moskovichi, 1984).

The group identification matrix was based on «Self – attitudes test developed» by M. Kuhn and T. McPartland (Kuhn & McPartland, 1954, 1960).

In the course of the study, we received a palette of answers, the quantification of which gave us the opportunity to get an idea of the priority of status-role identities of students as representatives of one or another national – ethnic group. The content of free self-characteristics set obtained during the study were analyzed that included the calculation of the percentage composition. On the next step a collective group image «We» was compiled on the basis of summarizing the personal self – characteristics of «I – image».

In the context of social mediation of the group «image-We», the received answers in accordance with the program of studying self – characteristics were conditionally divided into objective and subjective characteristics (Kuhn, 1954; Moskovichi, 1984).

The objective were those characteristics that were a reflection of the level of group identity and associated with human, gender, ethnic, religious, civic identity, age and family roles, which we considered as basic and ethnosocial categories.

Characteristics reflecting self – identification, personal values, motives, emotions, positive and negative self – evaluations, and others were identified as subjective self – characteristics.

Based on the allocation of the above categories, a group identification matrix was compiled (Table 1).

Table 1 – Group identification matrices

Categories	Kazakh National University		South Kazakhstan University	
	female	male	female	male
Objective characteristics				
Basic characteristics				
Person	0,4	15,2	0,5	9,9
Gender	12,6	14,5	13,3	18,9
Age	6,7	13,2	15,9	9,8
Family	9,2	14,3	7,7	7,5
Ethnosocial characteristics				
Religion	4,5	11,4	15,9	16,9
Nationality	2,0	3,7	2,9	3,9
Kazakhstan citizen	7,1	8,2	5,0	3,8
Citizen of the world		2,2		1,7
Subjective self-characteristics				
Personality characteristics	40,3	20,5	28,3	18,9
Self-esteem	2,7	7,1	5,7	8,9
Other	2,1	2,0	4,8	3,8

During the survey, young Koreans – respondents first of all described their personal qualities such as calm, purposeful, beautiful, happy, beloved, etc. Moreover, respondents mainly considered themselves to be a certain gender group, age, religion, and family affiliation (mother, daughter, son, father, etc.).

Thus, the results analysis of the dominant identity in the system of personality's self-characteristics among Korean students (Kore – Saram) showed that

for students the most important are their personal identity. One of their top priorities in determining their personal status has become gender, religious, civic identity, as well as their belonging to a family. Ethnic identity in their characteristics is not the most important place.

The next method we used in our research «Identification of the main components of ethnic identity» (Stefanenko, 2014). The results of the analysis are represented in the Figure 1.

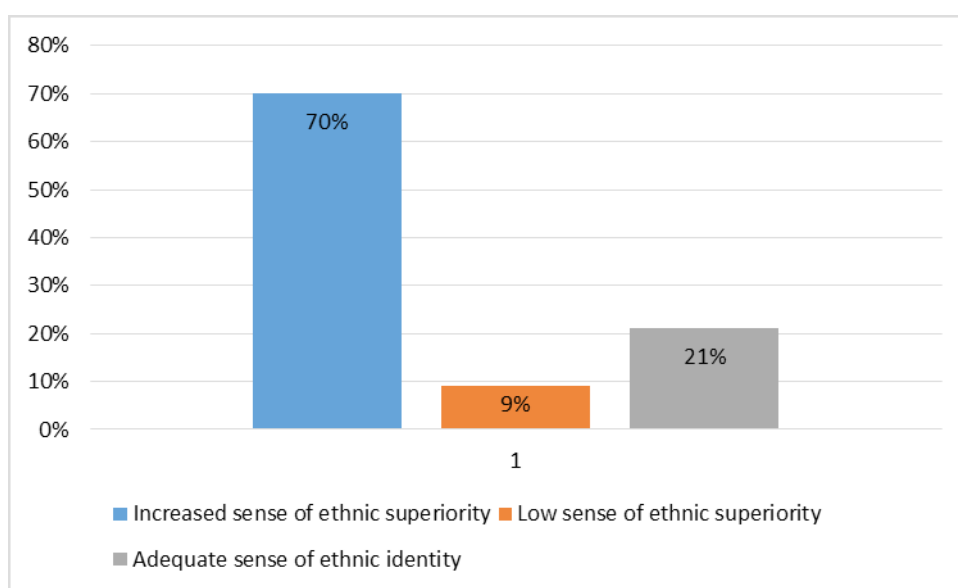

Figure 1 – Level of ethnic identity

Table 2 – Results of the method average indicators «Identification of the main components of ethnic identity» (T.G. Stefanenko)

Statement	Average	Statement	Average
1 statement	0,65	12 statement	-0,35
2 statement	-3,5	13 statement	0,3
3 statement	-1,35	14 statement	-0,25
4 statement	0,45	15 statement	-0,4
5 statement	0,7	16 statement	-1,15
6 statement	0,5	17 statement	0,85
7 statement	-0,4	18 statement	-1,1
8 statement	-1,15	19 statement	0,47
9 statement	-1	20 statement	-1,75
10 statement	0,4	21 statement	0,75
11 statement	0,85		

The results showed that young Koreans are very interested in the historical past ($m = 0.65$), they also believe that when communicating with representatives of various nationalities, they should first of all pay attention not to their ethnicity, but to their personal qualities ($m = 0.7$). They also believe that every person has the right to live in any territory, regardless of his ethnicity, and that representatives of the titular ethnic group – Kazakhs should have certain advantages over representatives of other ethnic groups living in the Republic of Kazakhstan, since they live in their native territory ($m = 0.85$). And finally, if they were faced with the choice to be a representative of any ethnic group, they would leave the one (e.g. Korea) to which they belong ($m = 0.75$).

Defining ethnic identity that reflects main components such as «feeling of significance of one's ethnos» was based on dividing the respondents' preferences via differentiating the statements given to them.

The answers were divided into:

1. Increased sense of ethnic superiority (this section was comprised of respondents who elevate their ethnicity over others);

2. A diminished sense of ethnic superiority (this item included answers where respondents underestimated the significance of their ethnos in their perception and attitude);

3. Adequate attitude to one's own and other ethnic groups (this section was comprised of respondents who equally treated any of ethnic group living in Kazakhstan).

At the third stage of the study, a modified methodical development «Types of Ethnic Identity» was used designed by G. Soldatova (Soldatova, 2012).

The results of study exploring the types of ethnic identity are reflected in Figure 2.

The analysis of the third method showed that young Koreans mostly have a positive ethnic identity ($m = 2.6$), in other words, they are characterized by a combination of a positive attitude towards their own nation and a positive attitude towards other peoples. In a multi-ethnic society, positive ethnic identity is commonly spread attitude. It sets up such an optimal balance of tolerance towards one's own and other ethnic groups, which allows considering it, on the one hand, as a condition of independence and stable existence of an ethnic group, on the other – as a condition of peaceful intercultural interaction in a multi-ethnic world.

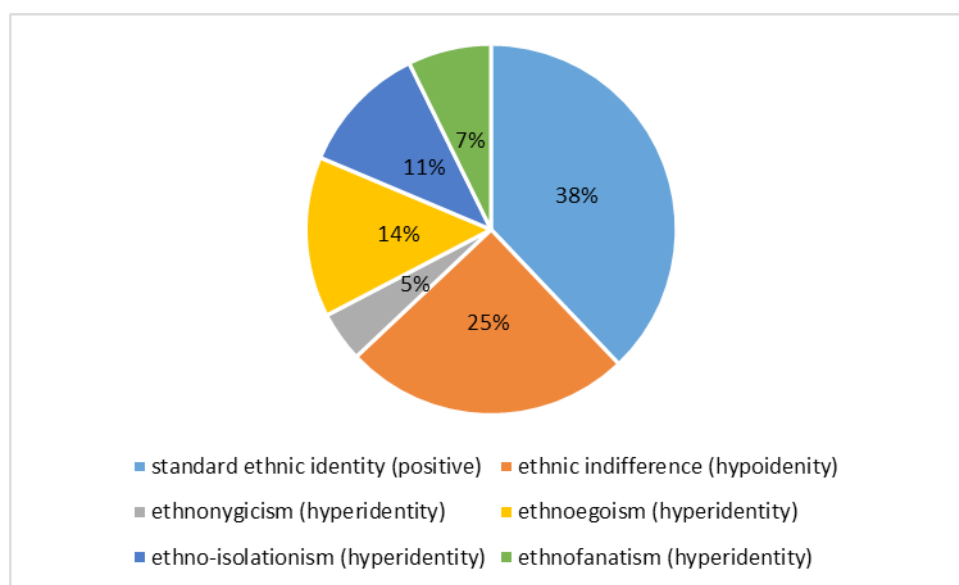

Figure 2 – The results of the method analysis «Methodical development to identify the types of ethnic identity» by G. Soldatova

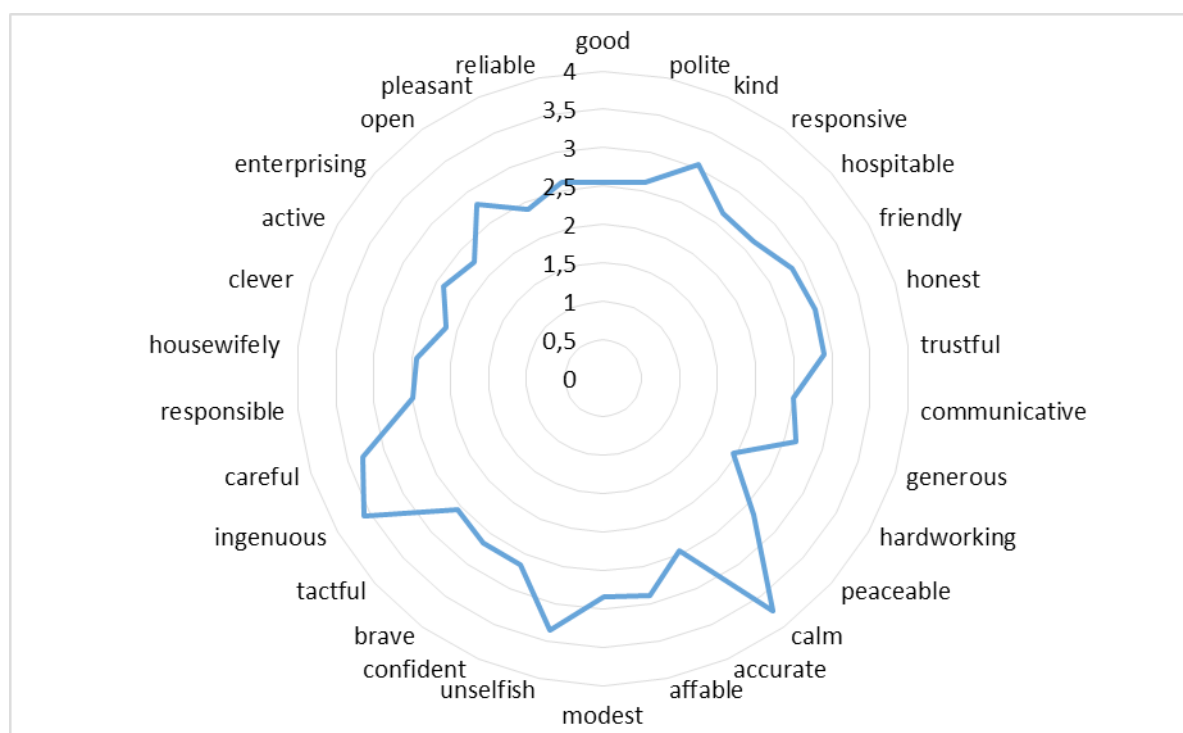
Also high rates were displayed in the second scale «Ethnic indifference (hypoidenity)» ($m = 1.72$). This means that for young Koreans have the erosion of their ethnic identity, expressed in the uncertainty of ethnicity, irrelevance of ethnicity.

For an applied study of the Korean youth ethnic identity we used «The semantic differential technique designed» by Osgood (Osgood, 1975).

As we can see on table 3 and figure 3, young respondents noted that Koreans are very hardworking people ($m = 1.95$), and also very active ($m = 2.4$) and pleasant to talk to with ($m = 2.4$). But also along with positive characteristics, they are characterized by cunning ($m = 3.6$) and emotionality ($m = 3.75$).

Table 3 – Results of the method's average indicators «Osgood's technique of the semantic differential»

№	Personal characteristics	Average	№	Personal characteristics	Average
1	good	2,55	16	modest	2,85
2	polite	2,6	17	unselfish	3,35
3	kind	3,05	18	confident	2,65
4	responsive	2,65	19	brave	2,65
5	hospitable	2,65	20	tactful	2,55
6	friendly	2,85	21	ingenuous	3,6
7	honest	2,9	22	careful	3,3
8	trustful	2,9	23	responsible	2,5
9	communicative	2,5	24	housewifely	2,45
10	generous	2,65	25	clever	2,15
11	hardworking	1,95	26	active	2,4
12	peaceable	2,65	27	enterprising	2,25
13	calm	3,75	28	open	2,8
14	accurate	2,45	29	pleasant	2,4
15	affable	2,9	30	reliable	2,6

Figure 3 – The results of the method's analysis «Osgood's technique of the semantic differential»

Conclusion

Modern Kazakhstan is a young and sovereign state of Central Asia, where 130 ethnic groups now live in peace and harmony. This is one of the few states of the former Soviet Union, where there were no interethnic and interfaith conflicts.

A great contribution to the development of the country, to the preservation of peace and harmony is made by the Kazakh Koreans (Kore – Saram), who live here in the fourth generation and connected their future with Kazakhstan. Remark years of the Soviet Union, reinforced by undergoing assimilation and Russification, they almost lost their native language, have forgotten many of the traditions, customs and others. So today for them is very important to the revival of his lost of ethnic identity.

The analysis and systematization of the concepts of ethnic identity showed that ethnic identity is viewed as a process of awareness and experience by a person of the relationship of their «I» and their ethnic, environment, identity or difference from it.

A study of ethnic identity, conducted by 4 methods – allowed to make the following conclusions.

In the system of self – characteristics of the personality of Korean students (Kore – Saram), their personal identity is the most important. During the study, young Koreans – respondents first of all described their personal qualities such as calm, purposeful, beautiful, happy, beloved, etc. One of their top priorities in determining their personal status was gender, religious, civic identity, as well as their affiliation to the family. Ethnic identity in their character is not the most important place.

A study conducted by the method of Methodical development «Identification of the main components of ethnic identity» (Stefanenko, 2014), showed that young Koreans are very interested in the historical past, they also believe that when communicating with representatives of different nationalities, they should first of all pay attention not to their ethnicity, but to their personal qualities. They also believe that every person has the right to live in any territory regardless of his ethnic affiliation, and that representatives of the title ethnos – Kazakhs should

have certain advantages over other ethnic groups living in the Republic Kazakhstan, since they live in their own territory. Finally, if they had the choice to be representative of any ethnic group, they would have left the one (ie their Korean) to which they belong.

An analysis of the results obtained by the third method «Types of Ethnic Identity» by G.Soldatova (Soldatova, 2012), showed that young Koreans mostly have a positive ethnic identity, in other words, they are characterized by a combination of a positive attitude towards their own people with a positive attitude towards other peoples. In a multi-ethnic society, positive ethnic identity has the character of a norm and is characteristic of the overwhelming majority. It sets such an optimal balance of tolerance towards one's own and other ethnic groups, which allows considering it, on the one hand, as a condition of independence and stable existence of an ethnic group, on the other – as a condition of peaceful intercultural interaction in a multi-ethnic world.

The high performance on the second scale «Ethnic indifference (hypoidentity)» proves that for young bark – saram erosion of their ethnic identity is characteristic, expressed in the uncertainty of ethnicity, irrelevance of ethnicity.

The «The technique of the semantic differential» of Osgood (Osgood, 1975) showed that respondents believe that hard work, sociability, activity, cunning and emotionality are inherent in Koreans.

An experimental study of ethnic stereotypes of Korean student youth showed that in describing the ethnopsychological features of a typical representative of the Korean ethnic group, students of other nationalities are most interested in social and psychological characteristics. At the same time, the number of generalized positive characteristics of Koreans, noted by students of Kazakh and Russian nationalities, is on average 99.4 – 99.5%.

The scales of semantic evaluation of «typical» representatives of the Korean ethnic group, created on the basis of the technique of the «Semantic Differential Method» developed by C. Osgood, made it possible to study the autoheterostereotypes and heterostereotypes of Koreans.

Литература

- Aimaganbetova O.Kh. Ethnic identity research of young people from mixed marriages in post-soviet Kazakhstan // 31 International Congress of Psychology. ICP 2016 /24-29 jule 2016. – Ykohama, Japan. – 2016. – P.572.
- Aimaganbetova O.Kh. Study of intracultural aspectes of the ethnic identity // 31 International Congress of Psychology. ICP 2016 /24-29jule 2016. – Ykohama, Japan. – 2016. – P.572.
- Бугай Н.Ф. Историческая и социально-образовательная мысль. – М.: Краснодар, 2014. – С. 41-55.
- Грановская Р.М. Психология веры. – СПб.: Питер, 2015. – 480 с.
- Даштамиров А.Ф. Социально-психологические проблемы национальной идентичности // Советская этнография. – 1977. – № 3. – С. 3-13.
- Кан Г. История корейского народа в Республике Казахстан. Исторический конспект. – Алматы: Ғылым, 1994. – С. 46-47.
- Kim G. Ethnic Entrepreneurship among Koreans in the Soviet Union and the modern Central Asia. The Research Project granted by Asia Forum of POSCO TJ Park Foundation (Agreement № 080324 between POSCO TJ Park Foundation and Kazakh National University, April 7, 2008 // http://www.postf.org/eng/others/pds_a_list.jsp). Дата обращения: 15.06.2012
- Ким Г.Н. О структуре и содержании этнической самобытности корейской диаспоры в Казахстане. Этническое сознание зарубежной корейской диаспоры: традиции и трансформации // Материалы международного научного семинара, посвященного 10-летию Ассоциации корейцев в Казахстане. – Алматы, 2000, 1-3 июнь. – С. 7-9.
- Kim En Un. The extract from the international conference of the Korean associations // Actual problems of Russian Oriental Studies. – 1995.
- Kimura Hidesuke. Korean Minorities in Soviet Central Asia and Kazakhstan // Koreans in the Soviet Union. – Honolulu, 1987. – P. 85-100.
- Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М.: Когито-Центр, 1997. – С.431.
- Khan G.B. Коре – Сарам: кто мы? Мнение корейских людей. – Бишкек, 2009.
- Kho Song Moo. Korean in the Soviet Union // Korean and World Affairs. – Seoul. – 1990. – Vol. 14.
- Kolarz I. The Citizenship Status of Koreans in Pre Revolutionary Russia and the early Years of the Soviet Regime // Korean and World Affairs. – Seoul, 1975. – Vol. 2.
- Кобжасарова Ж.У. Корейцы в Прикаспии. – Алматы, 1997. – 81 с.
- Kuhn Manfred H. (1960). Self-Attitudes by Age, Sex and Professional Training // Sociological Quarterly. – 1960. – № 1(1). – P. 39-56.
- Kuhn M.H. & McPartland T.S. An empirical investigation of self attitudes // American Sociological Review. – 1954. – №19(1). – P. 68-76.
- Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М.: Ключ, 2012.
- Леонтьев А.Н. Современная психология. – М.: МГУ, 1997.
- Ли В.Ф. Источники и проблемы изучения корейского этнического меньшинства в Советском Союзе. Источниковедение и историография стран Востока: ключевые проблемы теории. – М.: Просвещение, 1991. – Вып. 3.
- Мен Д.В. История и культура корейцев Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1995.
- Mockovici S. The Phenomena of Social Representation. Social Representations. – Cambridge, 1984. – P. 3-69.
- Osgood C.E., May M. Cross-cultural universals of affectiv meaning. – Urbana: University of Illinois Press, 1975.
- The religious study. Encyclopedic dictionary: The academic project, 2006. – P. 863.
- Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 2012. – 386 с.
- Stephan J. The Korean Minority in the Soviet Union. Mi an // Central Asian Renew. – 1970. – Vol 13.
- Стефаненко Т. Этнопсихология. – М.: Аспект Пресс, 2014. – 368 с.
- Тен В.А. Освободительное движение корейцев в Приморье в начале 20-х годов по свидетельству Ким Син-Бин и Нам Мань Чуня // Известия корееведения в Казахстане и Средней Азии. – Алматы, 1993. – № 3.
- Хан Г. Б. Прошлое и настоящее корейцев Казахстана. – Алматы, 1997.
- Vygotsky L.S. The development of higher psychological functions. Soviet Activity in Theory / J.Wertsch (Ed.). Armonk. – N.Y.: Sharpe. – 1971.
- Vygotsky L.S. The genesis of higher mental function. The Concept of Activity in Soviet Psychology / J.Wertsch (Ed.). Armonk. – N.Y.: Sharpe. – 1981.
- Wada Haruki (1987). Koreans in the Soviet Far East (1917-1937). – Honolulu, 1987. – С. 24-59.
- Энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. – М.: Большая Рос. энцикл., 2006.
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – СПб.: Питер, 1996. – 342 с.
- <http://cribs.me/istoriya-kazakhstana/n-nazarbaev-kriticheskoe-desyatiletie>).

References

- Aimaganbetova O.Kh. (2016) Ethnic identity research of young people from mixed marriages in post-soviet Kazakhstan. 31 International Congress of Psychology. ICP 2016 /24-29 jule 2016. Yokohama, Japan, pp.572.
- Aimaganbetova O.Kh. (2016) Study of intracultural aspects of the ethnic identity. 31 International Congress of Psychology. ICP 2016 /24-29jule 2016. Yokohama, Japan, pp.572.
- Bugay N.F. (2014) Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl' [Historical and social educational idea's]. M., Tom 6, part 1.
- Granovskaya P. (2015) Psikhologiya very [The faith of psychology]. SPB.: Peter.
- Dashdamirov A.F. (1977) Sotsial'no-psikhologicheskiye problemy natsional'noy opredelennosti lichnosti [Socio-psychological problems of national certainty of identity]. The soviet ethnography, no 3, pp. 3-13.
- Kan G. (1994) Istoriya koreyskogo naroda v Respublike Kazakhstan. Istoricheskiy konspekt [The history of Korean people in the republic of Kazakhstan. The historical abstract]. Almaty, pp. 46-47.
- Kim G. (2008) Ethnic Entrepreneurship among Koreans in the Soviet Union and the modern Central Asia. The Research Project granted by Asia Forum of POSCO TJ Park Foundation (Agreement № 080324 between POSCO TJ Park Foundation and Kazakh National University, April 7, 2008 // http://www.postf.org/eng/others/pds_a_list.jsp).
- Kim G.N. (2000) O strukture i sodержanii etnicheskoy samobytnosti koreyskoy diaspori v Kazakhstane. Etnicheskoye soznanie zarubezhnoy koreyskoy diaspori: traditsii i transformatsii [On the structure and content of the ethnic identity of the Korean diaspora in Kazakhstan. Ethnic consciousness of overseas Korean diaspora: tradition and transformation]. Materials of the international scientific seminar dedicated to the 10-anniversary of the Association of Koreans in Kazakhstan. Almaty. 1-3 June, pp. 7-9.
- Kim En Un (1995) The extract from the international conference of the Korean associations. Actual problems of Russian Oriental Studies.
- Kimura Hidesuke (1987) Korean Minorities in Soviet Central Asia and Kazakhstan. Koreans in the Soviet Union. Honolulu, pp. 85-100.
- Coul M. (1997) Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya: nauka budushchego [Cultural-historical psychology]. Moscow: Kogito Center.
- Khan G.B. (2009) Kore – Saram: kto my? Tezisy koreyskikh lyudey [Kore – Saram: who are we? The abstracts of Korean people]. Bishkek.
- Kho Song Moo (1990) Korean in the Soviet Union. Korean and World Affairs. Seoul, vol. 14.
- Kolarz I. (1975) The Citizenship Status of Koreans in the Revolutionary Russia and the early Years of the Soviet Regime. Korean and World Affairs. Seoul, vol. 2.
- Kovzhasarova Zh. U. (1997) Koreytsy v Prikaspii [Koreans nearby the Caspi]. Almaty, 81 p.
- Kuhn Manfred H. (1960) Self-Attitudes by Age, Sex and Professional Training. Sociological Quarterly, no 1(1), pp. 39-56.
- Kuhn M.H. & McPartland T.S. (1954) An empirical investigation of self attitudes. American Sociological Review, no 19(1), pp. 68-76.
- Lebedeva N.M. (2012) Vvedeniye v etnicheskuyu i kross-kul'turnuyu psikhologiyu [The introduction into the ethnic and cross-cultural]. M.: Kluch.
- Leontiev A.N. (1997) Sovremennaya psikhologiya [Modern psychology]. M.: MSU.
- Li V.F. (1991) Istochniki i problemy izucheniya koreyskogo etnicheskogo men'shinstva v Sovetskom Soyuze. Istochnikovedeniye i istoriografiya stran Vostoka: klyuchevyye problemy teorii [Sources and problems of studying the Korean ethnic minority in the Soviet Union. Source study and historiography of Eastern countries: key problems of the theory]. M., Issue 3.
- Men D.V. (1995) Istoriya i kul'tura koreytssev Kazakhstana [History and culture of Kazakhstani Koreans]. Almaty.
- Mockovici S. (1984) The Phenomena of Social Representation. Social Representations. Cambridge, pp. 3-69.
- Osgood C.E., May M. (1975) Cross-cultural universals of affective meaning, Urbana: University of Illinois Press.
- The religious study (2006) Encyclopedic dictionary. – The academic project, pp. 863
- Soldatova G. (2012) Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti [The psychology of ethnic tension]. M.: Meaning.
- Stephan J. (1970) The Korean Minority in the Soviet Union. M. an. Central Asian Review, vol. 13.
- Stephanenko T. (2014) Etnopsikhologiya [Ethnopsychology]. M.: Aspect Press.
- Ten V.A. (1993) Osvoboditel'noye dvizheniye koreytssev v Primor'ye v nachale 20-kh godov po svidetel'stvu Kim Sinbina i Nam Man'chunya // Izvestiya koreyevdeniya v Kazakhstane i Sredney Azii [The liberation movement of Koreans in Primorye in the early 20s according to the testimony of Kim Syn Bina and Nam Man Chun]. News of Korean studies in Kazakhstan and Central Asia. Almaty, no 3.
- Khan G.B. (1997) Proshloye i nastoyashcheye koreytssev Kazakhstana [The past and present of the Kazakhstani Koreans]. Almaty.
- Vygotsky L.S. (1971) The development of higher psychological functions. Soviet Activity in Theory / J.Wertsch (Ed.). Armonk. N.Y.: Sharpe.
- Vygotsky L.S. (1981) The genesis of higher mental function. The Concept of Activity in Soviet Psychology / J.Wertsch (Ed.). Armonk. N.Y.: Sharpe.
- Wada Haruki (1987) Koreans in the Soviet Far East, 1917-1937. Honolulu, pp. 24-59.
- Encyclopedic Dictionary (2006) Entsiklopedicheskiy slovar' [Edited by A.M. Prokhorov]. M.: Great Russian Encyclopedia.
- Erikson (1996) Identichnost': yunost' i krizis [The identity: youth and crisis]. SPB.: Peter.
- <http://cribs.me/istoriya-kazakhstana/n-nazarbaev-kriticheskoe-desyatiletie>

Садвакасова З.М.¹, Бейсекенова Д.Р.², Каримова А.Б.³, Барибаяев Г.⁴

¹кандидат педагогических наук, доцент, e-mail: zuhra76@mail.ru

²зам. директора по УВР, e-mail: dakejan_75@mail.ru

³психолог-педагог

⁴магистрант, e-mail: b.galek_kz@mail.ru

^{1,4}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

^{2,3}КГУ Специальная организация для детей с девиантным поведением, Казахстан, г. Алматы

ИСТОРИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА СОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ «ГРУППЫ РИСКА»

В статье раскрыто понятие «группы риска», говорится о категории детей, об особенностях и предпосылках ее вхождения. Также авторами анализируются психологические аспекты исследования роли истории в контексте современной социально-психологической реальности. Подчеркивается необходимость превентивных исследований и мер усиления адаптивных процессов личности «группы риска». Рассматриваются варианты рассказывания и влияние истории других людей на развитие личности, «обогащения» духовного сознания и расширение мировосприятия.

Представлена диагностическая методика «Окна возможностей», которая заключается в рассказывании историй, приводящих к пониманию природы сознания и поведения человека, искажению ментальности и поведенческим последствиям. В связи с этим метод истории определяется как инструмент воздействия на сознание и поведение личности как в коррекционной, так и профилактической работе, задающий «направление», «вектор развития», влияющие на устремления и изменения в личностном плане и рост человека.

Рассматриваются возможности реализации в деятельности педагога-психолога, позволяющие определять «удельный вес» и силу влияния метода истории на сознание и поведение личности с группы риска.

Ключевые слова: группы риска, метод истории, совладающее поведение, сознание.

Sadvakasova Z.M.¹, Beisekenova D.R.², Karimova A.B.³, Baribaev G.⁴

¹candidate of pedagogical sciences, professor, e-mail: zuhra76@mail.ru

²Deputy Director for Educational Work, e-mail: dakejan_75@mail.ru

³pedagog-psikholog,

⁴undergraduate specialty Psychology, e-mail: b.galek_kz@mail.ru

^{1,4}Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

^{2,3}Special education organization for children with deviant behavior, Kazakhstan, Almaty

History as a tool of impact on the consciousness of a personality from the «risk group»

The article describes the concept of «risk groups», features and prerequisites of categories of children, as well as signals and signs that a person is in a difficult life situation and can not cope itself. The article analyzes the psychological aspects of the study of the role of history in the context of modern socio-psychological reality. The need for preventive research and measures to strengthen the adaptive processes of the personality from the «risk group» is emphasized. Variants of history telling, the influence of the history of other people on the development of personality, the «enrichment» of spiritual consciousness and the expansion of worldview are considered.

The diagnostic methodology «Windows of Opportunities» is presented through history telling, leading to understanding of the nature of consciousness and human behavior, distortion of mentality and behavioral consequences. In this regard, the history method is defined as an instrument of influence on the consciousness and behavior of the individual in correctional and preventive work, defining a «direction», a «development vector» affecting aspirations and changes in the personal plan and human growth. Possibilities of implementation in the activities of a teacher-psychologist are examined, which allow to determine the «specific gravity» and the strength of the influence of the method of history on the consciousness and behavior of an individual from the risk group.

Key words: risk groups, history method, coping behaviour, consciousness.

Садвакасова З.М.¹, Бейсекенова Д.Р.², Каримова А.Б.³, Барибаев Г.⁴

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: zuhra76@mail.ru

²директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, e-mail: dakejan_75@mail.ru

³психолог-мұғалім, ⁴магистрант, e-mail: b.galek_kz@mail.ru

^{1,4}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

^{2,3}Девиантты мінез-құлқы бар балаларға арналған арнайы білім беру ұйымы, Қазақстан, Алматы қ.

Басқа адам тарихында қауіп-қатерге ұшыраған адамның санасына әсер ету құралы

Мақалада «Қауіп-қатер тобы» ұғымы, балалар категориясы, оның пайда болу ерекшеліктері мен алғышарттары, сондай-ақ адамның қиын өмірлік жағдайға тап болғандығы және өз бетінше жеңе алмайтындығы туралы белгілері берілген. Мақалада заманауи әлеуметтік-психологиялық нақтылық контекстінде тарих рөлін зерттеудің психологиялық аспектілері талданады. Басқа адамдар тарихының тұлғаның дамуына әсері әңгіме нұсқалары, рухани сананы «байыту» және әлемдік көзқарасты кеңейту қарастырылады.

Адамның сана-сезімі мен мінез-құлқының табиғатын түсінуге, ментальді бұрмалауға және мінез-құлықтық салдарларға әкелетін тарих туралы айту арқылы «мүмкіндіктер терезесі» диагностикалық әдістемесі ұсынылған. Осыған байланысты тарих әдісі түзету, сондай-ақ профилактикалық жұмыста тұлғаның сана-сезіміне және мінез-құлқына әсер ету құралы ретінде анықталады, ол «бағыт», «даму векторы», адамның тұлғалық жоспары мен өсуіне әсер етеді. Педагог-психолог қызметінде «үлес салмағын» және тарих әдісінің тәуекел тобындағы тұлғаның сана-сезіміне және мінез-құлқына әсер ету күшін анықтауды жүзеге асыру мүмкіндіктері қарастырылады.

Түйін сөздер: тәуекел топтары, тарих әдісі, ортақ мінез-құлық, сана.

Введение

Работа с детьми группы риска на протяжении длительного времени была предметом научного интереса различных гуманитарных дисциплин. Сегодня эта проблема представляет собой важную область исследований, расположенную на стыке различных отраслей знания о человеке – философии, социологии, культурологии, психологии, юриспруденции, медицины.

В настоящее время проблематика и деятельность с ними не утратила своей актуальности, а в условиях меняющейся социальной реальности укрепила свои позиции. Это приводит к необходимости более глубокого осмысления теории и поиска новых подходов для изучения наиболее важных ее аспектов.

В группу риска входит человек, который находится в критической черте риска и не может справиться с трудностями и адаптироваться в социуме, не получает поддержку со стороны, в результате чего он может потерять социальную значимость, духовность, моральный и физический облик. В группы риска входят: дети, нуждающиеся в социально-экономической и социально-психологической помощи и поддержке; дети с проявлениями социальной и психолого-педагогической дезадаптацией; дети с проблемами в обучении и развитии; гиперактивные и пассивные дети; одаренные дети; дети с отклоняющимся поведением; суицидальные намере-

ния; не социализированное антиобщественное агрессивное поведение; дети с хроническими заболеваниями; дети с особыми образовательными потребностями; дети-сироты; дети с депрессивной позицией, делающей их уязвимыми; дети-мигранты; дети, воспитывающиеся в приемных и попечительских семьях, условия которых не соответствуют потребностям их социального развития и социализации; дети из неблагополучных семей, асоциальных семей.

Особенностями и предпосылками вхождения детей «группы риска» являются: отсутствие ценностей; повышенный уровень тревожности и агрессивности; преобладание ценности красивой, легкой жизни, стремления получать от жизни одни удовольствия; изменение направленности интересов – свободное времяпрепровождение; убеждение в своей ненужности в обществе, невозможности добиться в жизни чего-либо своими силами; отсутствие мотивации и желание получить все и сразу; нарушение эмоционального контакта, нехватка любви и теплоты; неустраняемый шквал негативных и провальных ситуаций; деформированная Я-концепция; сформированный негативный образ мышления; несформированность когнитивного багажа и культуры праведного поведения; неумение контролировать свои эмоции и неразвитость эмоционального интеллекта; неспособность любить.

Какие сигналы и признаки вхождения в группу риска? Сигналами могут быть: хрони-

ческие заболевания; потеря интереса (к учебе, к деятельности); отсутствие контроля над ситуацией; отсутствие устойчивых ориентиров; проблемы в поведении (агрессивные тенденции); срывы эмоциональные; сигналы на телесном уровне; несистемность и отсутствие структуры в действиях; трудности во взаимоотношениях с окружающими людьми.

Подобранные тематические истории в работе педагога-психолога будут являться инструментом для преодоления препятствий и нахождения нужных способов для данной ситуации. Ведь все мы любим рассказывать истории, которые могут оказать немаловажное влияние косвенно или прямо на развитие личности. Для кого-то рассказанная или услышанная история может подсказать направление, а может дать толчок, пищу для размышления к личностному росту.

Выше перечисленными обстоятельствами обусловлены задачи данного исследования: провести анализ теоретико-методологических основ изучения деятельности группы риска, а также определить место и роль истории в структуре личности и ее развитии. В данной статье хотелось остановиться на том, как желательно рассказывать историю, чтобы она повлияла не только на поведение, но и сознание личности человека, а главное – на чувство ответственности за свои поступки и действия. Но есть свои психологические уловки, чтобы история имела влияние на поведение и сознание личности, которые рассмотрим в данной статье.

Основная часть

Изучению деятельности специалиста с группой риска посвящено большое количество работ, что позволяет отметить комплексный характер подобных исследований. И каждый исследователь предлагает свое видение и свои взгляды на работу с людьми группы риска.

В древности одним из источников и инструментом воздействия на сознание, поведение личности были подобранные истории, легенды, сказки. Духовная связь историй всегда давала пищу для размышления и толчок к активным действиям человека. Живой пример вам – история Ника Вуйчич, который родился без рук и ног, и даже шутил: «ножка как окорочка». Аркадий Цукер в фильме «Временные трудности» родился с ДЦП, и сейчас для умственной встряски других людей рассказывают свои жизненные истории. Когда ты видишь живую героя, или читаешь его истории, то человек задумывается

и приводит в гармонию свои мысли, переходя из иррационального на рациональное мышление. Историй очень много, и если грамотно рассказывать или научить самим создавать эти истории, то человек сможет не только вдохновляться этими идеями, но и других вдохновить на смелые шаги и поступки. И именно метафора (метод истории) может дать импульс к активным и осознанным действиям человека.

Психолог М. Аткинсон (2018) писала: «Рассказывая истории, мы открываем перед людьми огромные возможности для перемен». И чаще всего на наше поведение и сознание влияет фокус узкости, сформированные негативные мысли, которые потом обычно образуют замкнутый круг. И чтобы раскрыть эти горизонты, можно посмотреть не только со своей стороны, но и услышать другие истории, которые являются духовной практикой, моделью поведения, моделью активных действий другого человека в кризисных и непредвиденных, стрессовых ситуациях. Негативные картинки, недостаточные когнитивные схемы, а тем более, если еще и черно-белые картинки, этот путь к саморазвитию личности будет низким и обычно приводит к деградации.

По К. Роджерсу (1939) в концепции «Феноменологическая теория: центрированная на человеке» выделял два типа личностей: «здоровая личность» и «неприспособленная личность» (см. рис. 1).

«Неприспособленная личность», ее патология зависит от того, как человек истолковывает ситуации, испытывает тревогу, внутренний дискомфорт, не может защитить себя от натиска угрожающих переживаний, отрицательные аспекты переживания, иррациональное и саморазрушительное поведение, эмоциональные расстройства, и все это на фоне отсутствия целей и защитных механизмов. Деадаптация личности связана с несоответствием между структурой Я и опытом, восприятием, неприятием себя и других. Препятствием к личностному росту является отсутствие цели. «Здоровая личность» в отличие от неприспособленной воспринимает и принимает себя позитивно, имеет идеальное Я (ценит и стремится к большему), уровень самоуважения и самопринятие себя. В личности присутствует «Я-корректирующий центр», она отдает отчет своим эмоциям, активно работает «Я усиливающий цикл». Полноценно-функционирующая личность направлена на использование своих способностей, талантов.

Рост и природа личности – это движение вперед к определенным целям, руководящий

мотив: тенденция к актуализации. Чтобы этот скачок произошел, важно увидеть другие примеры, что наглядно может отразить рассказывание историй. Корректирующим центром в развитии личности могут быть реальные истории. Как ставят и достигают цели другие личности,

и чем больше будет таких ярких примеров, тем легче отталкиваться и двигаться вперед. Сила личности зависит от «Локус силы принятия решения» (сознательное принятие решения, регулирующий, чувства и мысли, самого себя и поведение).

Феноменологическая теория: центрированная на человеке теория личности Карла Роджерса

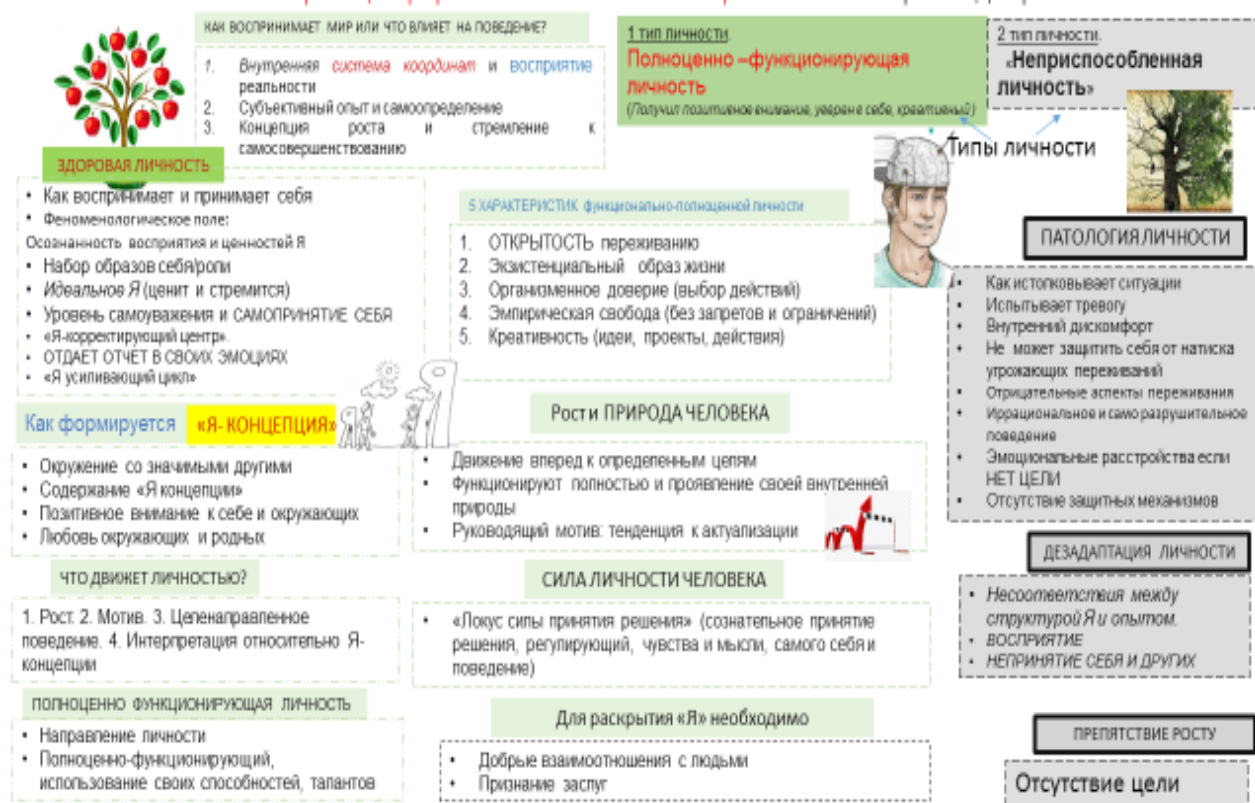

Рисунок 1 – Структура личности по К. Роджерсу

На поведение человека по К. Роджерсу влияет:

1. Внутренняя система координат и восприятие реальности.
2. Субъективный опыт и самоопределение.
3. Концепция роста и стремление к самосовершенствованию.

И для успешной адаптации он предложил и внедрил в психологии «Группы встреч», где слушатели, рассказывая истории, могут помочь человеку выйти за пределы некоего убеждения или заключения и раздвинуть границы своего взгляда на вещи и расширить свое видение. При встрече, по его исследованиям, когда люди рассказывали друг другу истории, то легче происходил процесс адаптации и сам процесс социализации.

Истории можно использовать не только в профилактике, коррекции, но и в диагностике. Для этого мы предлагаем методику «Окна возможности» Садвакасовой З.М. (2019). Клиент чертит шесть/восемь квадратиков и пишет истории из своей жизни. Обязательно при рисовании подготовить простой карандаш с резинкой, цветные карандаши. Если клиент говорит, что не может рисовать, то объясните ему, что здесь искусство не главное, важны его истории из жизни.

Клиент может рассказывать истории в любом порядке. По рассказыванию историй специалисту можно отследить следующие показатели: актуальность тематики и фокусировка действий; события, чувства, ощущения и впечатления; позитивное или негативное мышление; разрушающее или созидующее поведение; ценности че-

ловека (семья, здоровье, работа, друзья и т.д.); ориентация на себя или на других; самооценка; ориентация на прошлое, настоящее, будущее; эмоциональные состояния; ресурсное состояние; окружение; здоровье; энергетическая подпитка; увлечения; организация времени; как принимает решения и берет ли на себя ответственность; удовлетворённость жизнью и чувствует ли себя счастливым человеком; внутреннее состояние души. При прослушивании своей истории человек может с помощью специалиста увидеть другие грани своего мышления.

Истории можно применять на практике в профилактической деятельности педагога-психолога с детьми группы риска. Запускать истории можно разного направления и характера, в зависимости от того, что вы хотите сформировать. Например, темы: «Стратегии совладания», «Храбрый поступок», «Жизнестойкость», «Щедрость», «Добрые поступки». Но завершая историю, попросите рассказчика сделать рефлекссию, какие мудрые уроки извлёк из истории, какие ошибки допустил, чтобы в будущем на те же самые грабли не наступал. И какие семена посеял, чтобы в будущем были положительные результаты.

Истории использовать можно в коррекции, как индивидуально, так и в групповом процессе.

В чем преимущества, если рассказывать истории человеку на практике?

Что же происходит при рассказывании историй: созревает «интеллектуальный инсайт»; появляется потребность в помощи найти свой путь, чтобы уйти от старых шаблонов, фрагментирующих нашу жизнь; проектирование жилища «на все времена года», которое способно выдержать

любую непогоду; распознавание и реагирование на «внутренние карты» и сообщения других людей; изучение способов успешного функционирования интуитивных ассоциативных процессов; создание поля действий, чтобы исследовать наши ценности и делиться с этим знанием с другими людьми.

Каким образом желательно рассказывать историю, чтобы произошло осознание, изменение в поведении личности? По наблюдениям М. Аткинсон (2018), рассказывание истории открывает перед людьми огромные возможности для перемен. Рекомендуются в организационном процессе метода «Истории» при рассказывании слушателю:

– Рассказывать «Истории личного развития».

– Превращать метафоры в холистические двери, открывающие путь к креативности.

– Путь к самоисследованию, ведущему к обучению и освобождению (избавление от самообмана).

– Динамика. Внутренний комментарий и озвучка в позитивном ключе.

– Дары осознания. Герой находит что-то внутри себя, что ему помогло расширить видение, переход на следующий уровень выбора и изменений.

– Открыться в процессе истории. В процессе рассказывания истории подталкиваем, чтобы человек проявил интерес к тому, что его может избавить..., воссоединиться с возможностями и начать внутреннее движение к теплой связи. Важно расширять свое внимание, чтобы выйти за границы произвольной системы посланий.

– Выращивание внутренних садов с помощью открытых вопросов. Открытые вопросы

призваны помочь людям добавить к своему восприятию новые детали и иные измерения.

- Сделать шаг от метафорического страдания к просветлённому осознанию.

- Процесс формулирования цели (заявление об обновлении).

- Путешествие героя. Это особый жанр истории о человеке, который твердо держится своей цели и преодолевает различные жизненные препятствия.

- Стать своим «ценностным разумом» («Просветление»).

- Развивайте трансформационное видение.

- Стук сердца жизни. Описание деталей путешествия.

- Установите связь с внутренней истинной. «Средства и цели неразделимы. Стань сам той переменной, которую ты хочешь увидеть в мире!» (Создание нового мышления)

- Исключительная сила обещания.

- Скачок в личностном росте.

- Метафоры, которые указывают направление.

- Эмоциональное обновление в сторону позитивной энергии.

- Возвращение новых способностей.

- Расширение идентичности: кто мы такие?

- Великие дары жизни: мужество и определенность.

- Формирование глубокого обновления.

- Творите с помощью принципов и ключевых фраз.

- Кульминационные вопросы. Открытый вопрос, составленный таким образом, чтобы стимулировать тщательное исследование. Итак, как вы поймете, что получили настоящий результат? Где на сегодняшний день вас ожидает любовь? Как я смогу уже сейчас понять, каков мой следующий шаг?

- Обряды переходов. Ритуальная церемония перехода человека на следующий этап внутреннего развития во время слушания истории («до» и «потом»).

- Взлет с совпадениями.

- Используйте открытые вопросы как ключевые фразы. (Жизнь преподносит нам подарки, не так?)

- Осознанность, присутствие и мудрость. «Каждый день я по сто раз напоминаю себе, что моя внутренняя и внешняя жизнь основывается на...

- Ориентированная на решение сила благодарности. Истинная признательность.

- Ценностная осознанность.

Иногда человеку трудно начать рассказывать историю, и здесь можно использовать заготовки, которые помогут включиться в начальный процесс рассказчика, запустить ход мысли: Позвольте рассказать вам историю...; Разрешите рассказать вам историю...; Нарисуем картину в деталях...; Я отправился в самое главное путешествие в своей жизни...; Представьте себе...; История показывает нам способ освоить искусство...; Я расскажу вам интереснейшую и удивительную историю...; Представьте утреннее пробуждение...

Наблюдая, пришла мысль история о ценности...; В своей жизни я не раз..., которое впоследствии оказала на меня огромное влияние; Начиная с того момента...; В детстве...; Представьте, что ваша позиция...; Это история о событиях, происходящих в ...; Однажды я глубоко задумалась над...; Как мы...; Представьте себе...; История не может вас оставить равнодушным ...; Новости о различных..., заставили меня обратить внимание на природу...; Это было в конце...годов.

По В.В. Ляшенко (2014) основным «инструментом», необходимым для того, чтобы запустить этот целительный процесс извлечения внутреннего опыта, является смысл-слово, поскольку именно через него происходит связь одного сознания с другим, вместе с тем внутренние связи налаживаются через этот же аспект нашей единой и неделимой души – наше сознание организуется словом. Содержание совести есть внутренние действия. Моя совесть – это мой способ быть человеком (Ляшенко, 2014).

Для рассказывания истории и изменения сознания можно использовать методику «Слова раздражители-активаторы» (табл. 1) Каждый день мы принимаем решения, от которого зависит не только наш день, но и будущее. В маленьких словах-раздражителях кроется мощная сила действия, активизируя не только ваш мозг, но и психическое состояние души. Иногда нам сложно принять решение, но наличие в арсенале выбора слов «раздражителей-активаторов» может не только помочь в принятии решения, но и развить воображение, фантазию и впустить свежую струю к активной позиции в жизни человека. Заранее готовые карточки «слова-раздражители» (табл. 1), где человек может отобрать для себя карточки, которые будут являться мостиком в рассказывании истории и изменении сознания в позитивном ключе. Можно сначала рассказать историю в негативном ключе, потом рассказать с подсказками в позитивном ключе, тем самым

показывая ловушки и как отражается негативное мышление на поведении человека.

Клиент заранее отбирает для себя заготовки и рассказывает историю в новом ключе. Ведь не

зря Эрик Берн в методике «Сценарий жизни», говорил, что какой мы сами выбираем, пишем сценарий, так и оно отражается на всех сторонах деятельности личности.

Таблица 1 – Методика «Слова раздражители-активаторы» (позитивные конструкции при рассказывании истории)

Точки соприкосновения	Признание и принятие ответственности	Обновление
Динамичность выбора	Проекция будущего	Ценностный смысл
Определения предпочтений	Изменение установки	Система правил
Последовательность	Разумность	Интеллектуальные ориентиры
Взвешивания альтернатив	Продуманный выбор	Предпочтения
Сделать выбор по глубокому убеждению	Ясное видение	Намерение
Направить визуализацию	Ключом была гибкость	Расширяя свое видение
Найдите, в каких областях Вы сильны	Формирование глубокого обновления	Изменил жизнь в лучшую сторону
Своеобразный трамплин для прыжка	Научился делать то, что нужно было делать	Стимулировал мотивацию на каждом уровне разума и тела
Собственное внутреннее видение	Создавайте четкие границы	Поллюбить
Поле осознанности	Чудо (маленькое, большое)	Избавиться от старого и построить новое
Динамика процесса	Новые убеждения	Внутреннее видение
Пространство возможностей	Новые варианты	Поиск
Сохранить энергию	Ключевая жизненная цель	Варианты выбора
Добавление деталей	Почетная привилегия	Перенастроить фокус на внутреннее богатство
Просветление	Наблюдательная осознанность	Прорыв
Выстроить естественную связь	Отношения и смысл	Внутренний диалог
Подталкивание к совершению	Удивительная смелость	Поведенческие реакции
Задействовать общечеловеческий потенциал	Внутреннее осознание	Поток видения
Наблюдательная осознанность	Важные перемены	Выйти за пределы старых привычек и ограничений
Отношения и смысл	Свое рациональное видение	Выстроить мост к будущему
Удивительная смелость	Бросают вызов	Намерение
Внутреннее видение	Коуч-позиция	Расширяя свое видение
Поиск	Предназначение и обязательства	Изменила жизнь в лучшую сторону
Варианты выбора	Создание нового мышления	Стимулировал мотивацию на каждом уровне разума и тела
Перенастроить фокус на внутреннее богатство	Благие деяния	Поллюбить
Ясное видение	Благие деяния	Предназначение и обязательства
Ключом была гибкость	Поток видения	Создание нового мышления
Формирование глубокого обновления	Выйти за пределы старых привычек и ограничений	Задействовать общечеловеческий потенциал
Научился делать то, что нужно было делать	Выстроить мост к будущему	Сделать выбор по глубокому убеждению
Создавайте четкие границы	Намерение	Направить визуализацию

Чудо (маленькое, большое)	Расширяя свое видение	Найдите, в каких областях вы сильны
Внутреннее осознание	Изменила жизнь в лучшую сторону	Своеобразный трамплин для прыжка
Важные перемены	Стимулировал мотивацию на каждом уровне разума и тела	Собственное внутреннее видение
Свое рациональное видение	Поллюбить	Поле осознанности
Бросаю/т вызов	Динамика процесса	Поведенческие реакции
Коуч-позиция	Пространство возможностей	Выстроить естественную связь
Подталкивание к совершению	Сохранить энергию...	Внутренний диалог
Прорыв	Добавление деталей	Просветление

Рассказывая историю, человек со стороны может увидеть, услышать знаки/символы, которые и будут тем якорем и подсказкой в модели действий. Чаще всего «слова-раздражители» играют роль: нейтрализующую, предупреждающую, устраняющую, компенсирующую, контролирующую, регулирующую.

Искусство рассказывания истории имеет свои приемы для активизации внимания и мышления:

Мономиф: сказки, мифы, религиозные писания (1. Вовлечение аудитории в путешествие вместе с рассказчиком. 2. Демонстрация преимуществ принятия рискованных решений. 3. Демонстрация того, как Вы приобрели свои знания и мудрость).

Гора. Цепочка: завязка, кульминация, развязка). Культовые сериалы имеют свои пики, взлеты в финале, и он полезен для опыта. 1. Показать, как вы преодолели ряд проблем. 2. Показать медленно растущее напряжение. 3. Показать запоминающий финал.

Вложенные циклы (1 цикл/ваш друг рассказывает историю, 2 цикл/ рассказ мудреца и между этими рассказами накапливается опыт): 1. Объяснение того, как к вам пришло вдохновение/вывод. 2. Использование аналогий, чтобы лучше объяснить, донести основной смысл послания, истории. 3. Показать, как частичка мудрого опыта была дана вам жизнью.

Спарклинс (как было, и как могло бы быть. Поднятие реальности и надежда, ожидание и реальность): 1. Вдохновить аудиторию к действию. 2. Создать настроение надежды и радости. 3. Приобщить последователей.

Лепестки: 1. Демонстрация того, как сюжеты связаны как нити или разные процессы. 2. Показать, как несколько сюжетов возвращаются к одной идее. 3. Показать разговор нескольких

спикеров вокруг центральной темы и то, как они объединены, взаимосвязаны между собой.

Фальстарт (ложный старт. 1. Разрушить ожидание аудитории. 2. Показать преимущества гибкого подхода. 3. Удерживать внимание аудитории).

Начать с середины: 1. Захватить внимание аудитории с самого начала. 2. Держать внимание аудитории, которая ждет с нетерпением развязки. 3. Сосредоточить внимание на ключевом моменте вашей истории.

Сближение идей или сходящиеся идеи (когда нужно показать, как в работе сошлись в работе несколько идей, исторические моменты и как сформировались эти отношения. Мысли сходятся воедино).

Как происходит коррекция сознания и поведения человека через рассказывание истории?

Мы иногда ошибаемся, загоняя себя в определенные рамки, суживая сознание, тем самым, не давая себе развиваться как личности. Аджан Буддхадаса выразил позицию, что неверное видение нам не дает правильно развиваться и расти. «Сознание, включающее невежество или ложное видение, страдает от духовного заболевания – оно все видит в ложном свете. Неверное видение приводит к ложным мыслям, ложным словам, неверным действиям. Вы наверняка увидите, что любой, без всяких исключений, начинает страдать от этого духовного заболевания».

Как отметила М. Аткинсон, рассказывая историю, мы стремимся вынести на поверхность важные вопросы, которые лежат в основе действия. По мере развертывания сюжета истории возникает некая определенная дилемма, в виде которой предстают проблемы, особенно волнующие людей. Эти важные вопросы возникают в рассказе о чем-либо жизненном опыте, и они не лежат на поверхности, как кажется на пер-

вый взгляд, а уходят корнями гораздо глубже-за рамки того, что обычно замечает сознательное мышление (Аткинсон, 2018: 143)

Философ Макс Гендель (1909) утверждал, что человек, осознавший свое невежество, может сделать шаг на пути истинного знания. По А.Д. Вяткину (Вяткин, 2014) «Сгладить углы» нашей внутренней конфронтации можно за счет внедрения больших или меньших элементов духовности в свое сознание. К.Г. Юнг (1930) считал, что сознание организует процесс адаптации. Сознание не просто требует ограничений, но по своей сути есть самое строго ограничение. Суть сознания – расщепление на отдельные фрагменты. И только проговорив историю, или увидев через какое-то время свои истории, может прийти осознание, где человек находится, в каком положении и в каком направлении желательно двигаться ему.

По Майклу Харнеру (2015) духовный кризис это недостаток ресурса правильной духовной опоры при наличии множества духовных вопросов. Эти вопросы могут искоренить подсказки других историй. Через истории может произойти переориентация, изменения себя и понимание того, что есть всегда выбор, а все зависит от того, как мы интерпретируем и что хотим взять с собой в дорогу. Сила изменения нашего сознания и поведения зависит от уникальной возможности духовного общения, где каждая история может повлиять не только на душу и сердце человека, но и сознание личности. Ведь истории лучший инструмент и способ увидеть смелость поступка, шаг к мудрости и как люди создают свои истории успеха.

Марк Непо (2013) на протяжении многих лет исследуя истории людей, которые были на грани риска, выявил, что у каждого из нас заложены ряд внутренних дверей. В каждой земной жизни существует ряд внутренних дверей, который никто не может пройти вместо нас. Самая древняя истина самопознания заключается в том, что единственный выход в любой ситуации – внутри нас самих. То, что мы возвращаемся к одному и тому же обстоятельству – означает, что мы еще не завершили работу, связанную с той или иной проблемой.

Истории помогают структурировать знания.

Теория структурного баланса. Фриц Хайдер (2017) в труде «Социальная перцепция и феноменальная причинность» рассматривает когнитивную сбалансированность человека при восприятии другого человека и построении отношений к этому человеку/предмету. Люди

склонны развивать упорядоченный и связный взгляд на мир, и в этом процессе воспринимают мир по-своему. Только отыскание этих инвариантов может помочь ориентироваться в мириадах явлений. Важно человека научить позитивным суждениям и выстраивать когнитивную сбалансированную структуру.

Теория действия (Толкотт Парсонс, Карл Гемпел, Питер Уинч, К. Решеке, Г. Шредера 1980) связана с каузальными моделями (причина, приписывание) применимыми к явлениям социального и культурного мира. То есть имеется модель для объяснения действий связанная с причинно-следственными связями между действиями с одной стороны и их основаниями с другой.

Толкотт Парсонс (2011) в книге «Структура социального действия», пишет, что каждое действие имеет свою структуру, внутренне мотивированную, которая состоит из элементов и представляет собой социальную целостность по отношению к внешней социальной среде, где действие направлено на перспективу.

Теоретик Рос Л. (2009) в концепции «Личная ответственность и личный выбор», утверждает, что прослушав или прочитав истории может возникнуть ответственность за самого себя. (с.55)

Аарон Антоновский (2014) в концепции самотогенеза, выразил мнение, что человек может оставаться соматически и психологически здоровым, если имеет собственные ресурсы. И эти ресурсы могут подсказать другие рассказчики истории. При этом выделяет три условия в качестве сохранения фундамента здорового образа жизни, и еще развивать у человека чувство когерентности (согласованности): 1. Понятность, т.е. уверенность в том, что себя самого и мир можно понять и познать; 2. Выполнимость, т.е. вера в собственную дееспособность и в способность строить свою жизнь самостоятельно или с помощью других людей; 3. Осмысленность, т.е. способность постичь смысл в процессе переработки жизненного опыта.

Важно развивать чувство активности. В чувство когерентности выделяют три компонента: постижимость (чувство, что он контролирует свою жизнь и понимает, что с ним происходит); управляемость (верю то что я могу регулировать, знаю правила); осмысленность.

Концепция А.Н. Леонтьева (1981) в теории саморегуляции положила начало исследованию «связной системы личностных смыслов». Самым сильным регулятором жизненных процессов А.Н. Леонтьев считал «личностный

смысл». Саморегуляция в контексте рассматривания «личностных смыслов» понимается как особая деятельность, «внутренняя работа» или «внутреннее движение душевных сил», направленное на связывание систем личностных смыслов. Саморегуляции проявляются в целостной жизнедеятельности человека на разных уровнях ее функционирования, включая эмоциональные, смысловые, когнитивные, рефлексивные, мотивационные и поведенческие процессы. Саморегуляцию следует рассматривать как целостную динамическую систему функционирования разных уровней и аспектов саморегуляции. Изменения на одном из уровней будут влиять на ее другие уровни и на систему в целом. Например, изменения смыслового аспекта саморегуляции повлияют и на ее эмоциональные, мотивационные и поведенческие аспекты. Можно предположить, что смысловая регуляция играет ведущую роль в общей системе саморегуляции. Смысл является интегративной категорией и рассматривается как единица анализа личности.

Понятие «регуляции» впервые ввел П. Жанэ (1929), утверждая, что способность к саморегуляции является наивысшим критерием развития личности. Саморегуляция рассматривалась им как процесс опосредования социальных норм и ценностей, как система внутренних требований, которые превращают человека в активного субъекта. Понятия саморегуляции (от лат. *regulare* – приводить в порядок, налаживать). – это заранее осознанное и системно организованное воздействие индивида на свою психику с целью изменения ее характеристик в желаемом направлении.

Смысловая сторона процесса саморегуляции нашла отражение в таких понятиях динамической теории К. Левина (1926) как «Временная перспектива», «Надситуативное и волевое поведение». Предложил в практику психологических групп, группы общения «самопомощи», цель повышения уровня осознания и самоактуализации.

По мнению Г. Олпорта (1960), в процессах саморегуляции ведущую роль играет система ценностей, своеобразная жизненная философия, которая обобщает, систематизирует опыт и обобщает смысл поступкам человека.

В. Франкл в концепции логотерапии специально выделяет смысловую регуляцию поведения, подразумевая под ней поиск и принятие того или иного смысла жизни, которым должно быть пронизано любое жизненное событие..

Согласно учению С.Л. Рубинштейна (1946) высший уровень саморегуляции связан с появлением мировоззренческих чувств, которые понимались им как осознанные ценностные отношения человека к миру, другим людям, себе самому».

В трудах Мазур Е.С (1990) «Смысловые образования определяются как целостная динамическая система, отражающая взаимоотношения внутри пучка мотивов, реализующих то или иное отношение к миру, они порождаются и изменяются в деятельности, и выполняют в ней регулируемую роль». По Василюк Ф.Е. (1984) регулирующая роль смысловых образований выявляется при осознании и принятии их в качестве ценностей.

Перечислим, какие бывают виды саморегуляции: психическая саморегуляция (Абульханова-Славская К.А., 1982), которая способствует поддержанию оптимальной психической активности, необходимой для деятельности человека;

операционально-техническая саморегуляция, обеспечивающая сознательную организацию и коррекцию действий субъекта, с применением осознанных средств, направленных на оптимизацию действия (Конопкин О.А., 1980);

эмоциональная саморегуляция (Кулыгина М.А., Копина О.С., 1980), обеспечивающая эмоциональное регулирование деятельности и её коррекцию с учетом актуального эмоционального состояния;

личностно-мотивационная, или смысловая саморегуляции (Асмолов А.Г. (2007), Братусь Б.С. (1998), Зейгарник Б.В. (1989); А.Б. Холмогорова, Е.С. Мазур 1990) обеспечивающая осознание мотивов собственной деятельности, управление мотивационно-потребностной сферой на основе процессов смыслообразования.

Завершая историю, важно ее красиво завершить («Жизнь была великим приключением! Мы всегда можем (с)делать...») Ведь мы знаем, что запоминается начало и конец. Важно человека подвести к истине и осознанию своей природы и понимания работы над собой.

Выводы

Проведенный анализ, и систематизация теоретико-методологических основ изучения деятельности с группы риска в современной социально-психологической литературе показал существование различных подходов к изучению соотношения этих понятий.

Следовательно, одним из путей на воздействие сознание, поведение личности являются применение историй. Достижение успеха и толчок в личностном росте помогают реальные истории, которые построены на реальных событиях личностей. И мы считаем, что инструментом воздействия на сознание (совместно с другими людьми), и понимание себя, что все в руках каждого из нас дает специально организованная платформа, где будут люди рассказывать, как они достигали высот, несмотря на свои дефекты в природе.

История – это инструмент, который помогает не только понять природу личности, но и скорректировать шероховатости личности. Маскированные варианты, актуальная тематика, все это можно увидеть через рассказывание истории. При этом если человек осознает, что деструктивное поведение лежит в основе его мышления, то соответственно может поменять внутренний мир, свое состояние и поведение.

Если нарисовать историю в новом цвете (Авторская программа по арт-терапии «Цвет – меняет свет» Мадалиевой З.Б. 2018), то на эту историю можно взглянуть с разных позиций, ведь они заменяют язык, являясь основным инструментом восприятия, переработки и пере-

дачи разных представлений. Используемые в истории слова-раздражители, можно вызывать визуально-графические реакции, направленные на решение запроса и передачу/пересмотра целостных представлений.

В организациях образования (школы, вузы) могут быть созданы клубы, «группы встреч», или платформы историй, где написанные истории рассказанные родителями, детьми, педагогами помогут человеку включиться не только процесс деятельности, в среду здоровых сверстников, но и последующей успешной социализации, раскрытия и развития всех его потенциальных возможностей.

Таким образом, человеку важно изучить себя, понять, осознать и выйти за старые рамки привычного мышления. Необходимо понимание того, что пришла пора мужественно «принять бой», чтобы иметь новые варианты выбора. А варианты выбора можно организовать через «группы встреч», которые и будут мостом к активным действиям и выстраиванию своего будущего. Выстраивая в голове мосты к будущему, человек сможет сделать шаги вперед прямо сейчас. Всякая стена когда-нибудь падает, а стимулом этого могут быть реальные истории!

Литература

- Аткинсон М. Путь к изменению: Трансформационные метафоры / Пер. с англ. – 4-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2018. – 210 с.
- Айтбаева А.Б., Касен Г.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Научно-практические основы профилактики суицида среди молодежи. – Алматы: Казак университеты, 2014. – 263 с.
- Вяткин А.Д. 50 великих книг о пути к истине – М.: Эксмо, 2014. – 416 с.
- Крэйн У. Психология развития человека. 25 главных теорий. – Прайм – Еврознак, 2007. – 512 с.
- Ньюмарк Эми Куриный бульон для души: 101 вдохновляющая история о сильных людях и удивительных судьбах – М.: Эксмо, 2018. – 464 с.
- Кэнфилд Д., Хансен М., Ньюмарк Э. Куриный бульон для души: 101 лучшая история – М.: Изд-во «Э», 2017. – 352 с.
- Ляшенко В.В. Арт-терапия как практика самопознания: присутственная арт-терапия. – М.: Психотерапия, 2014. – 160 с.
- Марк Непо Книга вдохновений: 365 жизненных ситуаций, упражнений и притч для саморазвития – М.: Эксмо, 2013. – 784 с.
- Садвакасова З.М. Поведенческий калькулятор в конфликте: работа с группой риска. Учебно-методическое пособие – Алматы: Казак университеты, 2017. – 138 с.
- Садвакасова З.М. Социально-педагогические технологии в организации образования. Учебно-методическое пособие – Алматы: Казак университеты, 2013. – 328 с.
- Садвакасова З.М., Касен Г.А., Айтбаева А.Б., Мынбаева А.К., Психолого-педагогические основы диагностики и предупреждения суицидального поведения школьников. – Алматы: Казак университеты, 2012. – 284 с.
- Садвакасова З.М. Социально-педагогический тренинг. Учебное пособие. – Алматы: Казак университеты, 2017. – 176 с.
- Смит Н. Психология. Современные системы. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2008. – 543 с.
- Сова О.Ю. Смысловая саморегуляция жизнестойкого отношения студента к кризисным ситуациям. Автореф. ...к.п.н. – Тамбов, 2009. – 21 с.
- Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / пер. с англ. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2006. – 704 с. (с. 367-397)

Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Психологический атлас поведения человека. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2008. – 575 с.
Чудновский В.Э. К вопросу о психологической сущности устойчивости личности. Психология личности / Сост. А.Б. Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – 192 с.

References

- Atkinson M. (2018) Put' k izmeneniyu: Transformatsionnyye metaforы / Per.s ang. – 4-ye izd. – M.: Al'pina Pablisher, 210 p.
- Aytbayeva A.B., Kasen G.A., Mynbayeva A.K., Sadvakasova Z.M. (2014) Nauchno-prakticheskiye osnovy profilaktiki suitsida sredi molodezhi. – Almaty: Kazak universitety, 263 p.
- Vyatkin A.D. (2014) 50 velikikh knig o puti k istine – M.: Eksmo, 416 p.
- Kreyn U. (2007) Psikhologiya razvitiya cheloveka. 25 glavnykh teoriy. – Praym – Yevroznak, 512 p.
- N'yumark Emi (2018) Kurinyy bul'on dlya dushi: 101 vdokhnovlyayushchaya istoriya o sil'nykh lyudyakh i udivitel'nykh sud'bakh – M.: Eksmo, 464 p.
- Kenfield D., Khansen M., N'yumark E. (2017) Kurinyy bul'on dlya dushi: 101 luchshaya istoriya – M.: Izd-vo «E», 352 p.
- Lyashenko V.V. (2014) Art-terapiya kak praktika samopoznaniya: prisutstvennaya art-terapiya. – M.: Psikhoterapiya, 2014. – 160 s.
- Mark Nepo (2013) Kniga vdokhnoveniy: 365 zhiznennykh situatsiy, uprazhneniy i pritch dlya samorazvitiya – M.: Eksmo, 784p.
- Sadvakasova Z.M. (2017) Povedencheskiy kal'kulyator v konflikte: rabota s gruppoy riska. Uchebno-metodicheskoye posobiye – Almaty: Kazak universitety, 138 p.
- Sadvakasova Z.M. (2013) Sotsial'no-pedagogicheskiye tekhnologii v organizatsii obrazovaniya. Uchebno-metodicheskoye posobiye – Almaty: Kazak universitety, 328 p.
- Sadvakasova Z.M., Kasen G.A., Aytbayeva A.B., Mynbayeva A.K. (2012) Psikhologo-pedagogicheskiye osnovy diagnostiki i preduprezhdeniya suitsidal'nogo povedeniya shkol'nikov. – Almaty: Kazak universitety, 284 p.
- Sadvakasova Z.M. (2017) Sotsial'no-pedagogicheskiy trening. Uchebnoye posobiye. Almaty: Kazak universitety, 176p.
- Smit N. (2008) Psikhologiya. Sovremennyye sistemy. – SPb.: Praym – Yevroznak, 543 p.
- Sova O.YU. (2009) Smyslovaya samoregulyatsiya zhiznestoykogo otnosheniya studenta k krizisnym situatsiyam. Avtoref... k.p.n.- Tambov, 21 p.
- Freydzher R., Feydimen D. (2006) Lichnost'. Teorii, uprazhneniya, eksperimenty / per. s angl. – SPb.: Praym – Yevroznak, 704 p. (p.367-397)
- Chaldini R., Kenrik D., Neyberg S. (2008) Psikhologicheskiy atlas povedeniya cheloveka. – SPb.: Praym – Yevroznak, 575 p.
- Chudnovskiy V.E. (2001) K voprosu o psikhologicheskoy sushchnosti ustoychivosti lichnosti. Psikhologiya lichnosti / Sost. A.B.Orlov – M.: ООО «Voprosy psikhologii», 192 p.

Кошжанова Г.А.¹, Жиенбаева Н.Б.²

¹PhD докторанты, e-mail: gulshat8@inbox.ru

²пс.ғ.д., профессор, e-mail: zh_nadejda@mail.ru

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

БОЛАШАҚ ДЕФЕКТОЛОГ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ПРАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕМЕСІ

Мақалада имидж ұғымының мән-мағынасы мен теориялық-әдіснамалық негіздері айқындалып, педагогтің имиджі мен болашақ дефектологтардың имиджін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық аспектілері қарастырылды. Қазіргі уақытта жоғары педагогикалық білім берудің теориясы мен тәжірибесінің өзекті бағыттарының бірі болашақ мамандардың кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыру процесі болып табылады. Педагогтың кәсіби қызметіне әр түрлі көзқарастар қажетті тұлғалық және кәсіби қасиеттерді анықтау мен мазмұндаудың әр түрлі тәсілдеріне негізделді. Бірінші жағдайда кәсіби маңызды қасиеттер деп педагог өзінің кәсіби функцияларын тиімді жүзеге асыру үшін меңгеруі тиіс білім, білік және дағдылар жиынтығы түсіндіріледі. Екіншісі – педагогикалық қызметтің оң нәтижесін қамтамасыз ететін жеке қасиеттердің жиынтығы. Сонымен, имидж – тұлғаның келбеті, әдеті, сөйлеу тәсілі, менталитеті, әрекеті және т.б. негізінде қалыптасқан адамның бейнесі. Болашақ дефектолог оң имиджінің құрылымы анықталып, нәтижесінде болашақ дефектологтың имиджін қалыптастыру критерийлердің жиынтығы мен тиісті көрсеткіштер айқындалды: когнитивтік (имидж туралы білім, кәсіби және жеке өзін-өзі жетілдіру), мотивациялық (жеке және кәсіби дамыту траекториясын құруға арналған жолдар мен мүмкіндіктерді іздеуге, оң эмоционалды құндылық өзін-өзі және басқаларына), іс-әрекеттік (имидждік қалыптастыру тәжірибесі). Зерттелетін феноменнің анық ажыратылатын өлшемдері мен көрсеткіштері негізінде біз дәрежені көрсететін өзара байланысты деңгейлерді анықтадық, болашақ дефектологтың имиджінің қалыптасуы: жоғары, орта, төмен. Аталған көрсеткіштер мен өлшемдердің деңгейін анықтау мақсатында зерттеу әдістерін (тест, сауалнама) жүргіздік.

Түйін сөздер: ЖОО, студент, болашақ дефектолог имиджі, кәсіби құзыреттілік, тұлғаның келбеті, менталитет, имиджмейкер, сыртқы бейне, тұлғалық қасиет, эмпатия.

Koshjanova G.A.¹, Zhienbaeva N.B.².

¹PhD Doctoral student, e-mail: gulshat8@inbox.ru

²Doctor of Education, professor, e-mail: zh_nadejda@mail.ru

Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty

Theoretical and practical justification of the formation of the image of the future special educational teacher

The article defines the theoretical and methodological foundations, the meaning and content of the concept of image, examines the psychological and pedagogical aspects of the formation of the image of the future defectologist and the image of the teacher. Thus, the image is an image of a person, which is formed on the basis of the appearance of the person, his habits, manner of speech, mentality, actions, etc. The structure of the correct image of the future defectologist is determined, as a result of which the necessary indicators and a complex criterion for the formation of the image of the future defectologist are established: cognitive (knowledge about the image, professional and personal self-improvement), motivational (search for ways and opportunities to build a trajectory of personal and professional development, positive emotional and value attitude to yourself and others), activity (experience of image formation). On the basis of clearly different measurements and indicators of the phenomenon of the study, we have identified interrelated levels showing the degree of image development, the formation of the image of the future defectologist: higher, medium and low. In order to determine the levels of these indicators and criteria were used research methods (test, questionnaire).

Key words: University, student, image of future defectologist, professional competence, personality, mentality, image-maker, external image, personal properties, empathy.

Кошжанова Г.А.¹, Жиенбаева Н.Б.²

¹PhD докторант, e-mail: gulshat8@inbox.ru

²д.пс.н., профессор, e-mail: zh_nadejda@mail.ru

Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Казахстан, г. Алматы

Теоретико-практическое обоснование формирования имиджа будущего дефектолога

В статье определены теоретико-практические основы, смысл и содержание понятия «имидж». Рассмотрены психолого-педагогические аспекты формирования имиджа будущего дефектолога, в частности, и имиджа педагога, в целом. В настоящее время одним из актуальных направлений теории и практики высшего педагогического образования является процесс формирования профессионально важных качеств будущих специалистов. Различные подходы к профессиональной деятельности педагога основаны на различных подходах к определению и изложению необходимых личностных и профессиональных качеств. Под профессионально значимыми качествами в первом случае понимается совокупность знаний, умений и навыков, которые педагог должен овладеть для эффективного осуществления своих профессиональных функций. Во втором – совокупность индивидуальных качеств, обеспечивающих положительный результат педагогической деятельности. Понятие «имидж» раскрывает образ человека, который формируется на основе облика личности, его привычек, манеры речи, менталитета, действий. Определена структура современного имиджа будущего дефектолога, в результате установлены содержательные показатели и комплекс критериев формирования имиджа будущего дефектолога: когнитивный (профессиональное и личностное самосовершенствование), мотивационный (поиск путей и возможностей для построения траектории личностного и профессионального развития, позитивное эмоционально-ценностное отношение к себе и другим), деятельностное (опыт формирования имиджа). На основе этого определены взаимосвязанные уровни, характеризующие степень развития имиджа будущего дефектолога: высший, средний и низкий.

Ключевые слова: ВУЗ, студент, имидж будущего дефектолога, профессиональная компетентность, облик личности, менталитет, имиджмейкер, внешний образ, личностные свойства, эмпатия.

Кіріспе

Мемлекетіміздің өзіне және болашақ ұрпаққа жеке тұлғалық-гуманды позицияны ұстаушы, білгір де білікті мамандарды даярлауға деген қажеттілігі бірнеше өзекті мәселелерді қозғайды. Осындай өзекті мәселенің бірі – болашақ маманның кәсіби-педагогикалық имиджін қалыптастыру мәселесі. Мұның айғағы Қазақстан Республикасының Жоғары педагогикалық білім берудің басты мақсаты оқушының жеке басының қалыптасуы мен даму мәселесін шығармашылықпен шешуге қабілетті кәсіби жағынан құзыретті жаңа формацияның педагогын даярлау делінген. Концепцияда педагогтың құзыреттілігі үш тұрғыдан, яғни жалпы мәдени, әдіснамалық және пәндік-бағыттылық деп атап көрсетілген (ҚР білім беру стандарты, 2018). Демек, бүгінгі мұғалімнің, педагогтың, тәлімгердің, дефектологтың, оқытушының кәсіби шеберлігін, құзыреттілігін жетілдіру бүгінгі педагогика және психология ғылымдарының ең өзекті мәселелерінің бірі болмақ.

Осыған орай, имидж туралы білім әлеуметтік-мәдени бағыттың көптеген салаларында:

саясат, экономика, білім, мәдениет, денсаулық сақтау, кәсіпкерлік т.б. – үлкен сұранысқа ие. Зерттеуші В.М. Шепелдің пікірінше, имидж заманауи тұлғаны тәрбиелеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын жалпы білім беру пәні екенін айтады. Бұл түрлі бейіндегі мамандардың кәсіби құзыреттілігінің негізгі компоненті; бұдан басқа, ол адамға үнемі ішкі дүниесін жақсартуға, қажетсіз қасиеттерді жеңуге мүмкіндік береді, мысалы, уайым, қорқыныш, қарым-қатынасқа түсе алмаушылық т.б.

Әдеби шолу

1. «Имидж» ұғымы қазіргі заманғы іскерлік сөздікке толықтай ендірілген және негізінен кәсіпқойлықтың бейнесі адамдармен қарым-қатынасқа және командалық жұмыстың тиімділігіне қатты әсер етеді. 1960 жылдары америкалық экономист Болдуинг «имидж» ұғымын енгізді және оны іскерлік басқару қажеттілігіне негіздеді. Ағылшын тілінен аударғанда «image» сөзі – бейне немесе бейнелеу деген мағынаны білдіреді. Алайда, әдебиетте осы және басқа да мағынада түрлері кездеседі. Мысалы, «бедел»,

«өкілдігі», «беделдік». Әрқайсымыз белгілі бір имиджді қалыптастырамыз: яғни, бейне – оның келбеті, әдеті, сөйлеу тілі, менталитеті, әрекеті және т.б. негізінде қалыптасатын адамның бейнесі (Андреева, 1994:329).

Имидж дегеніміз не? Бұл тұжырымдаманың әртүрлі сөздіктер мен әдебиеттерде қалай қарастырылатынын зерттейік.

Имидж мәселесі туралы теориялық негіздерін К.А. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломов, В.Н. Мясищев, С.Л. Рубинштейн және т.б. сияқты психологтардың еңбектерінде көрініс тапты. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық аспектілерін одан әрі дамыту және имидждің әлеуметтік құбылыс, оның танымы ретінде қолданылатын дамудың ерекшеліктері қазіргі заманғы психологтар Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, А.В. Брушлинский, А.В. Петровский, В.И. Слободчиков және т.б. қарастырды (Абульханова, 2009:224. Ананьев, 2008:456. Андреева, 2010:167. Бодалев, 2008:165. Леонтьев, 2003:223).

Белгілі психолог З. Фрейдтің психоанализ теориясы бойынша кез келген адам алғаш өзге субъектіні көргенде бірінші болып ол азамат туралы ойы, оның киіну үлгісімен, дауыс ырғағы және вербальды қимылдары арқылы қабылдайды.

Батыс еуропа психологиясында имидждің әлеуметтік-психологиялық аспектілерінің құрамдас бөлігі ретінде бір-бірінің танымдық ерекшеліктерінің тұжырымдамасын танымал психологтардың еңбектерінде мінез-құлық, психоанализ, когнитивизм: А. Адлер, Э. Берн, У. Джеймс, Дж. Каппар, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Д. Сервон, Б.Ф. Скиннер, З. Фрейд, Э. Фромм, К. Хорни, Т. Шибутани, К. Юнг еңбектерінде қарастырған.

Психологиялық-педагогикалық әдеби көздерде имидж адамның жүріс-тұрысының стилі мен нысаны, негізінен қоғамдағы мінез-құлықтың сыртқы жағы деп түсіндіріледі. Кейде сурет имиджі нысандар туралы ұғымдарға ие болғандықтан, олар туралы есте сақтап, белгілі бір жолмен немесе нысанның белгілі болғандығына байланысты құндылықтар мен әсерлердің жиынтығы деп аталады. Бұл жағдайда, әдетте, имидждің нысаны көбінесе адам немесе ұжым болып табылады.

Қазақстанда «имидж» түсінігі XX ғасырдың соңында қоғамдық және ғылыми талдау пәні болды. 90-шы жылдардың ортасында саясаткерлер, журналистер, кәсіпкерлер (Р.Ф. Ромашкин, Е.И. Манякин, Е.В. Гришунин, П.С. Гуревич,

Ф.А. Кузин, В.М. Шепель, И.А. Федоров және т.б.) имиджін қалыптастыру психологиялық аспектілеріне арналған қазақстандық және ресейлік ғылымында пайда бола бастады. Қазақстанда имидж мәселесін зерттеген А.А. Калюжныйдың (Калюжный, 2004:215) ғылыми мектебі айналысты. А.А. Калюжныйдың белгілі оқулығы «Педагогикалық имеджелогия», сондай-ақ оның жұмысын Г.К. Кусаметова (Кусаметова 2016:109-112.) жалғастырды. Сонымен қатар, Х.Т. Шерьязданованың (Шерьязданова, Аралбаева 2015:39-45.) оқытушылардың біліктілігін арттыру курстары бағдарламасында педагогтың имиджі бөлімін енгізген.

Сонымен, имидж – тұлғаның келбеті, әдеті, сөйлеу тәсілі, менталитеті, әрекеті және т.б. негізінде қалыптасқан адамның бейнесі. Педагогтардың имиджі – білім алушылардың, әріптестердің, әлеуметтік ортадағы, массалық санада оқытушының имиджін қабылдаудың эмоционалды түрдегі стереотипі. Педагогтың имиджін қалыптастырғанда, шынайы қасиеттер басқалардың өздеріне тиісті адамдармен тығыз байланыста болады.

Имиджді қалай қалыптастыру керек? Имидж бір күнде қалыптаспайды. Ол үшін сегіз қырлы, бір сырлы жан болуға тырысу керек: *Сыртқы имидж.* Киім, табиғи макияж, маникюр, аксессуар – сыртқы көрінісіңіз талапқа сай болу керек; *Мимикалық имидж.* Айнаға қарап, әріптесіңізбен әртүрлі тақырыпта сөйлесуге жаттығып көріңіз; *Кинетикалық имидж.* Жүріс-тұрысыңыз, қимыл-қозғалысыңыз, дене сымбатыңыз қалай? *Бейвербалды имидж.* Дауыс ырғағы, сөздік қоры, сөйлеу мәнеріңіз қандай? *Рухани имидж.* Адамның өмірлік ұстанымы, көзқарасы, ой-өрісі, дүниетанымының да үлкен маңызы бар. Сондықтан жоғары білім алғаннан кейін де кәсіби жағымен қатар, рухани білімізді де үнемі жетілдіріп отыруымыз қажет. Кітап оқу, театр, көрмелерге бару, т.б. *Фондық имидж.* Қызметіңіз, талантыңыз бен даңқыңыздың шығуы, яғни аты-жөніңіздің жұртқа әйгілі болуы; *Материалдық имидж.* Пәтеріңіз, машина, басқа да құнды мүлкіңіздің болуы.

Жоғарыда жасалған талдаулар бізге имидж ұғымының мән-мағынасын ашуға және педагог имиджіне қандай көрсеткіштер жататынын анықтадық. Ендігі кезекте болашақ дефектолог имиджін қалыптастыру мәселелеріне тоқталамыз.

Дефектолог – ең алдымен тиісті білім алған маман. Бұл мамандық педагогикалық-психо-

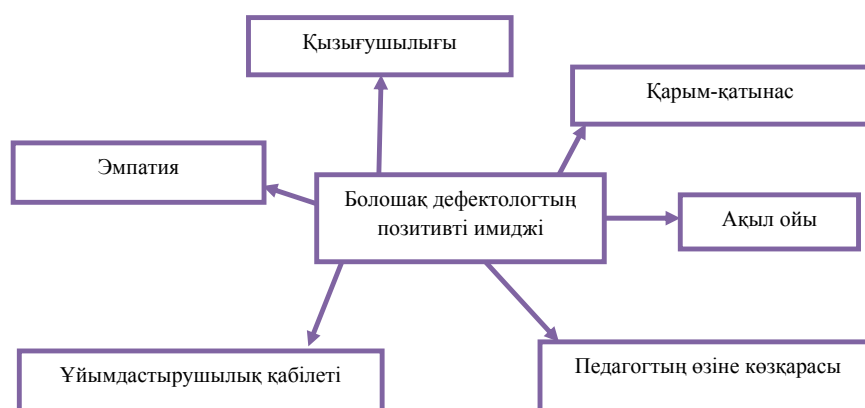
логиялық, медициналық мамандықтар ішіндегі өз орны бар және ерекше назар аударуды қажет ететін мамандық. Себебі дефектологтар толыққанды өз жас ерекшелігіне сәйкес дамып келе жатқан балалармен емес, керісінше дамуында ауытқушылығы бар балалармен жұмыс жасайды.

Белгілі бір дефектология мамандығы бойынша педагогикалық университеттің түлегі келесі кәсіптік қызмет түрлерінде білікті болуы керек: оқыту; ұйымдастырушылық; диагностикалық және аналитикалық; кеңес беру; психологиялық-профилактикалық; түзету және дамыту; білім беру; зерттеу; үйлестіру және т.б. (Деревлева, 2009)

Бұл дегеніміз, болашақ дефектолог имидж қалыптастыруда – оның тұлғалық қасиетін

толық көрсету үшін төмендегідей қасиеттерді өзіне берік ұстау керек деп есептейміз:

- болашақ дефектологтың сыртқы бейнесі (киім киісі, жүріс-тұрысы, т.б.);
- болашақ дефектологтың теориялық білімі, оның практикамен сабақтастығы;
- оқушыларды еңбекке тартуға, міндеттерін бөлуге, жұмысты жоспарлауға және жасалып жатқан жұмыстарды қорытындылауға қабілеттерін ашу;
- мейірімділік, жауапкершілік, оптимизм, шыдамдылық, жанашырлық, жағымды энергетика;
- үздіксіз үйрену, дамыту мен жетілдіру, олардың кәсіби тәжірибесімен әріптестерімен, ата-аналарымен бөлісу және тәжірибе алмасу болып табылады.

1-сурет – Болашақ дефектолог оң имиджінің құрылымы

Имиджмейкерлер – имиджді әзірлеуде, жасауда тұлғаның ойластырылған параметрларына емес, ал оның тұлғалық нақты параметрларына назар аударады.

Болашақ дефектологтың позитивті имиджі бар ұсынылған ұстанымдар мен фактілер эмоционалды-сезімтал және эмпатия жағдайы, ақпараттың ортақ бейнесі қалыптасқанда ерекше атмосфераны құра алады. 1-сурет дефектологтың оң имиджінің құрылымын көрсетеді.

Эксперименттік жұмыс 2017-2019 жж. аралығында Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде және Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті 6B010500 «Дефектология» мамандығы бойынша бакалавр, магистранттар және докторанттар қатысуымен жүргізілді. Қатысқандар саны 112 білім алушы (әртүрлі білім беру түрлері, бакалавр, магистратура, докторантура мамандықтары).

Жоғары оқу орны білім беру мекемелерінің жинақталған теориялық материалды және педагогикалық тәжірибесін зерделеу негізінде эксперименталды жұмыс бағдарламасының жобалау кезеңдерін қарастыру барысында диссертацияларға, монографияларға, мерзімді басылымдардың оқу-әдістемелік құралдарына ұсынылған ғылыми және теориялық зерттеулердің нәтижелеріне талдау жасалды. Нәтижесінде болашақ дефектологтың имиджін қалыптастыру критерийлердің жиынтығы мен тиісті көрсеткіштер айқындалды: *когнитивтік* (имидж туралы білім, кәсіби және жеке өзін-өзі жетілдіру), *эмоционалды* (жеке және кәсіби дамыту траекториясын құруға арналған жолдар мен мүмкіндіктерді іздеуге, оң эмоционалды құндылық өзін-өзі және басқаларына), *мінез-құлықтық* (имидждік қалыптастыру тәжірибесі) (1-кесте).

Зерттеу жұмысының мақсаты

Жоғары мектептің біртұтас педагогикалық үрдісінде болашақ дефектологтың имиджі туралы түсініктердің мазмұны мен қалыптастыру ерекшеліктерін зерттеу.

Зерттеу әдістері

Болашақ дефектологтың имиджінің қалыптасуын тұтас зерттеу мақсатында (когнитивті, эмоционалдық және мінез-құлықтық критерийлері бойынша) біз өзара байланысты зерттеу әдістерін таңдап алдық: имиджелогиялық білімді зерттеуге сауалнама; М. Снайдердің өзін-өзі мониторинг

шкаласы (Райгородский Д.Я.1998:672); диагностика іске асыру қажеттілігін өздігінен дамуы (кәсіби мансаптың мотивациясын зерттеу әдістемесі Э. Шейн (аударма және бейімделу В.Э. Винокурова мен В.А. Чикер жүзеге асырылды) (Почебут, Чикер, 2002) (С.Р.Пантелеевтің өздігінен қарым-қатынасын зерттеу әдістемесі (Пантелеев, 1991:100); әлеуметтік эмпатия-ны зерттеу әдістемесі (Фетискин, 2009); ком-муникативтік және ұйымдастырушылық қабі-леттерін анықтау және бағалау әдістемесі (В.Синявский, Б.А.Федоров) (Квинн, 2000); болашақ педагог имиджінің қалыптасуының диагностикалық картасы (модификацияланған нұсқа Л.М.Семенова) (Посохова, Соловьева, 2008:671).

1-кесте – Болашақ дефектологтың имиджін қалыптастырудың критерийлері мен көрсеткіштері

Критерий	Көрсеткіштер	Әдістері
Когнитивті	- имидж туралы білім; - өзін-өзі жетілдірудің кәсіби және жеке субъектісі ретінде білу	Имиджелогиялық білімді зерттеу сауалнамасы (М. Снайдердің өзін-өзі мониторингтеу сауалнамасы; Н.П. Фетискиннің өзін-өзі дамыту қажеттілігін жүзеге асыру диагностикасы)
Эмоционалдық	- жеке және кәсіби даму траекториясын жобалаудың жолдары мен мүмкіндіктерін анықтауға баса назар аудару; - өзін-өзі жетілдірудің кәсіби және жеке субъектісі ретінде білу	Е. Шейннің кәсіби мансаптық мотивацияны зерттеу әдістері (аударма және бейімдеу В.В. Винокуров пен В. Чикердің орындауымен); С.П. Пантелеевтің Өзін-өзі зерттеу әдістері; Әлеуметтік эмпатияның диагностикасы (Н.П. Фетискин)
Мінез-құлықтық	- тәжірибе; - имиджді қалыптастырушы іс-әрекет	Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттерін анықтау және бағалау әдістемесі (В. Синявский, Б.А. Федоров) Студенттің имиджін қалыптастырудың диагностикалық картасы (Л.М. Семенованың модификацияланған нұсқасы)

Зерттелетін феноменнің анық ажыратылатын өлшемдері мен көрсеткіштері негізінде біз дәрежені көрсететін өзара байланысты деңгейлерді анықтадық, болашақ дефектологтың имиджінің қалыптасуы: жоғары, орта, төмен.

Талқылаулар

Сонымен, біз болашақ дефектологтың имиджінің қалыптасуының деңгейін анықтау мақсатында арнайы іріктелген диагностикалық әдістемелер кешенін (когнитивті, эмоционалдық, мінез-құлықтық критерийлері бойынша) қолдану нәтижесінде эксперименттің айқындаушы кезеңінде имидждің қалыптасуының әртүрлі деңгейлері бар білім алушылардың нәтижелері (пайыздық арақатынасы бойынша) алынды.

Атап айтқанда, когнитивті критерий бойынша болашақ дефектологтардың имиджін зерттеу нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте – Білім беруде болашақ дефектологтың имиджін қалыптастыру нәтижелері (когнитивті критерий бойынша), %)

Көрсеткіштер	Айқындаушы кезең		
	жоғары	орта	төмен
Имидж туралы білім	9,5	51,0	39,5
Өзін-өзі жетілдірудің кәсіби және жеке субъектісі ретінде білу	9,2	55,2	35,6
Деңгейдің орташа көрсеткіші	9,4	53,1	37,5

Анықтаушы эксперимент қорытындысы көрсеткендей, респонденттердің тек 9,4 % – имидж, оның компоненттері, түрлері, қызметтері, мақсаттары туралы, өзіне оң көзқарас тұрғысынан кәсіби және тұлғалық өзін-өзі жетілдіру субъектісі ретінде өзі туралы саналы, жүйелі білімдерін, өзінің жеке тұлғасының күшті және әлсіз жақтарын жоғары білуін көрсетті. Ал, сыналушылардың 53,1%-ы орташа, 37,5%-ы төмен екендігі анықталды.

Эмоционалдық критерий бойынша болашақ дефектологтардың имиджін зерттеу нәтижелері 3-кестеде көрсетіледі.

3-кесте – Болашақ дефектологтардың имиджін қалыптастыру нәтижелері (эмоционалдық критерий бойынша), %)

Көрсеткіштер	Айқындаушы кезең		
	жоғары	орта	төмен
Тұлғалық және кәсіби даму траекториясын жобалаудың жолдары мен мүмкіндіктерін іздестіруге бағдарлау	9,1	46,4	44,5
Жеке тұлғаның өзіне және басқаларға жағымды эмоционалдық құндылық қарым-қатынасты қалыптастыруға ұмтылысы	12,4	49,3	38,3
Деңгейдің орташа көрсеткіші	10,8	47,9	41,3

Эмоционалдық критерий бойынша зерттеу нәтижелері: сауалнамаға қатысқандардың 10,8%-ы жеке және кәсіби траекториясын жобалаудың жолдары мен мүмкіндіктерін іздеуге бағытталғанын мәлімдеуге мүмкіндігі бар («адамзатқа қызмет ету», «адамдарға көмек көрсету», «әлемді жақсы жасауға ниет»), «Мен-концепцияны» өзгертуге жоғары дайындығын, өзін және басқаларды танымның жаңа тәжірибесіне көзқарасы, өзін-өзі қабылдау, өз мүмкіндіктері мен қоршаған шындық талаптары арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті көрсетеді. Ал, 47,9%-ы орташа, 41,3%-ы төмен көрсеткіш көрсетті.

Үшінші мінез-құлықтық критерий бойынша болашақ дефектологтың имиджін зерттеу нәтижелері 4-кестеде көруге болады.

Алынған эксперименталды деректердің нәтижелері мінез-құлықтық өлшемі бойын-

ша имидж қалыптастырушы жоғары деңгейді көрсеткен болашақ дефектологтардың саны – (10,0 %), орта (47,2 %) және төмен (42,8 %) екендігін анықтауға мүмкіндік берді.

4-кесте – Болашақ дефектологтың имиджін қалыптастыру нәтижелері (мінез-құлықтық критерий бойынша, %)

Көрсеткіштер	Айқындаушы кезең		
	жоғары	орта	төмен
Имидж қалыптастырушы қызмет тәжірибесі	10,0	47,2	42,8
Деңгейдің орташа көрсеткіші	10,0	47,2	42,8

Қорытынды

Болашақ дефектологтардың көпшілігінде имидж қалыптастырушы іс-әрекет тәжірибесі жеткіліксіз, бұл білім алушылардың білім беру қызметінің барлық кезеңдерінде имиджін құру және жетілдіру үшін жинақталған имидж-білімді пайдалана алмауында көрінеді. Осылайша, эксперименталды жұмыстың жүргізілген айқындаушы кезеңінің нәтижесінде анықталған болашақ дефектолог имиджінің қалыптасуының төмен және орта деңгейлерінің басым болуы және қаралып отырған феноменге теріс әсер ететін тәуекелдерді анықтау зерттелетін үдерістің әзірленген құрылымдық функционалдық моделі контекстінде болашақ дефектологтың имиджін тиімді қалыптастыру мақсатында психологиялық-педагогикалық жағдайларды іске асыру шеңберінде арнайы ұйымдастырылған педагогикалық әсерді ескере отырып, қалыптастырушы экспериментті жүзеге асыру қажеттілігін растауға мүмкіндік берді.

Ұсыныстар

1. «Білім беру ұйымындағы студент имиджінің мазмұнды негіздері», «Имиджология құралдары және оны қолдану ерекшеліктері», «Өзін-өзі басқару және өзін-өзі таныстыру тәсілдері», «Жеке тұлғаның Мен-тұжырымдамасының құрылымы» бөлімдерін қамтитын арнайы курстарын әзірлеу;

2. Практикалық ақпараттық-таныстыру семинарларын, оқытушылармен видеороликтер, мастер-кластар, тәжірибелі педагог, дефектологтармен дөңгелек үстел өткізу;

3. Болашақ дефектологтың имиджін қалыптастырушы қызметін ұйымдастыруға теріс әсер ететін проблемалық салаларды түзету мақсатында оқытушылардың, педагогтар мен жұмыс берушілердің ынтымақтастығын кеңейту; зерттеу

проблематикасы бойынша оң тәжірибені жинақтау және ұйымдастыру-әдістемелік әзірлемелерді тарату, білім беру ұйымында студенттің имиджін қалыптастыру үдерісін нәтижелі ұйымдастыру саласында жаңа идеялар ауқымын кеңейту.

Әдебиеттер

Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года №604. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 1 ноября 2018 года №17669.

Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для вузов. – М.: Наука, 1994. – 329 с.

Абульханова К.А. Психология сознания личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности) / К.А. Абульханова // Избранные психологические труды. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2009. – 224 с.

Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х томах. – М.: Вершина, 2008. – 456 с.

Андреева Г.М. Психология социального познания: учеб. пособие: 2-е изд. / Г.М. Андреева. – М.: «Академия», 2010. – 167 с.

Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: Характеристика и условия достижения. – М.: «Флинта: Наука», 2008. – 165 с.

Деревлева М.М. Формирование имиджа руководителя // Содержание профессиональной компетентности педагога – [Электрон.ресурс] / ГОУ «Якутский педагогический колледж № 1 им. С.Ф. Гоголева». – М.: RONL.RU, 2009. – Режим доступа: <https://www.ronl.ru/stati/pedagogika/173252/> (15 мая 2017).

Калюжный А.А. Психология формирования имиджа учителя. – М., 2004. – 215 с.

Квинн В.Н. Прикладная психология: Пер. с англ. – СПб., 2000.

Кусаметова Г.К. Использование имидж-кейса в профессиональной деятельности преподавателя английского языка. – Вип, 2016. – С. 109-112.

Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: «Интеллект-Центр», 2003. – 223 с.

Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1997. – 672 с.

Почебут Л.Г., Чикер В.А. Организационная социальная психология: учебное пособие. – СПб., 2002.

Пантилеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1991. – 100 с.

Посохова С.Т., Соловьева С.Л. Настольная книга практического психолога. – М.: АСТ: Хранитель; СПб.: Сова, 2008. – 671 с.

Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: ИИП, 2009.

Шерьязданова Х.Т., Аралбаева Р.К. Модернизационные подходы в подготовке специалистов нового формата в социальной сфере в Республике Казахстан // Высшее образование сегодня. – 2015. – № 10. – С. 39-45.

References

About the approval of the state obligatory standards of education of all levels of education. Order of the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 №604. Registered in the Ministry of justice of the Republic of Kazakhstan on November 1, 2018 №17669.

Abulkhanova K. A. (2009). Psihologiya soznaniya lichnosti [Psychology of personality consciousness (problems of methodology, theory and research of real personality)]. Selected psychological works, Voronezh: NPO «MODEK», 224 p..

Ananiev B. G. (2008) Izbrannyye psihologicheskiye Trudy [Selected psychological works in 2 volumes]. M.: Vershina, 456 p.

Andreeva G. M. (2010) Psihologiya socialnogo poznaniya [Psychology of social cognition: Studies.benefit: 2nd ed]. M.: «Academy», 167 p.

Borozdina G. V. (2008). Psihologiya biznes kommunikaci [Psychology of business communication]. M.: «INFRA», 123 p..

Bodalev A. A. (2008) Vershina v razvitiy vzroslogo cheloveka [Top in the development of an adult: Characteristics and conditions of achievement]. M.: «Flint: Science», 165 p.

Derevleva M. M. Formation of the image of the head // Content of professional competence of the teacher – [Electron.resource] / go «Yakut pedagogical College № 1. S. F. Gogoleva»– M.: RONL.RU, 2009. – Access mode: <https://www.ronl.ru/stati/pedagogika/173252/> (15 may 2017).

- Fetiskin N. P. (2009). Sozialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti I malyh grup [Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups]. M.: IIP.
- Kalyuzhny A. A. (2004) Psihologiya formirovaniya imidja uchitelya [Psychology of formation of image of the teacher], 215 p.
- Kusmetov G. K. (2016). Ispolzovanie imidj-keisa v professionalnoi deyatel'nosti prepodavatelya angliiskogo yazika [The Use of image-case in the professional activity of teacher of English], No. 141, pp. . 109-112.
- Leontiev D. A. (2003). Psihologiya smysla: priroda, stroenie I dinamika smyslovoi realnosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of semantic reality]. Moscow: «Intelligence Center», 223 p.
- Pochebut L. G., Chiker V. A.(2002). Organizacionnaya socialnaya psihologiya [Organizational social psychology: Textbook]. SPb., 2002.
- Panteleev S. R. (1991). Samootnoshenie kak emocional'naya Sistema ocenivaniya [Sootnoshenie as emotionally-grade system]. M.: Izd-vo Mosk. UN-TA, 100 p.
- Posokhova S.T., Solovyov S. L. (2008). Nastolaya kniga prakticheskogo psihologa [Handbook of practical psychologist]. M.: AST:Guardian; St. Petersburg.: Owl,. 671 p.
- Quinn V. N. Applied psychology. SPb., 2000.
- Raigorodskii D.A. (1998) Prakticheskaya psihodiagnostika: Metody I testy [Practical psychodiagnostics. Methods and tests. Textbook]. Samara: Publishing House «BAHRAH», 672 p.
- Sheryazdanova T., Aralbayeva R. K. (2015). Modernizatsionnye pohody v podgotovke specialistov novogo formata v socialnoi sfere v RK [Modernization approaches in training of specialists of a new format in the social sphere in the Republic of Kazakhstan]. Higher education today, No.10, pp. 39-45.

**Топанова Г.Т.¹, Касымжанова А.А.²,
Ахметжанова М.Б.³, Абдирахманова Я.С.⁴**

¹доктор PhD психологии, e-mail: topanova2107@gmail.com

²кандидат психологических наук, e-mail: a.kassymzhanova@turan-edu.kz

³магистр психологии, e-mail: manar_ab@mail.ru

⁴магистр психологии, e-mail: yadykar@yahoo.com

Университет Туран, Казахстан, г. Алматы

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОТБОРА ПЕРСОНАЛА В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Для профессионального коллектива важно, чтобы каждый человек занимал правильную должность в организации, чтобы получить компетентное сопровождение труда в соответствии со способностями и специализациями, чтобы это помогло организации достичь заранее поставленных целей.

В статье рассматриваются психологические методы отбора персонала в организации: стадии отбора персонала, методики оценки персонала. Сложный процесс отбора персонала, который требует большого внимания и правильности определения всех функций, обосновывается теоретическими и исследовательскими данными.

Теоретико-методические аспекты отбора и найма были освещены в работах ученых Chaudhuri K.K., Huffcut, A.I., Podsakoff, N.P., Whiting, S.W., Podsakoff, P.M., А.П. Егоршина, С.И. Самыгина, А.Я. Кибанова и др., обогативших теорию и практику обеспечения предприятия кадрами. Приводятся практические примеры, как производится отбор персонала в реальных условиях, анализируются плюсы и минусы, допускаемые руководителями. Рассматриваются стадии и процедуры отбора и отбора персонала. Проведено исследование с целью определения современных психологических методов отбора персонала, наиболее часто применяемых в государственных учреждениях с различным национальным составом.

Выявлены возможности биографического метода как инструмента оценки, применяемые организациями при оценке кандидатов. Обосновывается принцип поведенческой последовательности в прошлом, который является предиктором будущего поведения. Сведения о прошлых событиях и поведении, отражающие личностные качества, установки, опыт, интересы, навыки и способности, культурные привычки, объясняются с точки зрения прогностических параметров общей производительности. Раскрывается значение психологических методов отбора для определения уровня квалификации работников и их знаний.

Ключевые слова: отбор и расстановка персонала, стадии отбора персонала, оценка персонала, источники отбора кадров, инструменты оценки, биографический метод, поликультурная среда.

Topanova G.T.¹, Kassymzhanova A.A.²,
Akhmetzhanova M.B.³, Abdrakhmanova Y.S.⁴

¹PhD, e-mail: topanova2107@gmail.com

²Candidate of psychological sciences, e-mail: a.kassymzhanova@turan-edu.kz

³Master of Psychology, e-mail: manar_ab@mail.ru

⁴Master of Psychology, e-mail: yadykar@yahoo.com

University of Turan, Kazakhstan, Almaty

Psychological methods in personnel recruitment processes

It is highly important for a professional team to have each person in the right position in the organization in order to be able to receive competent support in accordance with their abilities and specializations, so that this helps the organization achieve its predetermined goals.

The article discusses the psychological methods in personnel placement organization process within a company through looking into the stages of personnel selection and staff assessment. A complex recruitment process that requires great attention and correct determination of all functions is described from a scientific point of view based on research data.

The theoretical and methodological aspects of selection and hiring processes are highlighted in the works of several other scientists Chaudhuri K.K., Huffcut A.I., Podsakoff N.P., Whiting, S.W., Pod-

sakoff P.M., A.P. Egorshina, S.I. Samygina, A.Ya. Kibanova et al. who have enriched the theory and practice of personnel management.

Practical examples are given of how personnel selection is carried out under real conditions, the pros and cons allowed by managers are analyzed. The stages and procedures for personnel selection are considered. A study was conducted to determine the modern psychological methods of personnel assessment that are most frequently used in public service institutions with different national background when selecting candidates.

The possibilities of the biographical method as an assessment tool used by organizations in assessing candidates are revealed. The principle of past behavioral sequence which is at the same time a predictor of future behavior is substantiated. Information about past events and behavior, reflecting personal qualities, attitudes, experience, interests, skills and abilities and cultural peculiarities are explained in terms of prognostic parameters of overall productivity. The importance of psychological selection methods to determine employees' qualification level and their knowledge is revealed.

Key words: personnel assessment, personnel assessment, assessment sources, tools, biographical method, multicultural environment.

Топанова Г.Т.¹, Касымжанова А.А.²,
Ахметжанова М.Б.³, Абдирахманова Я.С.⁴

¹PhD, e-mail: topanova2107@gmail.com

²психология ғылымдарының кандидаты, e-mail: a.kassymzhanova@turan-edu.kz

³психология магистрі, e-mail: manar_ab@mail.ru

⁴психология магистрі, e-mail: yadykar@yahoo.com

Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Саяси-мәдени ортада персоналды іріктеудің психологиялық әдістері

Кәсіби ұйым үшін әрбір адам қабілеттері мен мамандандырылуына сәйкес, еңбекті күзіретті сүйемелдеуді алу үшін ұйымда нақты қызмет атқаруы маңызды, осылайша бұл ұйымға алдын ала қойылған мақсаттарына жетуге көмектеседі.

Мақалада ұйымда персоналды іріктеудің психологиялық әдістері қарастырылады: персоналды іріктеу сатылары, персоналды бағалау әдістемесі. Персоналды іріктеу күрделі процесс, бұл үлкен назар аударуды және барлық функцияларды дұрыс анықтауды талап ететін, зерттеу деректеріне негізделген ғылыми көзқарас тұрғысынан сипатталады.

Іріктеудің және жалдаудың теориялық-әдістемелік аспектілері бірқатар ғалымдардың жұмыстарында жарық көрді. Chaudhuri K.K., Huffcut, A. I, Podsakoff, N. P., Whiting, S.W., Podsakoff, P. M., A.P. Егоршина, С.И. Самыгина, А.Я. Кибанова және т.б. кәсіпорынды кадрлармен қамтамасыз етуде теориясы мен тәжірибесін байытқан. Нақты жағдайларда персоналды іріктеу қалай жүргізу керектігіне практикалық мысалдар келтіріледі, басшылар рұқсат беретін артықшылықтары мен кемшіліктері талданады. Персоналды іріктеу процесі мен сатылары қарастырылады. Әр түрлі ұлттық құрамы бар мемлекеттік мекемелерде жиі қолданылатын персоналды іріктеудің қазіргі заманғы психологиялық әдістерін анықтау мақсатында зерттеу жүргізілді.

Кандидаттарды бағалау кезінде ұйымдарда қолданатын өмірбаяндық әдістің бағалау құрал ретінде мүмкіндігі анықталды. Болашақ мінез-құлықтың предикторы болып табылатын өткен мінез-құлық реттілігінің принципі негізделді. Тұлғалық қасиеттерін, ұстанымдарын, тәжірибесін, мүдделерін, дағдылары мен қабілеттерін, мәдени әдеттерін көрсететін өткен оқиғалар мен мінез-құлық туралы мәліметтер жалпы өнімділіктің болжамдық параметрлері тұрғысынан түсіндіріледі. Қызметкерлердің біліктілік деңгейін және олардың білімін анықтау үшін іріктеудің психологиялық әдістерінің маңызы ашылады.

Түйін сөздер: кадрларды іріктеу және орналастыру, кадрларды іріктеу кезеңдері, кадрларды бағалау, кадрларды іріктеу көздері, бағалау құралдары, өмірбаяндық әдіс, көп мәдениетті орта.

Введение

Отбор персонала является одним из наиболее важных процессов в изучении человеческого поведения, поскольку он определяет эффективность многих других вопросов управления человеческими ресурсами (например, обучение,

производительность и культура). С этой точки зрения отбор персонала – это процесс принятия решений, и его главная цель – прогнозировать будущие результаты деятельности потенциальных сотрудников. Для достижения этой цели при отборе персонала определяются индивидуальные требования к выполнению работы и ис-

пользуются различные процедуры оценки, в том числе тесты на когнитивные способности, собеседования, тесты на профессиональную компетентность, ситуационные суждения, опыт работы, биографические и справочные проверки. Используя наилучшую комбинацию предикторов, в настоящее время отбор научного персонала способен прогнозировать и объяснять более 60% различий в производительности труда на основе индивидуальных различий (Campion, Outtz, Zedeck, Schmidt, Kehoe, Murphy, Guion, 2001:149-185). Важной задачей является отбор необходимого персонала для организации, который сможет качественно выполнять свою работу и способствовать развитию предприятия. Когда каждое рабочее место будет занято соответствующим сотрудником, эта задача будет выполнена.

Исследователи изучали процесс отбора и размещения персонала, и каждый из них предлагает свое определение. Кибанов А.Я. отбор и размещение персонала понимает как «рациональное распределение сотрудников организации по структурным подразделениям, участкам, рабочими местами в соответствии с принятой системой разделения и кооперацией труда, принятой в организации, с одной стороны, и способностями, психофизиологическими и деловыми качествами работников, отвечающими требованиям содержания выполняемой работы» (Кибанов, 2012: 334-335). Егоршин А.П. набор персонала видит, как процесс отбора подходящих кандидатов на свободные рабочие места из имеющегося резерва кадров на бирже труда и на предприятии (Егоршин, 2009: 49).

Основная часть

Определяющей задачей кадровой работы является формирование структур управления, определение качественной и количественной потребности в персонале на данный период и перспективу. Руководитель службы персонала должен производить расчет потребности в персонале по категориям работников. Отбор персонала состоит из следующих элементов: расчет потребности в работниках, модели рабочих мест, профессиональный отбор, формирование резерва персонала. Главную функцию, которую должна осуществлять кадровая система – планирование, анализ и прогнозирование потребности в персонале. Отбор персонала – это процесс выбора подходящих кандидатов для вакантных рабочих мест из существующего резерва кандидатов на рынке труда и на предприятии (Лука-

шевич, 2016: 311). Выбор персонала – сложный процесс, который требует большого внимания и правильности формулирования всех процедур. Впервые научные подходы к решению этого вопроса начали использоваться примерно в 1900 году, когда принципы и методы психологии были применены к кадровым решениям в Европе и США (Vinchur, Koppes, Bryan, 2012). В связи с этим, как отметили Vinchur & Koppes Bryan, достижения в этой области тесно связаны с достижениями в процедурах оценки и измерения, а также в статистических разработках.

Когда в организации возникает потребность в работниках, необходимо искать новых сотрудников. Основная задача, которую решает руководитель, это где и как найти хорошего сотрудника, чтобы он полностью отвечал всем требованиям для конкретной позиции. Многие организации уделяют мало времени отбору персонала, поскольку они руководствуются только одной целью: скоростью и минимальными затратами. Но эта ошибка не должна допускаться руководителем. В результате таких действий могут возникнуть проблемы: нарушение трудовой дисциплины, ухудшение качества выполняемой работы, конфликты в команде, потеря эффективности и т. д. Все эти проблемы оказывают негативное влияние на предприятие, и чтобы предотвратить это, необходимо грамотно и эффективно организовать процесс отбора.

При наборе персонала необходимо определить, какие источники будут использоваться для привлечения кандидатов на вакантные должности. Внутренний набор персонала позволяет снизить расходы на поиск персонала, также работники смогут получить повышение по служебной лестнице. Но из-за ограничения возможности для выбора персонала сложно выбрать подходящего работника для конкретной должности. Выдвижение кого-то из работников на вышестоящую должность у остальных работников организации может вызвать неодобрение и привести к возникновению конфликтов. К источникам внешнего отбора персонала относятся: рекомендации работников организации, средства массовой информации, сотрудничество с высшими учебными заведениями, центры занятости, кадровые агентства, рекрутинговые компании. Данный источник предоставляет широкий выбор кандидатов, благодаря этому можно найти подходящего по всем требованиям претендента. Такой работник будет обладать новыми идеями, которые будут способствовать развитию предприятия. Внешний отбор являет-

ся затратным для организации, т.к. у нового сотрудника будет длительный период адаптации. Для найма персонала необходимо использовать внешние и внутренние источники, благодаря внешнему источнику организация получит новых компетентных сотрудников, а внутренняя обеспечит продвижение сотрудников по карьерной лестнице.

Процесс отбора персонала включает в себя три стадии: 1. Определение требований к кандидату на вакантную должность. Перечень требований к кандидату определяет, каким образованием, квалификацией, профессиональным опытом должен обладать претендент для данной должности. 2. Привлечение кандидатов. Для привлечения кандидатов организация использует

и внешние и внутренние источники отбора персонала. 3. Отбор кандидатов (Chaudhuri, 2010); (Podsakoff, Whiting, 2011).

Для отбора кандидатов проводится отборочное собеседование, тщательно изучаются анкетные данные претендентов, рекомендации, кандидаты проходят профессиональное и психологическое тестирование. Отбор кандидатов при приеме на работу осуществляется с помощью оценки персонала. 4. Принятие решения (Гордиенко, 2014:18-22). Из всех имеющихся кандидатов выбирается наилучший, который полностью подходит для данной должности. Стадии процедуры подбора и отбора персонала по Гордиенко Ю.Ф. содержат этапы и выглядят согласно рисунку 1.

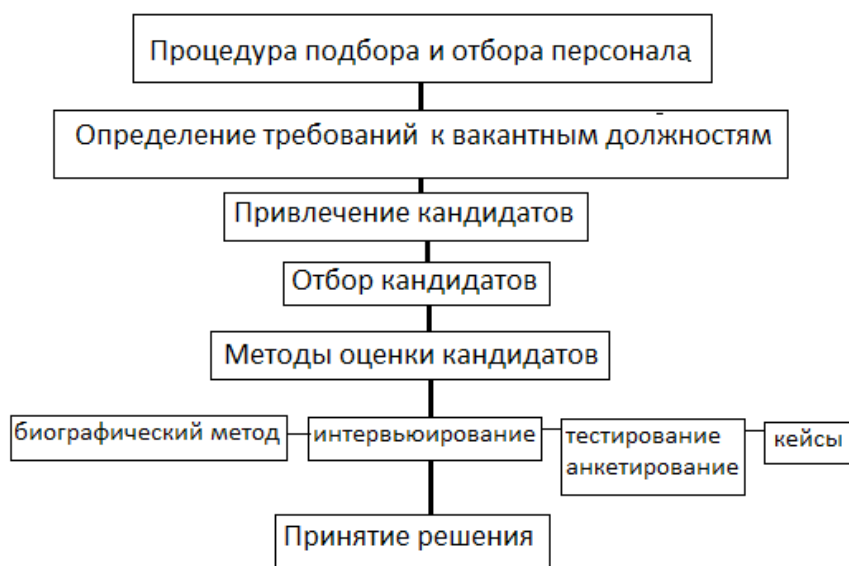

Рисунок 1 – Стадии процедуры подбора и отбора персонала

Основные методы оценки персонала:

- биографический метод;
- изучение личных данных сотрудника или кандидата на вакантную должность;
- интервью-беседа с кандидатом, менеджер задает вопросы и получает необходимую информацию о кандидате;
- тестирование с помощью специальных тестов, определяется уровень профессиональных знаний и навыков кандидата;
- анкетирование – кандидату предоставляется оценочная анкета, которая содержит ряд вопросов, на которые должен ответить кандидат. Это наиболее распространенный количественный метод;

– анализ конкретных ситуаций (кейсы), моделирование конкретной производственной ситуации. Задача сотрудника – проанализировать и подготовить предложения по её разрешению (Edwin, Flippo 1984); (Huffcut, A.I. (2010); (Jeffery, Hallet, 1986); (Schmidt, Hunter, 1998).

Если смотреть на процессы отбора и отбора кадров с точки зрения сегодняшнего дня, не последнюю роль играет сейчас активность человека в социальных сетях, таких как Twitter, позволяет «встречаться» с потенциальными кандидатами разными способами: через общие связи, через общие темы для обсуждения и потому, что соискателям легко связаться с подходящими людьми. Четверть британских компаний наби-

рают персонал через профессиональные сетевые сайты, такие как LinkedIn (CIPD 2015) (Podsakoff, 2011: 310-326). Деятельность в социальных сетях также расширяет информацию и о работодателях, показывая кандидатам организационную культуру организации. Это имеет значение для привлечения лучших специалистов.

Нами было проведено исследование с целью определения современных методов оценки персонала, наиболее часто применяемых в учреждениях государственной службы при отборе кандидатов в Казахстане. Было опрошено 158 представителей государственных департаментов и учреждений из различных сфер деятельности, проходивших обучение на курсах переподготовки госслужащих (Областной департамент здравоохранения по Павлодарской области, Департамент комитета труда, социальной защиты и миграции по Павлодарской области, Управление образования г. Алматы). Нашим намерением было привести отдельные примеры того, как специалисты по отбору могут внести свой вклад в области, а не предоставлять исчерпывающий или всеобъемлющий обзор. Опрос был организован следующим образом: 1. Представлялось краткое объяснение, какие процедуры оценки работы чаще используются в организациях; 2. Описывались некоторые из наиболее часто используемых методов оценки и почему они использовались еще чаще в течение последних нескольких лет; 3. Исследовались конкретные способы, которыми люди, прошедшие обучение по оценке и отбору персонала, используют при работе в многонациональном коллективе. Полученные данные отражены в таблице 1.

Результаты свидетельствуют о широкой популярности рассмотрения резюме и биографических аспектов при приеме на работу.

Выявлена тенденция постепенной интернационализации и аналогизации документации, что способствует гармонизации межнациональных отношений в Казахстане. Реализация профессиональных интересов работодателей и нанимающихся, снятие формальных барьеров для найма людей, принадлежащих к разным национальностям и религиозным конфессиям, формирует относительно единое поликультурное поле. Только 0,6% респондентов назвали межкультурные различия негативным влиянием, 6% отметили отсутствие навыков владения казахским языком как проблему. Приспособление к поликультурной среде культуре часто требует языковых навыков. Это также относится и к компаниям, которые ищут способы добиться успеха

на новом рынке. В результате растущей глобализации языковые навыки быстро становятся актуальными, они одновременно повышают ценность сотрудника и его энтузиазм в отношении работы в многонациональном коллективе. Новые кадровые подходы отражают необходимость решения этих вопросов с помощью ряда решений, непосредственно связанных с многонациональным общением.

Таблица 1 – Инструменты оценки, применяемые к кандидатам организациями

Метод оценки	Рейтинговая позиция (доля в процентах)
Рассмотрение резюме /анкетирование/ биографический анализ	100
Интервью по компетенциям	85
Неструктурированное интервью	72
Структурированное интервью	46
Кейсы, оценка ситуации, симуляция рабочего процесса	40
Проективные вопросы	52
Тесты способностей	34
Тестирование навыков / знаний по профессии	83
Психологические тесты	52
Тесты на соответствие корпоративной культуре	34
Проверка рекомендаций	72
Сбор информации из социальных сетей	54

В связи с доминированием интереса работодателей к биографическим данным, для выяснения параметров, на которые обращают внимания работодатели при изучении биографий и резюме, нами дополнительно было изучено 350 автобиографий, написанных различными претендентами для устройства на работу.

Несмотря на то, что в психологии существует достаточное разнообразие методик, которых придерживаются для нарративного измерения личности (лонгитюд, биографические отчеты, мифы, истории жизни), руководители при приеме на работу нового сотрудника ограничиваются прочтением резюме и краткой автобиографии личности, которая составляется самими людьми и содержит формальные данные, описанные в произвольной форме. Обычно претенденты опи-

сывали основные этапы своей жизни с момента рождения по настоящий момент, показывающие, насколько человек преуспел, чего добился, поднялся ли по карьерной лестнице.

В итоге нами было выявлено 8 тем-критериев, которые претенденты обычно излагали в резюме и автобиографиях, и которые являлись опорными пунктами для отбора руководителями кадров. Количественные результа-

ты были получены при помощи контент-анализа, после чего проводился кластерный анализ по методу К-средних.

Дендограмма на рисунке 2 отражает взаимосвязи по ряду шкал и позволяет нам рассмотреть два кластера, выражающих предпочтения руководителей при отборе персонала при помощи биографических данных

Кластер 1. Наиболее благоприятное сочета-

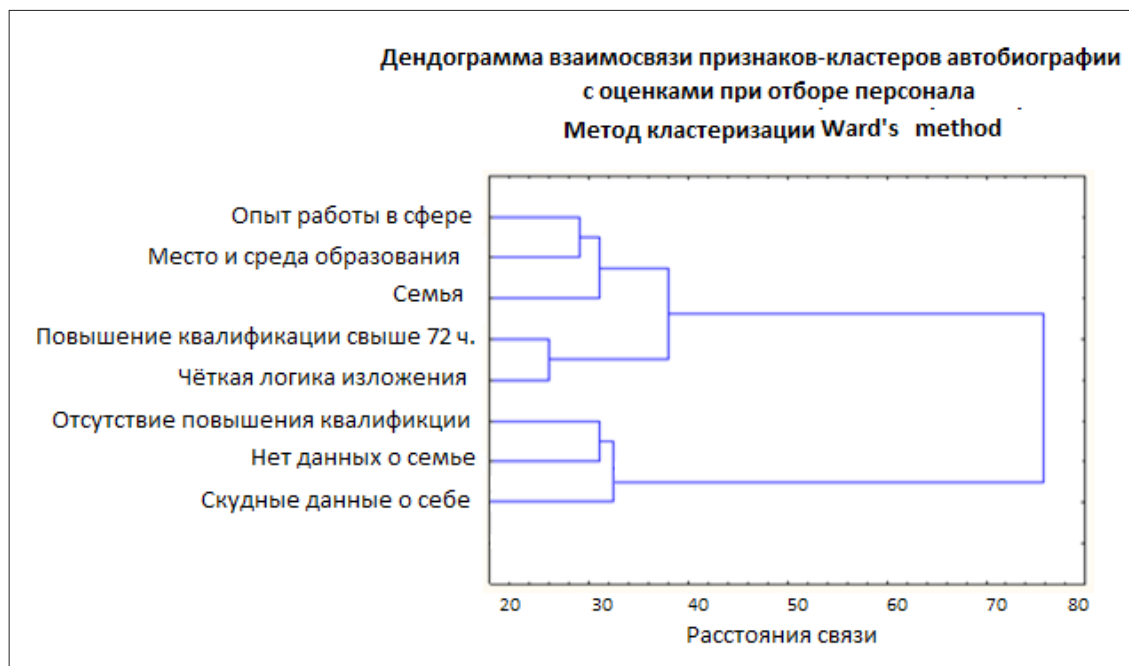

Рисунок 2 – Взаимосвязи признаков-кластеров автобиографии с оценками при отборе персонала

ние личностно-ситуационных параметров. Для данной группы характерным является высокий вес событий, касающихся принятия новых традиционных в обществе социальных ролей. Высокая, продуктивность воспроизведения образов прошлого и будущего, в сочетании с широким кругом значимых переживаний.

Кластер 2. Наименее благоприятное сочетание личностно-ситуационных параметров. Испытуемые данной группы указали наименьшее количество наиболее важных событий жизни; соответственно наименьшим был и их вес, что свидетельствует о наибольшем сужении круга значимых переживаний по сравнению с первой группой, затруднениями в актуализации образов прошлого и будущего. События, относящиеся ко многим видам (родительская семья, перемена места жительства, межличностные отношения, материальное положение, учеба и повыше-

ние квалификации), либо отсутствуют вообще, либо их вес (значимость) достоверно меньше, чем в первой группе. Достоверно меньшим весом ($p < 0,01$) обладают события типа изменения социальной среды. Событий, оказавших значительное влияние, указано достоверно меньше, чем в первой группе в целом ($p < 0,05$). Представленный анализ автобиографий позволяет подтвердить тезис нарративных стратегий в жизнеописании индивидов, в которых передается стремление создать целостность своим переживаниям через их осмысление.

Выводы

Таким образом, было определено, что в последнее время при подборе и отборе персонала все чаще используются комплексные подходы к оценке кандидатов, включающие в том числе не-

сколько методов минимизации ошибок во время процедуры оценки. При этом важную роль имеют автобиографические данные. Руководителям и специалистам по отбору кадров необходимо оценивать, насколько правильно были подобраны новые работники и соответствуют ли они всем предъявляемым требованиям. При подборе и отборе персонала следует уделять внимание выбору источников отбора, методам оценки кандидатов на вакантную должность. Работа в команде квалифицированных сотрудников с профессиональным опытом работы, которые будут

качественно выполнять свою работу и способствовать процветанию организации.

В соответствии с вышеизложенным, авторам представляется, что данное исследование в определенной степени способствует расширению горизонтов познания подходов к процедурам обеспечения работодателей подходящими кадрами в условиях рыночной экономики. Усовершенствованные методы могут существенно компенсировать усилия практиков и предотвратить «изобретения велосипеда» в реализации работы по отбору специалистов.

Литература

- Armstrong, J. Scott. «Predicting job performance: The moneyball factor» // *Foresight: The International Journal of Applied Forecasting*. – 2012. – № 25. – P. 31–34.
- Campion M. A., Outtz J. L., Zedeck S., Schmidt F. L., Kehoe J. F., Murphy K. R., Guion R. M. The controversy over score banding in personnel selection: Answers to 10 key questions // *Personnel Psychology*. – 2001. – № 54(1). – P. 149–185.
- Chaudhuri K.K. *Human Resource Management: Principles and Practices*, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd. Mumbai, 2010. – 56 p.
- Edwin B. Flippo *Personnel Management*, New York, McGraw-Hill, 1984. – 131 p.
- Huffcut A. I. From science to practice: Seven principles for conducting employment interviews // *Applied H.R.M. Research*. – 2010. – № 12. – P. 121–136.
- Jeffery J., Hallet Why Does Recruitment Cost So Much? // *Personnel Administration*. – 2010. – № 3. – P. 22–32.
- McDaniel M. A., Whetzel D. L., Schmidt F. L., Maurer S. D. The validity of employment interview: A comprehensive review and meta-analysis // *Journal of Applied Psychology*. – 1994. – № 79(4). – P. 599–616.
- Podsakoff N. P., Whiting S. Effects of organizational citizenship behaviors on selection decisions in employment interviews // *Journal of Applied Psychology*. – 2011. – № 96(2). – P. 310–326.
- Schmidt F. L., Hunter J. E. The validity and utility of selection methods in personnel psychology: Practical and theoretical implications of 85 years of research findings // *Psychological Bulletin*. – 1998. – № 124(2). – P. 262–274.
- Vinchur A. J., Ill Koppes. L L A historical survey of research and practice in industrial and organizational psychology. In S. Zedeck (Ed.), *A Handbook of industrial and organizational psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Гордиенко Ю.Ф., Обухов Д.В., Самыгин С.И. *Управление персоналом* // Серия «Высшее образование». – Ростов н/Д: Изд-во Феникс, 2014. – 352 с.
- Егоршин А.П. *Управление персоналом: Учебник для вузов*. – 4-е изд., испр. – Н. Новгород: НИМБ, 2009. – 720 с.
- Кибанов А.Я. *Управление персоналом организации: учебник*. – 3-е. изд., доп. и перераб. – М.: ИНФА – М. 2012. – 638 с. 113
- Лукашевич В.В. *Основы управления персоналом: учебное пособие*. – 4-е изд., перераб. – М.: КНОРУС, 2016. – 346 с.

References

- Armstrong, J. Scott; others (2012). Predicting job performance: The moneyball factor». *Foresight: The International Journal of Applied Forecasting*, No. 25, pp. 31–34.
- Campion M. A., Outtz J. L., Zedeck S., Schmidt F. L., Kehoe J. F., Murphy K. R., Guion R. M. (2001). The controversy over score banding in personnel selection: Answers to 10 key questions. *Personnel Psychology*, No 54(1), pp. 149–185.
- Chaudhuri K.K. (2010) – *Human Resource Management: Principles and Practices*, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd. Mumbai, 56 p.
- Edwin B. Flippo (1984) – *Personnel Management*, New York, McGraw-Hill, 131 p.
- Egorshin A.P. (2009) *Upravlenie personalom: Uchebnik dlya vuzov*. – 4 – e izd [Employee management: Handbook for Universities, 4th. Ed.], N. Novgorod, 720 p.
- Gordienko Yu.F., Obuhov D.V., Samygin S.I. (2014) *Upravlenie personalom. Seriya «Vyshee obrazovanie»* [Employee management. High Education Series], Feniks pub., 352 p.

- Huffcut A. I. (2010). From science to practice: Seven principles for conducting employment interviews. *Applied H.R.M. Research*, No. 12, pp.121-136.
- Jeffery J.Hallet, (1986)- «Why Does Recruitment Cost So Much?», *Personnel Administration*, pp.22.-32.
- Kibanov A.Ya. (2012) *Upravlenie personalom organizacii: uchebnik*. [Employee management. Handbook, 3rd ed.] INFA M, 638 p.
- Lukashevich V.V. (2016) *Osnovy upravleniya personalom: uchebnoe posobie*. 4 – e [Employee management basics, 4th ed.], M.: KNORUS, 346 p.
- McDaniel M. A., Whetzel D. L., Schmidt F. L.,Maurer S. D. (1994).The validity of employment interview: A comprehensive review and meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, No 79(4), pp. 599-616.
- Podsakoff N. P., Whiting S. (2011). Effects of organizational citizenship behaviors on selection decisions in employment interviews. *Journal of Applied Psychology*, No. 96(2), pp. 310-326.
- Schmidt F. L., Hunter J. E. (1998). The validity and utility of selection methods in personnel psychology: Practical and theoretical implications of 85 years of research findings *Psychological Bulletin*, No. 124(2), pp. 262-274.
- Vinchur A. J., Ill Koppes. L L (2012). A historical survey of rese~rch and practice in industrial and organizational psy· chology. In S. Zedck (Ed.), *ATA Handbook of indmtrial and organiZAtional psychology*. Washington, DC: American Psychological Assocbtion.

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Жакыпбек А.А.

докторант кафедры социологии и социальной работы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail.: aika-0247@mail.ru

СОЦИАЛЬНАЯ ЭКСКЛЮЗИЯ ПОЖИЛЫХ: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Эта статья направлена на литературный обзор социальной эксклюзии пожилых людей. Рассматривается понятие «социальная эксклюзия» в разных контекстах и дается характеристика социальной эксклюзии пожилых.

В статье социальная эксклюзия рассматривается как сложный процесс, который все еще требует эмпирических исследований. Анализируются факторы, влияющие на социальную эксклюзию пожилых людей, также устанавливаются факторы риска этого процесса. Изучая социальную эксклюзию пожилых людей, ученые, чтобы дать точное определение социальной эксклюзии, предложили методы ее измерения. Один из них – Бристольская Матрица социальной эксклюзии. В статье берется на основу Бристольская Матрица и определяются элементы социальной эксклюзии.

Исходя, из литературного обзора социальной эксклюзии, можно увидеть, что концепция социальной эксклюзии включает в себя измерительные шкалы этой эксклюзии. Затем, в статье анализируются измерительные шкалы социальной эксклюзии и составляется концептуальная модель.

Эта концептуальная модель, по мнению автора, может помочь в разработке эмпирического исследования по теме «Преодоление социальной эксклюзии в пожилом возрасте». Но так как концептуальная модель субъективная, то необходимо дать более глубокое определение социальной эксклюзии и создать Казахстанскую модель социальной эксклюзии.

Ключевые слова: эксклюзия, социальная эксклюзия, пожилые люди, изоляция.

Zhakypbek A.A.

PhD student of the department of sociology and social work,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aika-0247@mail.ru

Social exclusion of the elderly: literature review

This article is aimed at a literary review of the social exclusion of the elderly. The article considers the concept of «social exclusion» in different contexts and characterizes the social exclusion of the elderly.

The article considers social exclusion as a complex process that still requires empirical research. It analyzes the factors affecting the social exclusion of older people, and identifies risk factors for this process. Studying the social exclusion of older people scientists to give an accurate definition of social exclusion, proposed methods for its measurement. One of them is the Bristol Matrix of social exclusion. The article is based on the Bristol Matrix and defines the elements of social exclusion.

Based on the literature review of social exclusion, it can be seen that the concept of social exclusion includes the measuring jackals of this exclusion. Then, the article analyzes the measuring jackals of social exclusion and makes a conceptual model.

This conceptual model is in our opinion may help in the development of empirical research on the topic of «Overcoming social exclusion of older age.» But, since the conceptual model is subjective, it is necessary to define social exclusion even deeper and create a Kazakh model of social exclusion. This will give us ways to solve the problems of overcoming this complex process.

Key words: exclusion, social exclusion, elderly, isolation.

Жақыпбек А.А.

әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail.: aika-0247@mail.ru

Қарттардың әлеуметтік эксклюзиясы: әдеби шолу

Бұл мақала қарт адамдардың әлеуметтік эксклюзиясына әдеби шолу жасауға бағытталған. «Әлеуметтік эксклюзия» ұғымы әр түрлі контексте қарастырылады және қарт адамдардың әлеуметтік эксклюзиясының сипаттамасы жасалынады.

Мақалада әлеуметтік эксклюзия эмпирикалық зерттеуді қажет ететін күрделі процесс ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, қарт адамдардың әлеуметтік эксклюзиясына әсер ететін факторлар талданылып, осы үдерістің тәуекел факторлары белгіленеді. Ғалымдар әлеуметтік эксклюзияны зерттей келе, әлеуметтік эксклюзияға нақты анықтама беру мақсатында, оны өлшеудің әдістерін ұсынды. Олардың бірі – әлеуметтік эксклюзияның Бристолдық Матрицасы. Мақаланың негізіне Бристолдық Матрица алына отырып, әлеуметтік эксклюзия элементтері анықталынады.

Әлеуметтік эксклюзияның әдеби шолуына сүйене отырып, әлеуметтік эксклюзияның тұжырымдамасы осы эксклюзияның өлшеуіш шкалаларын қамтитынын көруге болады. Сол арқылы мақалада әлеуметтік эксклюзияның өлшеуіш шкалалары талданады және тұжырымдамалық үлгі жасалады.

Менің ойымша, бұл тұжырымдамалық үлгі «қарт жастағы әлеуметтік эксклюзияны жеңу» тақырыбы бойынша эмпирикалық зерттеуді әзірлеуге көмектесе алады. Алайда, тұжырымдамалық модель субъективті болғандықтан, әлі де әлеуметтік эксклюзияға тереңдетілген анықтама беріп, әлеуметтік эксклюзияның қазақстандық моделін жасау керек. Бұл бізге осы күрделі үдерісті шешу жолдарын табуға көмектеседі.

Түйін сөздер: эксклюзия, әлеуметтік эксклюзия, қарт адамдар, оқшаулау.

Старость обычно ассоциируется с мудростью, уважением, жизненным багажом, большим опытом. Но нередко старость означает и чувство изоляции, потерю социального статуса, ограничение политического или гражданского участия в общественной жизни. Старость зачастую сопровождается разной степенью бедности, обусловленной низким уровнем доходов, нередко усложненной проблемами со здоровьем. Пожилые люди вынуждены полагаться на различные пособия, социальную и медицинскую помощь.

Во многих странах, в том числе в Казахстане, пенсионный возраст ассоциируется со старостью. В целом, уход с работы на пенсию может позволить человеку сосредоточиться на других интересах, освобождает время для участия в жизни семьи, общества. Выход на пенсию влияет на самочувствие самого человека и на его место в обществе. Положительное или отрицательное влияние выхода на пенсию зависит не только от самого человека. Случается, что человек ощущает стресс, выходя на пенсию, и проявляет тенденцию к социальной эксклюзии. Быстрое развитие технологий и сложность к ним адаптироваться также являются факторами риска изоляции. Роль окружающей среды в состоянии пенсионера также важна: роль играет и место, где этот человек проживает, и государство, и традиции, родственные и

дружественные связи, и социальный статус до пенсионного возраста и т.п.

Социальная эксклюзия пожилых людей на сегодняшний день является актуальной проблемой в мире. Термин «социальная эксклюзия» получил широкое распространение лишь недавно, но это не означает, что раньше не было этого явления. К 1960-м годам социальная эксклюзия уже стала предметом политических дебатов во Франции, но только после экономического кризиса 1980-х годов, когда был введен минимальный уровень дохода, это понятие начало широко использоваться в странах Европы (Silver, 1994). Затем, когда социальная эксклюзия и ее преодоление вошли в политическую повестку дня Европейского Союза во второй половине 1990-х годов, возникла необходимость более точного определения «социальной эксклюзии». С тех пор изучение социальной эксклюзии является частью социальной политики ЕС. Идут разработки самого понятия социальной эксклюзии, были выделены критерии и показатели ее установления, и сопровождающие факторы в контекстах разных стран и культур, основанные на эмпирических исследованиях (Atkinson et al., 2002, 2005). Несмотря на то, что предложено множество теоретических разработок, до 2005 года все еще не было найдено общепринятой научной концепции социальной эксклюзии.

Определение социальной эксклюзии является задачей междисциплинарной перспективы, одних политических усилий по решению этого вопроса недостаточно (Silver 1995; Morgan et al. 2007). Сильвер указывает на то, что концептуальная эволюция определения социальной эксклюзии может быть прослежена до неограниченного количества теоретических взглядов (Silver, 1994). Одна из первых разработок, основанная на семантике понятия, предложена французскими социологами. Эта перспектива подчеркивает динамический и процессуальный характер социальной эксклюзии в реляционных, символических и экономических измерениях (De Haan, 1998). Здесь ключевой принцип относится к риторике вокруг морального интеграционного дискурса «солидарности», «общественного договора» (Silver, 1995). Другими словами, социальная эксклюзия выражается в беспокойстве пожилого человека по поводу ослабления или разрыва социальных связей. И чувство беспокойства, и разрыв связей представляют опасность для человека, поскольку означает разрыв материального и символического обмена с обществом (Silver, 1995).

Концепция социальной эксклюзии в англосаксонской традиции основывается на рассмотрении ограниченного доступа к материальным ресурсам и критике текущей социальной политики. Таунсенд, основываясь на социал-демократических принципах и идее «нижнего класса», обратил внимание на роль бедности в концепции социальной эксклюзии пожилых (Silver, 1994).

Англосаксонская парадигма подчеркивает движение в сторону рассмотрения гражданских прав, дающих возможность в полной мере участвовать в жизни общества. Она также обращает внимание на дисбаланс власти, основывающейся на принудительной иерархической социальной структуре (Silver, 1994; De Haan, 1998). Силвер называет этот взгляд монополистической парадигмой (Silver, 1994).

Третья парадигма – специализации, которая была влиятельной в дискурсах США и Великобритании. В этой парадигме либеральные идеологии подчеркивают понятия договорного и добровольного обмена правами и обязанностями, где индивидуальные различия приводят к специализации в конкурирующих сферах, включающих рыночные и социальные группы. В этом раскладе социальная эксклюзия рассматривается как продукт дискриминации, отсутствие или ненадлежащее соблюдение прав либеральным государством, барьеры для передвижения или

обмена между сферами и неудачами рынка (De Haan, 1998).

Определения социальной эксклюзии отражают эти теоретические взгляды, они различаются в характере конструкции солидарности и власти. Однако, структура всех этих элементов была определена в рамках международных исследований и политических перспектив (De Haan, 1998). Во всех этих определениях основное внимание уделяется полу, социальному классу, этнической принадлежности. Тем не менее, несколько определений указывают, как социальная эксклюзия затрагивает отдельных лиц и группы.

Кафтатзоглоу (Kaftatzoglou J, 2006) пишет об общей социальной эксклюзии как явлении, связанном с отстранением от работы, расизмом и дискриминацией. В его определении социальная эксклюзия – это обычное явление, которое, главным образом, связано с отсутствием возможностей любого человека любого возраста для осуществления своих прав из-за ограничения доступа к образованию, профессиональной подготовке, занятости, жилью, медицинскому обслуживанию.

Цауци (Tsaousi A, 2007) объясняет, что социальная эксклюзия сокращает возможности пожилых людей к продуктивному развитию в обществе, что постепенно приводит к бедности. Это сопровождается у пожилых людей огромным напряжением финансового и эмоционального характера, проблемами как личного и семейного характера, а также межличностными отношениями.

Ученые, чтобы дать точное определение социальной эксклюзии, предложили методы ее измерения. Один из них – Бристольская Матрица социальной эксклюзии (B-SEM) (Levitas R. и соавт., 2007). Данная Матрица рассматривает:

1. Материальные/экономические ресурсы
2. Доступ к государственным и частным услугам
3. Социальные ресурсы
4. Экономическое участие
5. Социальное участие
6. Культура, образование и навыки
7. Политическое и гражданское участие
8. Качество жизни здоровье и благополучие
9. Жизненная среда
10. Преступление, вред и криминализация.

Таким образом, социальная эксклюзия – это сложный многовекторный процесс, который включает постепенное ограничение к социально-экономическим ресурсам, правам и услугам, позволяющих полноценную жизнь в обществе, а

также снижение участия в социальной или политической жизни общества.

В Англии в 2006 году Национальным центром социологических исследований было проведено исследование социальной эксклюзии пожилых людей. В этом исследовании социальная эксклюзия измерялась семью измерительными показателями, к ним относятся:

1. Социальные отношения: контакт с семьей и друзьями;

2. Культурно-досуговые мероприятия (например, поход в кино или театр);

3. Гражданская деятельность (например, членство в местной группе по интересам, добровольная работа, голосование);

4. Доступ к основным услугам (например, медицинские услуги, поход в магазин);

5. Соседство (безопасность и дружелюбие местных жителей);

6. Финансы (например, банковский счет, пенсия);

7. Материальные блага (например, потребительские товары длительного пользования, центральное отопление) (Barnes M. и соавт., 2006).

В результате, Барнс и его коллеги предложили понятие «множественная эксклюзия», когда у пожилого человека наблюдаются ограничения по трем и более из перечисленных измерений. Исследователи сформулировали семь ключевых характеристик пожилого человека, переживающего множественную эксклюзию:

1. Возраст: от 80 лет и старше.

2. Тип семьи: живет один, не имея живых детей.

3. Здоровье: плохое психическое или физическое здоровье.

4. Мобильность: нет доступа к частному автомобилю и никогда не использует общественный транспорт.

5. Владение жильем: арендуемое жилье

6. Доход: низкий доход, льготы как основной источник дохода

7. Телефон: те, кто не имеет доступа к телефону (Barnes M. и соавт., 2006).

В этом же исследовании ученые выявили наиболее часто и сильно влияющие факторы на социальную эксклюзию у пожилых людей:

– депрессия или стресс;

– ухудшение здоровья;

– жизнь в одиночестве;

– принадлежность не к белой этнической группе;

– аренда жилья;

– отсутствие доступа к частному автомобилю;

– низкий доход;

– быть женщиной (Barnes M. и соавт., 2006).

Эти факторы можно связать с измерениями, к примеру, депрессия и стресс, они могут быть связаны с такими измерениями, как гражданская деятельность, материальные блага и финансовые ресурсы, это относится к 3, 6 и 7 измерениям.

Ухудшение здоровья можно связать с 3, 4, 6 и 7 измерениями, так как на здоровье может повлиять гражданская деятельность, включая позицию, основные услуги, то есть слабая медицина или социальное обеспечение, финансовые ресурсы, такие как пенсия, пособия или личные накопления, а также материальные блага.

Жизнь в одиночестве лучше связать с измерениями, такими как социальные отношения, то есть отношения пожилого человека с семьей или родственниками (1 измерения), гражданская деятельность или позиция влияют на жизнь в одиночестве (3 измерения). Соседство, то есть безопасность, и дружелюбие местных жителей – один из важнейших факторов, который влияет на жизнь (5 измерения). Возможно, финансовые продукты в виде пенсии или накоплений и материальные блага сильнее влияют на одиночество среди пожилых людей (6, 7 измерения).

Принадлежность не к белой этнической группе можно связать с материальными и финансовыми ресурсами, а также с культурной деятельностью (2, 5, 6 измерения).

Аренду жилья или отсутствие жилья в пожилом возрасте можно связать с измерениями, как материальное и финансовое благосостояние, социальные отношения, соседство, то есть, часто меняя место проживания, меняешь не только дом или квартиру, а также окружающую среду, включая соседей.

Отсутствие частного автомобиля связано с измерениями 1, 2, 3, 6, то есть с контактом с семьей, культурными мероприятиями и проведением досуга, гражданской деятельностью и финансовыми ресурсами.

Низкий доход связан с финансовыми продуктами, материальными товарами и культурными измерениями (2, 6, 7 измерения).

Фактор быть женщиной связан с тремя измерениями, это культурная деятельность, гражданская и финансовая деятельность.

Итак, мы узнали из этого исследования о измерениях социальной эксклюзии, примерную

группу риска и факторы, влияющие на социальную эксклюзию в пожилом возрасте, а также их связь с измерениями.

Также есть новые исследования, как «Критический обзор и разработка концептуальной модели социальной эксклюзии из социальных отношений среди пожилых людей». Этот критический анализ Венессы Бурхолта, Бетхана Винтера и еще 9 соавторов (Burholt V., Winter B. и соавт., 2019).

Критический обзор дает представление о динамике, лежащей в основе отдельных исследований, которые часто захватывают только отдельное отношение. Также критический обзор одновременно рассматривает сложность вопроса и другие возможности для формирования теории, те есть критический обзор интегрирует, интерпретирует и синтезирует информацию по всем исследованиям касательно темы (Finfgeld-Connett, 2014).

В этом анализе понятие «социальная эксклюзия» пожилых людей рассматривается как сложный процесс, который включает в себя отсутствие или нехватку ресурсов, прав, товаров и услуг по мере старения людей, а также снижение участия в нормальных отношениях и мероприятиях, которые доступны большинству людей (Walsh и соавт., 2017).

Были определены несколько областей, способствующих социальной эксклюзии пожилых людей. К ним относили эксклюзию из материальных, финансовых ресурсов и социальных отношений, из услуг удобства и мобильности, участие в общественной жизни, окрестности, общины и социокультурные аспекты общества (Walsh и соавт., 2017).

В этом концептуальном анализе исследователи сформировали определенные риски, которые включают в себя социальную эксклюзию пожилых людей. Авторы к ним относят (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019):

1. Личные качества: пол, сексуальная ориентация и семейный статус.
2. Биологические и неврологические риски: физическое и когнитивное здоровье.
3. Выход на пенсию, социально-экономическое положение и эксклюзия из материальных ресурсов.
4. Миграция.
5. Социальные связи.
6. Психологические ресурсы и социально-эмоциональные процессы.
7. Упругость или устойчивость.

8. Социальное сравнение.
9. Социально-культурные, социально-структурные и экологические риски.
10. Нормы и ценности.
11. Спрос на рабочую силу.
12. Воздействие на окружающую среду и соседство.
13. Политический контекст.
14. Индивидуальное благосостояние.
15. Социальная возможность.
16. Социальная сплоченность.
17. Здоровье и функционирование (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

Все эти риски являются влияющими факторами, а также определяющими индикаторами социальной эксклюзии среди пожилых людей. Теперь остановимся на каждом и постараемся объяснить суть этих рисков, которые указаны в концептуальной модели Венессы Бурхолта, Бетхана Винтера и еще 9 соавторов (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019). По их критическому анализу личные качества индивида, то есть его пол, сексуальная ориентация и семейный статус, это каркас экологии человека. Некоторые исследования показали, что у пожилых женщин больше проявляется социальная эксклюзия, чем у пожилых мужчин, это объясняется тем, что если женщины потеряют семейный статус, то есть мужа, тогда женщина больше предпочитает быть вдовой и жить одной. Хотя быть в браке предполагает большую степень защиты против социальной эксклюзии (De Jong Cierveld и соавт. 2009).

В целом можно сказать, что семейный статус, вдовство, развод чаще являются факторами риска социальной эксклюзии среди пожилых людей.

Исследователи говорят, что сексуальная ориентация тоже может способствовать риску социальной эксклюзии (Cronin and King, 2010). Это зависит особенно от культуры народа и от места быта. Для Казахстана сексуальная ориентация может быть социальной эксклюзией не только в пожилом возрасте, но и в молодом.

Физическое и когнитивное здоровье являются факторами риска биологических и неврологических показателей. Негативные жизненные события, такие как плохое здоровье, влияние боли на способность поддерживать привычный образ жизни могут способствовать социальной эксклюзии пожилых людей (Bertoni и соавт., 2015; Coyle и соавт., 2017). Кроме того, биологические и генетические факторы могут влиять на бездет-

ность, соответственно это влияет на социальную эксклюзию (Lechner и соавт., 2007).

Социально-экономическое положение пожилого человека – один из главнейших факторов риска социальной эксклюзии, так как материальное лишение и нищета в пожилом возрасте во многих исследованиях показывают, что это ограничивает полное участие в социальной жизни общин, государства (Ajlouch и соавт., 2005; Ellwardt и соавт., 2014).

Выход на пенсию рассматривается как социальная эксклюзия пожилых людей в том случае, когда в развивающихся или не развитых, даже и в развитых государствах размер пенсии ниже прожиточного минимума или ниже для нормальной жизни в городе/селе, где живет этот человек в пожилом возрасте. Это говорит о том, что материальное неблагополучие может ограничить полное участие пожилых людей в социальной жизни общества или общин. Некоторые исследования показали, что сейчас многие пожилые люди, живущие в Европе, выходят на пенсию с большими ресурсами, чем у предыдущих поколений. Тем не менее, выход на пенсию предшествует снижению экономической производительности и может способствовать снижению материальных ресурсов, которые косвенно влияют на общественные отношения. Выход на пенсию также оказывает непосредственное влияние на социальные взаимодействия, которые могут быть по половому признаку. Исследования показали, что после выхода на пенсию пожилые мужчины испытывали спад в социальной сфере отношения, в то время как женщины активизировали социальные отношения (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

Миграция представляет собой риск к эксклюзии пожилых людей, критический анализ показал, что внутренняя или внешняя миграция могут влиять на социальные процессы и нарушить их вспомогательные сети, включающие родственные или не родственные связи (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

В процессе миграции пожилые люди могут столкнуться с такими проблемами, как свободное владение языком, потеря социальной связи с родными, родственниками и друзьями, а также новая культура, традиции, социально-экономический статус.

В концептуальной модели Бурхолта, Винтера и еще 9 соавторов (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019) социальные связи и отношения занимают центральное место, они определяют и влияют на социальную эксклюзию пожилых лю-

дей. Некоторые данные свидетельствуют о том, что хорошие и крепкие социальные отношения в широком кругу людей и групп, включая семью, друзей, соседи и общинные группы, способствуют социальной инклюзии.

Социальные отношения и связи нужно рассматривать с двух точек зрения: во-первых, это позитивное влияние, как общение, времяпровождение, защита и помощь, а во-вторых, это возможно жесткое обращение с пожилыми людьми, к примеру, физическое, психологическое или моральное и финансовое пренебрежение.

Психологические ресурсы и социально-эмоциональные процессы являются рисками социальной эксклюзии пожилых людей, так как в более поздней жизни есть вероятность возникновения разрушительных потерь, таких как вдовство или сокращение материальных ресурсов. Психологические ресурсы и социально-эмоциональные процессы влияют на то, как пожилые люди в сложных ситуациях готовы на адаптацию к производству положительных результатов. Следующим риском является упругость, то есть устойчивость, так как оно смягчает способ, который пожилой человек может испытать, когда показатели здоровья или социальные связи меняются. В социальной психологии устойчивость или упругость рассматривали как процесс эффективного ведения переговоров, адаптации или управления со стрессом или травмами и болью (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

Социальные сравнения в концептуальной модели в социальной эксклюзии занимают значимое место, так как, по мнению авторов этой модели, сравнение может усилить неблагоприятные результаты, вытекающие от социальной эксклюзии из социальных отношений среди пожилых людей. Теория социального сравнения (Festinger L., 1954) утверждает, что социальная и личная ценность определяется восприятием того, как другие живут по отношению к своим собственным позициям. Сравнения могут быть сделаны с теми, кто воспитывается как «лучше» или «хуже» (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

Социально-культурные, социально-структурные и экологические риски могут быть основными элементами этой модели, так как происхождение, этническая принадлежность, ценности, социальный статус, дискриминация, эйджизм, гражданская и политическая позиция включают в себя риски социальной эксклюзии в пожилом возрасте.

Рассматривается разработчиками концептуальной модели еще одна категория норм и

ценностей как риски социальной эксклюзии. Авторы этой модели (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019) говорят, что появляется все больше литературы о социальной эксклюзии пожилых, уделяя особое внимание таким аспектам, как эйджизм, возрастная дискриминация, негативные представления и социальные конструкции старения и эксклюзия идентичности (Walsh и соавт., 2017).

Спрос на рабочую силу – одна из рисков концептуальной модели, так как вероятное снижение показателей спроса на работу пожилых выше, чем у молодых. Занятость молодых людей уменьшает их времяпровождение с пожилыми людьми, соответственно это влияет на риск социальной эксклюзии у пожилых, которая усиливает чувство одиночества.

Политический контекст риска социальной эксклюзии пожилых людей тоже не менее важен. Если политика направлена на устранение риска отчуждения культур или географического места, где происходит социальная эксклюзия (например, дискриминация, доступ к определенным услугам), то это влияет положительно на социальные отношения пожилых людей. Но низкие расходы на социальное обеспечение, особенно на уход и медицинское обслуживание, низкие пенсии, вообще низкая социальная защита пожилых, приводят к социальной эксклюзии (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

Наряду с другими формами индивидуальное благосостояние (качество жизни, удовлетворенность жизнью, одиночество, принадлежность), социальные возможности, социальная сплоченность и здоровье и его функционирование были включены в концептуальную модель (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019). Индивидуальное благополучие способствует хорошей и качественной жизни пожилых людей (Gallagher, 2012), а неблагополучие приводит к социальной эксклюзии. Этому способствуют социальные связи с родными, родственниками, друзьями, колле-

гами, соседями и др. Однако исследования по удовлетворенности жизни среди пожилых меняются, особенно в европейских странах (Gallagher, 2012).

Социальная возможность (занятость, волонтерство, социальная активность, вовлеченность в культурные мероприятия) – еще один из рисков социальной эксклюзии. Если у пожилого человека нет социальной возможности чем-то занять себя, это приводит к риску эксклюзии.

Социальная сплоченность является одним из продуктов комплексного отношения между элементами, которые способствуют риску социальной эксклюзии, а также она имеет отношение к другим областям социальной эксклюзии пожилых людей. К примеру, социальная сплоченность общества, общин или сообщество помогают пожилым людям в борьбе с эксклюзией, или если наоборот, то, возможно, к проявлению социальной эксклюзии (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019).

Самые последние в списке рисков у концептуальной модели социальной эксклюзии – это здоровье и функционирование (Burholt V., Winter B., и соавт., 2019). Хотя уже было сказано, что физическое и когнитивное здоровье выше всего, есть доказательство того, что хорошие социальные отношения могут помочь пожилым людям, чтобы поддержать физическое и психологическое здоровье и его дальнейшее функционирование (Courtin and Knapp, 2017).

Критический обзор показал измерения и риски социальной эксклюзии, но критический обзор часто воспринимается как субъективное, так как анализы и выводы делаются субъективно. Однако мы считаем, что этот критический анализ дает полную картину концептуальной модели социальной эксклюзии пожилых людей. Исходя из этого анализа нужно провести эмпирическое исследование и проверить достоверность этой концептуальной модели в пространстве Казахстана.

Литература

- Ajrouch K.J., Blandon A.Y., Antonucci T.C. Social networks among men and women: the effects of age and socioeconomic status. – 2005 [online]. – Режим доступа: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16260713>
- Atkinson A.B., Cantillon B., E. Marlier B. Nolan. Taking forward the EU Social Inclusion Process, An Independent Report Commissioned by the Luxembourg Presidency of the Council of the European Union, The Netherlands Institute for Social Research? SCP, The Hague. – 2005. – Режим доступа: www.ceps.lu/eu2005lu/inclusion.
- Atkinson, T., B. Cantillon, E. Marlier and B. Nolan. Social Indicators: The EU and Social Exclusion, Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Barnes M., Blom A., Cox K., Lessof C. The social exclusion of older people: evidence from the first wave of the English longitudinal study of ageing (ELSA). Queen's printer and controller of her Majesty's stationery office. – 2006

- Bertoni M, Celidoni M, Weber G. Does hearing impairment lead to social exclusion? In: Borsch-Supan A, Kneip T, Litwin H, Myck M, Weber G (eds) // *In ageing in Europe—supporting policies for an inclusive society*. De Gruyter. – 2015. – P. 93–102
- Burholt V., Winter B., Aertsen M., Constantinou C., Dahlberg L., Feliciano V., Gierveld J., Regenmortel S., Waldegrave C. A critical review and development of a conceptual model of exclusion from social relations for older people // *European journal of ageing*. – 2019. – № 56. – P. 325–340
- Courtin E, Knapp M. Social isolation, loneliness and health in old age: a scoping review // *Health Soc Care Community*. – 2017. – № 34. – P. 799–812
- Coyle CE, Steinman BA, Chen J. Visual acuity and self-reported vision status: their associations with social isolation in older adults // *J Aging Health*. – 2017. – P. 128–148
- Cronin A, King A. Power, inequality and identification: exploring diversity and intersectionality amongst older LGB adults // *Sociology*. – 2010. – № 4 (56). – P. 876–892
- De Haan A. Social exclusion: an alternative concept for the study of deprivation? // *Ids Bull-I Dev Stud*. – 1998. – № 25. – P. 10–19
- De Jong Gierveld J, Broese van Groenou M, Hoogendoorn AW, Smit JH. Quality of marriages in later life and emotional and social loneliness // *J Gerontol Ser B Psychol Sci Soc Sci*. – 2009. – № 67. – P. 497–506
- Ellwardt L, Peter S, Präg P, Steverink N Social contacts of older people in 27 European countries: the role of welfare spending and economic inequality // *Eur Sociol Rev*. – 2014. – № 12. – P. 413–430
- Festinger L. A theory of social comparison processes // *Hum Relat*. – 1954. – № 76. – P. 117–140
- Finfgeld-Connett D. Use of content analysis to conduct knowledge-building and theory-generating qualitative systematic reviews // *Qual Res*. – 2014. – № 78. – P. 341–352
- Gallagher C. Connectedness in the lives of older people in Ireland: a study of the communal participation of older people in two geographic localities // *Ir J Sociol*. – 2012. – № 89. – P. 84–102
- Kafatzoglou J. Social Exclusion: Inside, outside and under Theoretical, historical and political origins of an ambiguous concept. Athens: Savalas, 2006
- Lechner L, Bolman C, van Dalen A. Definite involuntary childlessness: associations between coping, social support and psychological distress // *Hum Reprod*. – 2007. – № 98. – P. 288–294
- Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E., Patsios D. The Multi – dimensional analysis of social exclusion. Department of Sociology and School for Social Policy Townsend Centre for the International Study of Poverty and Bristol Institute for Public Affairs University of Bristol, 2018. – 10 p.
- Levitas, R. The concept and measurement of social exclusion», in C. Pantazis, D. Gordon and R. Levitas (eds), *Poverty and social exclusion in Britain: The millennium survey*, Bristol: Policy Press, 2009
- Morgan C, Burns T. Social exclusion and mental health // *Br J Psychiatry*. – 2007. – № 45. – P. 477–483
- Silver H. Social exclusion and social solidarity: three paradigms. *Int Inst Labour Stud Geneva*, 1994
- Silver H. Reconceptualising social disadvantage: three paradigms of social exclusion. In: Rodgers G, Gore C, Figueiredo JB (eds) *Social exclusion: rhetoric, reality, responses*. – International Labour Organization. – Geneva, 1995
- Tsaousi A. The phenomenon of social exclusion. family support center. – Athens: Lanos, 2007
- Walsh K, O’Shea E, Scharf T, Murray M. Ageing in changing community contexts: cross-border perspectives from rural Ireland and Northern Ireland // *J Rural Stud*. – 2012. – № 64. – P. 347–357
- Walsh K, Scharf T, Keating N. Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework // *Eur J Ageing*. – 2017. – № 94. – P. 81–98

Муслимова Қ.С.¹, Садвокасова А.К.²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: korlan0709@mail.ru

²әлеуметтану ғылымдарының докторы, e-mail: aigul.kaz@yandex.ru

ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу
орталығының жетекшісі, Қазақстан, Астана қ.

**АЗАМАТТЫҚ СӘЙКЕСТІЛІКТІ ЗЕРТТЕУДІҢ
ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Соңғы жылдары сәйкестілік проблематикасына ғылымда жоғары көңіл бөлінуде. Біздің зерттеуіміздің бағыттылығын ескере отырып, бізге ең алдымен азаматтық сәйкестілікті әлеуметтанулық талдау тұрғысынан қарастыру негізгі мақсат болды. Қазіргі уақытта ұқсастықтың өртүрлі түрлерінің арақатынасы туралы мәселе ғалымдар арасында қызығушылық тудырып, жан-жақты зерттелуде.

Кез келген мемлекеттің ұлттық саясатының ең басты бағыты – ұлттық және азаматтық сәйкестілікті қалыптастыру болып табылады. Мақалада «сәйкестілік», «азаматтық сәйкестілік» ұғымдарының теориялық негіздеріне сараптама жасалып, белгілі әлеуметтанушылардың теориялары мен қоғамда сәйкестілікті қалыптастыру механизмдері қарастырылған. Бұл мақалада «сәйкестілік» және «азаматтық сәйкестілік» түсініктеріне жүйелі және теориялық талдау жасалды. Мұнда негізгі детерминанттарды зерттеу және осы тұжырымдардың өзара байланысы ұзақ уақыт бойы бірқатар гуманитарлық пәндердің ғылыми қызығушылығы болғандығы қарастырылады. Заманауи қоғамда сәйкестілік проблемасы өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ, керісінше бұл мәселеге деген қызығушылық өзінің позициясын күшейте түсті. Ғылымда сәйкестілік проблемасын зерттеудің теориялық негіздерін терең түсінуді ғана емес, сондай-ақ олардың маңызды аспектілерін зерттеудің жаңа тәсілдерін іздестіруге де қызығушылық тууда.

Мақалада белгілі батыс және америкалық әлеуметтанушылар мен әлеуметтік психологтардың, глобалистердің, атап айтсақ, З. Бауманның, Э. Тоффлердің, С. Хантингтонның, И. Гоффманның, Э. Эриксоның, З. Фрейдтің, Э. Гидденстің және соңғы кезде өзінің көзқарасымен танымал болып жүрген Роджерс Брубейкердің сәйкестілікке және азаматтық сәйкестілікке байланысты пікірлері зерделенген.

Түйін сөздер: сәйкестілік, азаматтық сәйкестілік, жаһандану, постмодернизм, индивидуализм, фундаментализм, космополитизм.

Muslimova K.S.¹, Sadvokassova A.K.²

¹PhD student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: korlan0709@mail.ru

²doctor of Sociology sciences, e-mail: aigul.kaz@yandex.ru
head of the Center for the study of interethnic and interreligious relations
of the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Kazakhstan, Astana

Methodological basis of the study of civil identity

In recent years, much attention has been paid to the problems of identity in science. Given the direction of our research, the main purpose of our article was a sociological analysis of civic identity. Currently, among scientists the question of the relationship of different types of identity is of interest.

The main direction of the national policy of any state is the formation of national and civil identity. The article analyzes the theoretical foundations of the concepts of “identity”, “civil identity”, the theories of well-known sociologists and mechanisms of formation of civil identity in modern societies. It also examines the study of the main determinants and the relationship of these findings for a long time had a scientific interest in a number of Humanities. In modern society, the problem of identity has not lost its relevance, on the contrary, interest in this problem has strengthened its position. This led not only to a deep understanding of the theoretical foundations of the study of identity problems, but also to the search for new approaches to the study of their important aspects.

The article presents the views of well-known Western and American sociologists and social psychologists, globalists, namely Z. Bauman, E. Toffler, S. Huntington, I. Hoffman, E. Erickson, Z. Freud, E. Giddens, as well as Rogers Brubaker, who has recently been known for his views.

Key words: identity, civic identity, globalization, postmodernism, individualism, fundamentalism, cosmopolitanism.

Муслимова Қ.С.¹, Садвокасова А.К.²

¹PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: korlan0709@mail.ru

²доктор социологических наук, руководитель
Центра по изучению межэтнических и межконфессиональных отношений
Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Казахстан, г. Астана, e-mail: aigul.kaz@yandex.ru

Методологические основы исследования гражданской идентичности

В последние годы в науке уделяется большое внимание проблематике идентичности. Учитывая направленность нашего исследования, основной целью нашей статьи было проведение социологического анализа гражданской идентичности. В настоящее время среди ученых вызывает интерес вопрос о соотношении различных видов идентичности.

Главным направлением национальной политики любого государства является формирование национальной и гражданской идентичности. В статье проанализированы теоретические основы понятий «идентичность», «гражданская идентичность», рассмотрены теории известных социологов и механизмы формирования гражданской идентичности в современных обществах. Так же рассматривается изучение основных детерминантов и связь этих выводов в течение длительного времени. В современном обществе проблема идентичности не утратила актуальности, напротив, интерес к этой проблеме усилил свою позицию. Это послужило причиной не только глубокого понимания теоретических основ исследования проблем идентичности, но и поиска новых подходов к исследованию их важных аспектов.

В статье представлены взгляды известных западных и американских социологов и социальных психологов, глобалистов, а именно З.Баумана, Э. Тоффлера, С. Хантингтона, И. Гоффмана, Э. Эриксона, З.Фрейда, Э. Гидденса, а также Роджерса Брубейкера.

Ключевые слова: идентичность, гражданская идентичность, глобализация, постмодернизм, индивидуализм, фундаментализм, космополитизм.

Кіріспе

Әлеуметтік ғылымдарда ұқсастықтың мәні мен қалыптасу процесін түсіндіруге бағытталған көптеген теориялар бар.

Қазақстан полиэтникалық мемлекет болып табылғандықтан еліміздің тұтастығын сақтау – қоғамның алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Қазіргі қоғамға тән сәйкестілік өте күрделі кезеңде қалыптасуда. Кейбір мәліметтерге жүгінсек, дамыған мемлекеттердің өзі қазіргі жаһандану кезеңінде өзінің сәйкестілігін ізденуде. Атап айтсақ, Жапония мемлекеті өзінің географиялық және мәдениетіне сәйкес Азияға жатса, ал байлығы мен дамуы жағынан Еуропаға жатады деген мәселе қарастырылуда.

Белгілі ресейлік ғалым Л. Дробижеваның пікірінше, азаматтық сәйкестілік дегеніміз мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз ететін қоғам барометрі болып табылады дейді (Дробиева Л.). Атап айтсақ, азаматтық сәйкестілік

қоғамды бір қалыпта ұстап тұратын негізгі көрсеткіш болып табылады.

Сонымен, азаматтық сәйкестілікті зерттеудегі кейбір теориялық көзқарастарға тоқталып өтейік.

Негізгі бөлім

Әр түрлі ғылыми пәндерде азаматтық сәйкестілік әртүрлі қарастырылады.

Азаматтық сәйкестілік, біріншіден, индивид үшін маңызды мәні бар сол немесе өзге мемлекет азаматтарының қоғамдастыққа жататынын ұғыну ретінде; екіншіден, жеке сананың феномені ретінде, ұжымдық субъект ретінде осы ортақтықты сипаттайтын азаматтық қауымдастықтың белгісі (сапасы) ретінде анықталады. Бұл екі анықтама индивид және қауымдастық тарапынан бір-бірін жоққа шығармайды, азаматтық сәйкестіліктің түрлі аспектілеріне назар аударады.

Азаматтық сәйкестілікті зерттеудегі кейбір теориялық көзқарастарға тоқталып өтпестен

бұрын «сәйкестілік» («идентификация») ұғымын қарастырсақ, бұл ұғым ұқсастықты білдіреді. Қазіргі кезде бүкіл әлемде жеке және ұжымдық сәйкестіліктер дағдарысы байқалуда. Бұл қоғамның көптеген әлеуметтік үдерістерінің, әдеттегі нормалар мен құндылықтардың құлдырауына байланысты болып отыр.

«Азаматтық сәйкестілік» ұғымының талдауын батыс философтарының, әлеуметтанушыларының, саясаттанушылар мен психологтардың, атап айтсақ Т. Хайдеггер, Ю. Хабермас, В. Хесле, Фукуяма т.б. ойшылдардың полиэтноконфессиялық қоғамдастықтарда бірегейлікті қалыптастыру ерекшеліктеріне, әлеуметтік-мәдени факторлардың қалымымен индивидтердің сәйкестендіру жүйелерінің трансформациялануына жол берген зерттеулерінен көреміз.

Философияда «сәйкестілік» термині Д. Локк пен Д. Юмның еңбектерінде алғашқы рет пайда болды, ал кейін бұл ұғым модерндік дәуірдің индивидуализация процесіне сәйкес ғылымда кең тұрғыда қолданыла бастады.

Қазіргі сәйкестілік феноменінің қалыптасуы XX ғасырдың 60-шы жылдарынан басталады. Әлеуметтануда бұл ұғымды әлеуметтік агенттердің жеке өздерінің әлеуметтік фактілерінің классификациясын қалыптастырып, ал бұл классификациялар әлеуметтік дифференциацияның формаларымен негізделген. Қоғамның әлеуметтік құрылымының күрделенуі индивидтің дәстүрлі қоғамның деңгейінен шығып, жіктелудің жаңа негіздеріне ие болды, яғни, мәдени, ұлттық, діни формалары сияқты жіктерге бөлінушілік негіз болды.

Сәйкестілік мәселесі жеке адам үшін де, белгілі бір қоғам үшін де негізгі проблема. Сәйкестілік индивид пен топқа айқындық пен тұрақтылық сезімін алуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, олар үшін шешуші роль атқарады.

«Сәйкестілікті зерттеу» бүгінгі күні тәуелсіз және тез дамып келе жатқан сала болып отыр. «Сәйкестілілік» қазіргі өмірдің көптеген маңызды белгілері қарастырылатын, бағаланатын және зерттелетін объектіге айналды деп айтуға болады. «Бірегейлікті зерттеу бүгінгі күні тәуелсіз және тез дамып келе жатқан білім саласы болып табылғандықтан емес, бірегейлілік қазіргі өмірдің көптеген маңызды белгілері қарастырылатын, бағаланатын және зерттелетін объектіге айналады деп айтуға болады», – дейді Зигмунт Бауман (Бауман, 2005:182).

Ал, Э. Тоффлер болса, сәйкестілік мәселесін зерттей отырып, қазіргі уақытта «...миллиондаған

адамдар өзінің сәйкестілігін немесе оларға қайтадан жеке басын табуға көмектесетін қандай да бір сиқырлы затты іздеумен айналысады, бірден жақындық немесе экстаз сезімін береді және оларды сананың «жоғары» жағдайына алып келеді», – дейді (Тоффлер, 2004:248).

Қазіргі жаһандану кезеңінде көптеген адамдар өздерінің «менін», өздерінің ұқсастығын жоғалтып алды, дегенмен бұған қарамастан адамдардың алдында өзін біреумен сәйкестендіруде таңдау да жеткілікті түрде. Сәйкестілік – адамның өзін-өзі, адамның тұтастығын сезінуін тудыратын механизм. Бірақ бұл механизм адамдардың өз елінің бейнесін, өз мәдениетін қабылдауы кезінде әрекет етеді. Жаһандану үдерістері дәстүрлі өзіндік ерекшеліктерді өзгертіп қана қойған жоқ, сонымен бірге адам санасына да әсер етуде. Көптеген халықтар үшін «біз кім?» деген сұрақ қиын, күрделі, қарама-қайшы проблема болып отыр.

Америкалық ғалым С. Хантингтон өзінің «Біз кім? Америкалық ұлттық сәйкестілікке қарсылық» деген еңбегінде қазіргі жаһандану процесі екі жақты сәйкестілікті тудырып отырғандығын айтады, Мысалы, жапондықтар өзінің географиялық орналасуы, тарих және мәдениетіне сәйкес азия халықтарының қатарына жатса, ал дамуы жағынан атап айтсақ, экономикалық өркендеу, демократия және қазіргі техникалық дамуына орай батыс өркениетіне жататыны туралы пікірлер бар. Ирандықтар «ұқсастықты іздеу үстіндегі халық» ретінде сипатталса, ал Қытай мемлекеті «ұлттық сәйкестілік үшін күрес» жүргізуде. Сарапшылардың пікірінше, Сирия мен Бразилияда «сәйкестілік дағдарысы» орын алса, Алжир сәйкестіліктің «жойқын дағдарысын бастан кешуде». Ресейде «сәйкестіліктің терең дағдарысы» XIX-шы ғасырдағы батысшылдар мен славянофилдер арасындағы қақтығысын қайтадан оятты – қарсыластар Ресей елі еуропалық ел ме немесе еуразиялық ел ме деген сұраққа әлі де болса келісе алмауда. Сол сияқты Германияда бүгінгі күні демократиялық батысеуропалық және коммунистік шығысеуропалық екі әртүрлі кеңістікте тұратын адамдар ортақ – «жалпы герман сәйкестілігін» табуға тырысуда. Ал, британдық аралдардың халқы британдық бірегейлікке бұрынғы сенімділікті жоғалтты және ол континентальды еуропалықтарға немесе «Солтүстік Атлант» халықтарға көбірек тартылатынын анықтауға тырысады. Басқаша айтқанда, ұлттық сәйкестілік дағдарысы барлық елдер мен халықтарда байқалады, яғни жаһандық си-

пат алуда, дейді С. Хантингтон (Хантингтон, 2004:16).

Модернизация, әлемдік миграция үрдісі, урбанизация және жаһандану процесі адамдардың өз ұқсастығын қайта анықтауға мәжбүрлеуде.

Бұрынғы уақытта қоғамның белсенді мүшелері мансап жасап, ауылдан қалаға немесе бір қаладан екінші қалаға көшіп, өз елінің ішінде жағдайын жасады. Бүгінгі күні адамдар елден елге қоныс аударуда, соның салдарынан біртіндеп «ұқсастықтан оқшаулануда». Бұл адамдарды С. Хантингтон «бинационалды» немесе «мультинационалды» деп атап, оларды космополиттер дейді (Хантингтон, 2004:18).

И. Гоффман интеракционизмнің теориялық арнасын ұстана отырып, іс-әрекеттің мазмұнына емес, әлеуметтік жүйеде әрекет атқаратын рөлге емес, өзін-өзі көрсету және өзі туралы әсер қалдырудың техникасына назар аударды.

Гоффман, басқалардың және қоғамның алдында күнделікті өмірде өз тұлғасын сақтау үшін адамның қоғаммен, басқа адамдармен өзара байланысына жүгінеді және адамдардың қалай әрекет ететінін зерттейді.

Феноменологиялық әлеуметтанудың басты назарында адамның жеке таңдауының нәтижесі емес, индивидтің мінез-құлқы әлеуметтік тәртіптен туынды ретінде көрсетіледі. Алайда, әлеуметтік сәйкестілікке индивидтің құрылымдық сапасы да, сондай-ақ жеке қасиеттері де кіреді. И.Гоффман сәйкестіліктің үш түрін бөліп көрсетті:

1) әлеуметтік сәйкестілік – өзі тиесілі әлеуметтік топтың атрибуттары негізінде жеке тұлғаны басқалардың типизациялауы;

2) жеке сәйкестілік – адамның жеке қасиеттері мен белгілері;

3) Мен-сәйкестілік – индивидтің өзінің өмірлік жағдайын, өзіндік ерекшелігін субъективті сезінуі Адамның әлеуметтік ортаға берілетін өзі туралы ақпаратқа әсерін И. Гоффман ұқсастықтың саясаты деп атайды (Гоффман).

XX ғасырдың 50-ші ж. бастап Э. Эриксонның еңбегі пайда болған кезден бастап «сәйкестілік» термині танымал бола бастады.

Э. Эриксон бұл терминді ғылыми айналымға енгізе отырып, сәйкестілікті қандай да бір индивидке жататын, адам мен мәдениеттің мәніне негізделген процесс ретінде қарастырды.

Іс жүзінде сәйкестілік – бұл адам мен мәдениеттің сәйкестігінің белгілі бір түрі.

Азаматтық сәйкестілік индивидтің азаматтық қауымдастықпен мүдделерінің бірлігін белгі-

лейді, сондай-ақ азаматтық қоғамдастыққа ықпал етуге мүмкіндік береді.

Азаматтық сәйкестіліктің құрылымы құрылымдық компоненттерді қалыптастыруды көздейді. Ол компоненттерге когнитивті (танымдық), эмоциялық-бағалау (коннотативті), құндылыққа бағытталған (аксиологиялық), мінез-құлықтық жатады.

Классикалық тұрғыдағы сәйкестілік теориясы XX ғасырдың ортасында Э. Эриксонның психоаналитикалық теориясында қолданылған болатын. Э. Эриксон өзінің теориясының негізіне Зигмунд Фрейдтің психологиядағы динамикалық бағытын алды.

Фрейдтің пікірінше, «эго» – бұл қарама-қарсы психикалық күштердің қақтығысынан туындайды. Сондықтан кез келген психикалық процестерді динамикалық тұрғыда қарастыру керек, дейді (Эриксон, 2006:20). Э. Эриксон бұл динамикалық процесті өзінің сәйкестілік теориясының негізіне алады.

Фрейдтің позициясына сүйене отырып, адамның әлеуметтікке бастапқы қосылуына қатысты, Э. Эриксон, әлеуметтік сәйкестіліктің қалыптасуы адамның топтық тәжірибеге қосылу фактісінен басталатынын айтады (Эриксон, 2006:21).

Әлеуметтік-антропологиялық зерттеулердің материалдарын пайдалана отырып, Э. Эриксон баланы үйрету белгілі бір әлеуметтік жүйеге ену арқылы және оған нақты жүйенің үлгілерін үйрету арқылы жүзеге асады, дейді (Эриксон, 2006:22).

Э. Эриксон екі фундаментальды жағдайға сүйенеді. Біріншіден, әлеуметтік шындықты тарихи трансформациялау процесіне, екіншіден, эго-сәйкестілікті қабылдау жеке құрастыру (конструкт) процесі болып табылады. Э. Эриксон өркениеттің кеңеюі мен дамуы, стратификация мен специализация процестері, балаларды өздерінің эго-модельдерін құруға итермелейді, дейді (Эриксон, 2006:22).

Э. Эриксон «сәйкестіліктің» төрт аспектісін көрсетті.

1. Сәйкестілік – бұл «жеке сәйкестіліктің» саналы сезімі.

2. Жеке тұлға сипатының сабақтастығын сақтауға бейсаналық ұмтылу.

3. Бұл «эго синтездеу бойынша үнсіз жеңістердің» табысын анықтаудың өлшемі.

4. Топтың идеалдары мен сәйкестілігінің ішкі «ынтымақтастықты» сақтауы мен қолдауы.

Э. Эриксонның сәйкестілік теориясының әлеуметтанулық мәні – функционализмнің нор-

мативтік-рөлдік конструкциясына қарағанда еркін тұрғыда болды. Сондықтан, сәйкестілік теориясының дәл осы сапасы оны XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басындағы теориялардың ішіндегі ең маңызды көзқарас ретінде қарастырды.

«Индивидуализация» – бұл XIX ғасырдың 20-шы жылдары пайда болған термин және адамды әлемнің дәстүрлі көріністерінен, құрылымдар мен практикалардан, мәртебелердің аскриптивтік жүйесінен босатып, тұлғаға еркіндік беру процесін білдіреді. Индивидуализация процесінің тарихи тұрғыда орын алуы модерндік кезеңнің пайда болуымен сипатталады. Модернді дамыту индивидуализация процесінің кеңеюіне және тереңдеуіне алып келді, бұл ретте даралану, яғни индивидуализация процесі батыс қоғамдарын рационализациялау және модернизациялау процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Жалпы, индивидуализация үрдісі секуляризация, урбанизация, капитализмнің қалыптасуы сияқты үдерістермен қатар жүреді.

Заманауи модерндік қоғамда әлемді басқару және бақылау мүмкін болмады. Модерн дәуірінің басында ресімделген тарихи үдерісті бақылау және оны басқару мүмкіндігі иллюзиясы XX ғ. соңында келмеске кетті. «Әлем біртіндеп көзден таса болуда, – деп жазды Э. Гидденс, – қазіргі әлемді, орнықты және тұрақты деп атай алмайсың, ол үрейге толы және қарама-қайшылықтардан тұрады. Көпшілігіміз өзімізді біреудің қолындағы ойыншық ретінде сезінеміз... біз бастан кешіп жатқан әлсіздік сезімі – өзіміздің әлсіздігіміздің белгісі емес, біздің институттарымыздың іс-әрекетке қабілетсіздігінің көрінісі», – деп тұжырымдайды (Гидденс, 2004: 36).

Әлеуметтік институттардың трансформациялануы индивидтердің сәйкестілігіне әсер етуі туралы неміс әлеуметтанушысы, коммуникативті іс-әрекет теориясының негізін қалаған Ю. Хабермас өзінің «сәйкестілік балансы» деген концепциясын қалыптастырды. Ол сәйкестіліктің тік өлшемі, яғни «нақты индивидтің өмір тарихының байланыстылығы», сондай-ақ көлденең – «индивидке жататын барлық рөлдік жүйелердің талаптарын орындауды» ұсынды. «Индивидтің тарихи өмірінің байланыстылығын» және көлденең – индивидке қатынасты ұсынды. Тек осы өлшемдердің қиылысында ғана жеке және әлеуметтік сәйкестіліктердің жиынтығы ретінде сәйкестендіру мінез-құлқының балансы немесе «Мен-сәйкестіліктің» болуы мүмкін (Хабер-

мас, 1995: 69.) Бұл тепе-теңдікті орнату өзара іс-қимыл техникаларының көмегімен жүзеге асырылады: жеке сала әлеуметтік институттармен диалогтық қатынастарға кірісе отырып, қоғамдық пікірді «артикуляциялайды». Осы тұжырымдаманы сәйкестілікті зерттеуге қолдануда, Ю. Хабермасың пікірінше, егер индивидтер трансформацияланатын институттардың рөлдік жүйесіне ене отырып, өз қызметінің байланыстылығы мен үздіксіздігін сезінуі тиіс. Олай болмаған жағдайда ұқсастық дағдарысқа ұшырайды (Хабермас, 1995: 74).

XXI ғасырдың басты шайқасы, Э. Гидденстің пікірінше, фундаментализм және космополитикалық төзімділік арасында болады. Жаһандану әлемінде ақпарат пен бейнелер үнемі «саяхаттайтын» әлемде, біз басқа адамдармен байланыста боламыз, олар біз сияқты өмір сүрмейді, біз тәрізді ойламайды. Космополиттер мұндай мәдени алуан түрлілікті құптайды және қабылдайды. Ал, фундаменталистер болса, оны қауіпті құбылыс деп санайды. Бұл жерде дін, этникалық сәйкестілік немесе ұлтшылдық туралы мәселе туындай ма (Гидденс, 2004:20).

Жоғарыда аталған үдерістер мен заманауи қоғамның сапасы қазіргі тұлғаның функционалдық-құрылымдық рөлдік теориясын тиімсіз етеді, сонымен қатар әлеуметтік әрекет теориясының классикалық нұсқаларының деңгейін төмендетеді. Дегенмен, бұл үдерістер қазіргі социологияда байқалатын сәйкестілік теориясына деген қызығушылықтың жаппай етек алуына әсер етуде. «Сәйкестілік» қазіргі өмірдің көптеген маңызды белгілері қарастырылатын, бағаланатын және зерттелетін объектіге айналды. Қазіргі өмірдің негізгі белгілері «сәйкестілік» ұғымымен байланыстырылады, әлеуметтік ғылымдарды зерделеудің танылған объектілеріне жаңа тұжырымдар беріледі және олар қазіргі «сәйкестілік» осі айналасындағы пікір-таластарға сәйкес келуі керек, – деп жазды З. Бауман (Бауман, 2005: 176).

Сонымен, қазіргі модерндік қоғамдағы болып жатқан өзгерістер Э. Эриксонның сәйкестілік теориясының трансформациялануына және қазіргі заманғасәйкесөзгеруінеалыпкелді. Осыған сәйкес, сәйкестілік концептуализациясының заманауи әлеуметтанулық бағытының дамуындағы үш негізгі теорияны – конструктивистік, постмодернистік және интеракционистік теорияларды атап өтуге болады.

Әртүрлі социологиялық зерттеулерде әлеуметтік конструктивизм көрінісі әртүрлі байқалады. Конструктивизм әлеуметтік сәйкестіліктің

табиғатын түсінудегі негізгі ұстаным ретінде, біріншіден, әлеуметтік бірегейліктің модерндік дәуірінің еуропалық қоғамдарына тән жағдайында ғана тарихи факт ретінде көрінеді. Осыған байланысты оны индивидтің іргелі (фундаментальды) және әмбебап қасиеті деп санауға болмайды, бұл тұрғыда индивид әлеуметтік-тарихи өмірдің барлық нысандарында әлеуметтік сәйкестілікке ие. Сәйкестілік, яғни саналы түрде модерндік дәуіріндегі индивидтің санасында құрастырылады.

Әлеуметтанушылар П. Бергер және Т. Лукман шындықты әлеуметтік құрастыру тұжырымдамасының авторлары индивидтердің әлеуметтік шындықты осы мәдениет контекстінде құрастыратынын және әлеуметтік қарым-қатынас моделін қалыптастыратынын атап өтті. Біз өмір сүріп жатқан шындық, біздің нақты қоғамымыздың шынайылығы. Ол ретке келтірілген әлеуметтік шындық болып табылады және тәртіпке келтіру – бұл адам қызметінің нәтижесі ретінде көрінеді. Шындықты әлеуметтік құрастыру тұрғысынан алғанда, сәйкестілік туралы тек осы қоғамның контекстінде ғана айтуға болады. Сәйкестілік жеке тұлға мен қоғамның диалектикалық өзара байланыстарынан туындайтын және жеке тұлғаны әлеуметтендіру барысында жүзеге асырылатын феномен болып табылады, дейді (Бергер, Лукман, 1995: 117).

Екіншіден, конструктивистік бағыт шеңберінде модерндік және қазіргі заманға тән әлеуметтік сәйкестілікті ресімдеу және іске асыру процесі негізделеді және талданады. Мұндай ұқсастықтың жұмыс істеуінің базалық механизмі ретінде әдетте оның рефлексивті сипаты көрсетіледі (Гидденс, 2004: 38).

Рефлексивтілік индивидтердің модерндік және қазіргі заманғы сәйкестілігін қалыптастырудың барлық аспектілеріне таратылады. Бұл ерекше жағдайда қазіргі индивидтің өзінің «Менінің» қалыптасуына конструктивистік қарым-қатынасы мысалында көрінеді.

Қазіргі социологияда рефлексивтілік мәніне, кейінгі модерндік қоғамдарының қасиеттері ретінде өз сәйкестілігін құру механизмі ретінде Энтони Гидденс алғашқылардың бірі болып қарастырды. Э. Гидденс рефлексивті жоба ретінде сәйкестілік теориясын құрды. Ол қазіргі заманғы, немесе кейінгі әлемдік әлеуметтік институттардың табиғаты мен сипатының теориясымен қатты байланысқан, – дейді Э. Гидденс (Гидденс, 2004: 55).

Заманауи жаһандану үрдісі адамның «ішкі өмірін» және оның ұқсастығын өзгертуде. Қа-

зіргі жағдайда сәйкестіліктің өзгеруі тек «мен» ұғымын құрастыру терминдерінде, өзін-өзі рефлексивті жоба ретінде түсінікті болуы мүмкін. Бұл рефлексивті «мен» жобасы жеке адам сараптамалық және маңызды жүйелер ұсынатын стратегиялар мен таңдау арасында өзінің ұқсастығын таңдауы тиіс, – дейді Э.Гидденс (Гидденс, 2004: 56).

Қазіргі заман Дж. Фридманның ойынша, «тәртіпсіздіктің күшейген заманы» (эпоха «усиливающегося беспорядка») дәуірі, ол жаһандық сипатқа ие, бірақ сонымен бірге жүйелі, яғни ерекше және болжамды да сипатқа ие. Бұл тәртіпсіздік модерндік және сәйкестілік құрылымдарына негізделген, сондықтан төменгі деңгейдегі бірлестіктер интеграциясы күшейіп, жаңа құрылымдар мен саяси одақтар пайда болады, соған сәйкес, жаңа шиеленістер мен сәйкестіліктер қалыптасады, дейді (Friedman, 1993: 205).

Қазіргі заманғы әлеуметтік әлемнің орталық үрдістерін, Фридман, жаһандық және қажетті сипаты бар жалпыға ортақ прогресс идеалының дағдарысымен және тиісті саясаттан ауытқумен байланыстырады. Бұл дағдарыс үстем әлеуметтік форманың бірлігі мен ұқсастықтар иерархиясының ыдырауынан көрініс тапты, дейді. Ұлттық-мемлекеттік сәйкестілікті қалыптастыруға бағытталған саясаттан «жаңа» мәдени сәйкестілік саясатын қалыптастыру бағытына, атап айтқанда мультикультурализация процесімен байланысты «жаңа» сәйкестіліктерді қалыптастыру саясатына бет бұрды. Фридманның пікірінше, аталған процестің орталық проблемасы «этникациялық сәйкестендіру» болып табылады. Негізгі мәселе – ол сананың ерекше конфигурациясына негізделген, тарихқа, тілге, нәсілге сүйенетін әлеуметтік сәйкестіліктің пайда болуы туралы болып отыр. Мұның бәрі – әлеуметтік-конструкцияланатын шындық, бірақ олардың конструкцияланатын сипатын тану, Фридманның пікірінше, жалған немесе идеологиялық екенін білдірмейді. Сонымен қатар, ол этномәдени сәйкестіліктің түпнұсқалығын маңызды әлеуметтік феномен ретінде жоққа шығару қауіпті және ақылға қонымсыз деп санайды (Friedman, 1993: 234).

Модерндік дәуірдің ұлттары көптеген этникалық және мәдени құрылымдарға бөлінуде. Фридман жаңа топтасудың негізі болып табылатын жаңа ұқсастықтардың келесі түрлерін атап өтті: этникалық, ұлтшылдық, діни-фундаменталистік және локальды сәйкестіліктер (Friedman, 1993: 206.) Бұл процесс барлық

жерде, жаһандық сипатқа ие: субнационализм; этникалық және жергілікті қозғалыстар; қақтығыстар мен жергілікті соғыстар; жергілікті сипаттамаларға негізделген, жеке мәдени сана-сезімге ие және ұлттық-мемлекеттік орталықтардан автономияға ұмтылған қауымдардың құрылуы; фундаменталистік діни қозғалыстардың күрт күшеюі және нәтижесі ретінде – модерн жобасының құрамдас бөліктерінің бірін және оған негізделген әлемдік әлеуметтік және саяси тәртіпті құрайтын ұлттық-мемлекеттік қағидатты әлсірету және трансформациялау. Жаһандық тәртіптің бұл трансформациясы жаһандық экономикалық және саяси таптардың пайда болуына және халықтың үлкен топтарының кең ауқымына және көші-қонына алып келеді.

Фридманның позициясын талдай отырып, мынаны көрсету қажет. Ұлттық топтар кез келген ұлттық-мемлекеттік құрылымдар шеңберінде ашық шекаралық қатынас пен өмір сүруге құқық сияқты әрекеттерді талап етеді. Иммигранттық діни және этникалық азшылық топтық ұйымды сақтай отырып, тиісті діни және этникалық бірегейлікті сақтайды, бұл оларға ассимиляция үдерістерінен соңына дейін өтуге мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, социологиялық зерттеулер көрсеткендей, иммигранттық азшылық үлкен қоғамда ассимиляция процесіне белсенді қарсылық көрсетеді. Олардың үлкен қоғаммен өзара әрекеттесуі күрделі сипатқа ие. Иммигранттық топтар үлкен қоғаммен өзара іс-қимыл жасай отырып, оның «хабарламаларын» қабылдайды, бірақ белгіленген нормалар мен ережелерге сәйкес, оқуға бейім емес болып шығады. Олар бұл әрекеттерді өзінше түсіндіруде. Үлкен қоғамның мәдени-нормативтік жүйесіне олар өздерінің нормативтік-мәдени жүйесі мен бірегейлігін, мәдени нормалар мен кодтарды оқудағы өз тәсілдерін қарама-қарсы қояды және үлкен қоғамның әрбір нормативтік-мәдени жолдауларын жеке нормалар мен кодтар жүйесінде жұмыс істеуге мәжбүрлейді. Нәтижесінде ұлттық-мемлекеттік аумақтың әмбебап мәдени-нормативтік кеңістігі жойылады, онда өзге мәдени бірлестіктер пайда болады, мағыналық коммуникациялардың бірыңғай жүйесі өзінің маңызын жояды. Осының барлығы саяси үдеріске тікелей әсер етеді, жаңа қарама-қайшылықтар мен қақтығыстар туады. Ал бұл сөзсіз сәйкестіліктің тұтастығы мен интеграциясы үшін кері әсер етеді.

Заманауи қоғамдағы индивидтің жағдайы жаһанданған қоғамның мәніне сәйкес бола-

ды. Жаһандану қазіргі заманғы қоғамдардың құрылымдарына және онда өмір сүретін адамдардың өмір сүруінің барлық кезеңдеріне ашық түрде әсер етеді.

Қазіргі адамның өмірі локалды әлеуметтік құрылымдармен, мәдени дәстүрлермен және жаһандану құрылымдары мен күштер арасындағы диалектикалық қарым-қатынастарға тәуелді болатыны сөзсіз.

Осы тұжырымдамалық перспективада жаһандық «тәртіпсіздік» және тұтас эго-модерннің ыдырауы кезеңінде Зигмунд Бауман өзінің сәйкестілік теориясын құрды. Бауман позициясының ерекшелігі, постмодернистік көзқарасты конструктивистік көзқараспен ұштастыруы болып табылады.

Бауманның пікірінше, модернге дейінгі тарихи кезеңдерде «сәйкестілік» «жеке іс» немесе «жеке қамқорлық» ретінде болған жоқ. Біздің даралығымыз қоғамның өнімі болды, бұл шынайы шындық болды, «...жаңғырту (модернити) әлеуметтік жағдайдың алдын ала анықтығын мәжбүрлеп және міндетті түрде өзін-өзі анықтаумен алмастырады (Бауман, 2005: 182.) XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында модерннің бұл қасиеттері, дараландыру (индивидуализация) және сәйкестілікті қалыптастыру процестері айтарлықтай қарқын алды. Классикалық модерн қоғамындағы адамдар алдында тұрған «өзін-өзі анықтау» міндеті – ол қалыптасқан әлеуметтік типтерге және мінез-құлық үлгілеріне, еліктеуге, үлгілерді ұстануға, мәдени деңгейді арттыру, қатардан қалмау, нормадан алшақтамау болды (Бауман, 2005: 189).

Ағылшын ғалымы, әлеуметтанудағы психоаналитикалық бағыттың өкілі Я. Крейб өзінің «Сәйкестілікті сезіну» атты еңбегінде қазіргі кезеңдегі сәйкестіліктің рөлін сипаттайды. Оның пікірінше, сәйкестілікте рефлексивтілік емес, тәжірибе үлкен рөл атқарады дейді. Тұтас психологиялық кеңістікті қалыптастыра отырып, сәйкестілік тәжірибе арқылы сипатталады, атап айтқанда, сыртқы әлеммен қарым-қатынаста қиыншылықтарды жеңуге көмектеседі. Сондықтан Гидденстің сәйкестілікті түсіндірудегі рефлексивтіліктің деңгейін жоғары қоюын сынға алды. Я. Крейбтің ойынша, Э. Гидденс сәйкестілікті механикалық тұрғыда түсіндіреді дейді. Я. Крейб сәйкестілікті зерттеудің ең тиімді түрі оны пәнаралық, яғни психоаналитикалық әлеуметтану мен сезім әлеуметтануы (социология эмоция) аралығында қарастыру керек деп тұжырымдайды (Craig, 1998).

Мысалы, Р. Дженкинс болса сәйкестіліктің әлеуметтік, нормативті аспектісіне баса назар аударады. Бұл ретте сәйкестілік ұғымы мен әлеуметтік сәйкестілік бір-біріне сәйкес келеді. Р. Дженкинстің пікірінше, сәйкестілікті басқа адамдармен өзара қарым-қатынастың қорытындысы ретінде қарастыру керек, бірақ бұл тұтастай суреттің жартысы ғана дейді. Біз әртүрлі әлеуметтік сәйкестілікті иеленеміз, ал қандайда бір әлеуметтік сәйкестілікті (an identite) жоғалтуымыз мүмкін, бірақ өзіміз жеке сәйкестілігімізді (my identity) ешқашан жоғалтпаймын. Менің сәйкестілігім өзіммен бірге бола отырып, менің әлеуметтік сәйкестілігімді қалыптастырып, біріктіреді (Jenkins, 1996). Ал кейбір зерттеушілер болса қазіргі қоғамдағы жағдай әлеуметтік өмірде бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктерді ашып, адамдардың да өзгеруіне ықпал етуде. Әлеуметтік өзгерістер адамдардың санасына ықпал ете отырып, әлеуметтік кеңістікте тұлғаның жеке басының сәйкестілігінің өзгеруіне әкеліп отыр. Қазіргі кезде адамның сәйкестілігі бұлыңғыр, виртуалды түрге айналуға дейді (Gergen, 1991).

Постмодерндік әлеуметтануда сәйкестілік дискурсивті түрде қалыптасады, яғни сәйкестілік дискурстар арасындағы жіктер сияқты дейді С. Холл. Жеке дискурстарды әлеуметтік субъект ретінде қарастыра отырып және субъектілерді қалыптастыратын үрдістер арасындағы байланыспен сипаттап, сәйкестілікті субъективті позицияға уақытша тіркейтін нүктелер, олар бізге дискурсивті тәжірибелерді қалыптастырады деп тұжырымдайды (Hall, 1996).

Соңғы кезде ғылымда Роджерс Брубейкердің «Топсыз этнос» деген еңбегіндегі сәйкестілік ұғымына үлкен мән беруде. Оның пікірінше, бұл термин қазіргі саясаттағы негізгі басты ұғым болып табылады. Америкалық социолог Роджерс Брубейкердің «Сәйкестіліктен тыс» («За пределами идентичности») атты маңызды мақаласы бар (ол «Топсыз этнос» атты жинағына кірді). Брубейкер «сәйкестілік» терминінің өзі 1960 жылдары АҚШ-та әлеуметтік теория тілінде белсенді түрде қолданыла бастады және сол жерден саясатқа келеді деп тұжырымдайды (Брубейкер, 2012: 64).

Брубейкер «ұқсастық» трактовкасының екі тобы бар деп есептейді. Біріншіден, қатты немесе эссенциалистік деп атауға болады (ағылш. «мән», (essence – «мән»), яғни әр адамның сәйкестілігі ол бастапқыда оны түсінбесе де белгілі бір топтың өкілі ретінде алдын ала анықталған, дейді. Ал бұл ұғымның екінші

тобы жұмсақ немесе конструктивистік деп аталады – бұл 1990 жылға қарай қалыптасты. Бұл бағыт бойынша, адам жаңа әлеуметтік және ақпараттық кеңістікте өмір сүре отырып, көптеген әлеуметтік әлемдерге тиесілі және контекске байланысты оның өзі туралы түсінігі әркез өзгеріп отырады. Сондықтан сәйкестілік дегеніміз, Брубейкердің пікірінше, өте икемді, өзгермелі келетін, ұстатпайтын, бірақ адамда бар болғанымен оны көрсетпейтін перформативті образ болып табылады. Адам бастапқыда өзінің ұқсастығы бар деп ойламайды, бірақ кейбір тілді қабылдай отырып, өзін белгілі бір жолмен ұқсастығын сезіне бастайды.

Брубейкердің ойынша, бұл ұғымды жұмсақ трактовка арқылы түсіндіргенмен «сәйкестілік» трактовкасы түсініксіз ұғым дей отырып, ол басқа теориялық ұғымды табуды ұсынады. Ол психологиядағы және басқа әлеуметтік ғылымдарда қолданылған «идентификация» түсінігін қолдануды ұсынады (Брубейкер, 2012: 78).

Мемлекет халықты ұлттық, нәсілдік және гендерлік белгілері бойынша категорияларға бөлуді ұнатады. Брубейкер бұл процесті және азаматтардың мұндай бөлінушілікке деген реакциясын талдауды ұсынды. Бұл категориялар әрқашан бейтарап па? Қандай жағдайларда олар теріс мәнге ие болады? Адамдар қай кезде мемлекет ұсынатын категорияға енуге келіспейді? Зерттеуші басымдықтың орнына категориялаудың басқа жүйесін ұсынатын топтар әрдайым табылады деп санай отырып, АҚШ-та «blacks» ұғымы анық себептермен теріс коннотациялар алып келген кезде, 1960-шы жылдары оны «Black is beautiful» қозғалысын ойлап тапты дей отырып, бұл саяси процестің мәні, дейді (Брубейкер, 2012: 114).

Сонымен, «Мен кім?» – деген сұраққа жауап, соғыс пен тұрақтылықты туындатады, мемлекеттердің ыдырауына және олардың пайда болуына әкеледі. Бұл сұраққа жауапты қайта құру жолында тұрған халықтар ғана емес, тарихы ғасырлар бойы дамып келген, шекарасы тұрақты, салт-дәстүрлері өзгермейтін халықтар да жауап іздейді. Сәйкестендіру (идентификация) – мәңгілік қозғалтқыш, тұрақты түрлендіру және қайта ойлау. Сәйкестілік (идентичность) – бұл «мен кім?» деген ең қарапайым және ең қиын сұраққа жауапты. Егер идентификация – бұл қайталау болса, ал «сәйкестілік» өзінің ұқсастықтығын табу, ол өткенді еске түсіріп, оны әрі қарай жүзеге асыру. Мұндай түсінік этникалық, ұлттық, мемлекеттік сияқты

«құжымдық» сәйкестіліктер үшін, әсіресе әділ ұсынысы болып табылады.

Бір теоретиктер, қазіргі кезде «сәйкестілік» шекарасы біртіндеп ыдырап, адамдар, ұлттар, топтар арасындағы айырмашылықтар, белгілер, салт-дәстүрлер өзінің маңызын жоюда десе, ал екінші бір зерттеушілер, керісінше, заманауи қоғам адамдарды өздерінің тобына немесе діні, мәдениетіне байланысты біріктіруде дейді. Бұл проблема қазіргі кезде әлемдік әлеуметтанушылардың, саясаттанушылар мен антрополог ғалымдардың арасында пікірталас тудырып отыр.

Қорытынды

Сонымен, қазіргі қоғамдағы болып жатқан өзгерістер сәйкестілік теориясының трансформациялануына және қазіргі заманға сәйкес оның мәні мен мазмұнының өзгеруіне алып келді. Осыған сәйкес, сәйкестілік концептуализациясы өзінің бұрынғы сипатынан арылып, заманауи модерндік сипатқа ие болды. Ол сипатын әртүрлі социологиялық теориялардан байқаймыз. Конструктивизм әлеуметтік сәйкестіліктің табиғатын түсінудегі негізгі ұстаным ретінде, біріншіден, әлеуметтік бірегейліктің модерндік дәуірінің еуропалық қоғамдарына тән жағдайында ғана

тарихи факт ретінде көрінеді дей отырып, сәйкестілікті саналы түрде модерндік дәуірдегі индивидтің санасында құрастырылады десе, ал келесі теория жаһандану қазіргі заманғы қоғамдардың құрылымдарына және онда өмір сүретін адамдардың өмір сүруінің барлық кезеңдеріне ашық түрде әсер ете отырып, индивидтің адамның өмірі локалды әлеуметтік құрылымдармен, мәдени дәстүрлермен және жаһандану құрылымдары мен күштер арасындағы диалектикалық қарым-қатынастарға тәуелді болатынын айтады.

1970-80 жылдардағы мигранттарға қатысты пікірталастарда «сәйкестілік дағдарысы» ұғымы жиі пайдаланылды, атап айтсақ, адам бір қауымдастықтан кетіп, екінші қауымдастыққа ене алмаған кезде орталық аралықта болды, осыған сәйкес 1990 жылы бұл ұғымды «гибридтілік» ұғымының ауыстыруы, адамның бірден бірнеше әлемге тиесілі болатынын сипаттады. Ағылшын тілінде «hyphenated identity» термині бар – «дефис арқылы сәйкестілік», мысалы, афроамериканец, британдық афрокарибец, неміс түрігі сияқты. Бұл ұғымға сәйкес ғылымда көптеген теориялар болғанымен, «сәйкестілік» проблемасы қазіргі таңда жан-жақты зерттеуді қажет ететін проблемалардың бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- Дробижева Л.М. Теоретические проблемы изучения гражданской идентичности и социальная практика // <http://www.perspektivy.info>
- Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2005. – С. 390.
- Тоффлер Э. Третья волна. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. – С. 345.
- Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон – «АСТ», 2004 – (Геополитика (АСТ)) с.635
- Гоффман И. Стигма: заметки об управлении испорченной идентичностью [Электронный ресурс] / пер. М.С. Добряковой. Ч. 2. Контроль над информацией и социальная идентичность // Социологический форум. 2001 URL: https://www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf (дата обращения: 31.01.2019).
- Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. – М., 2006. – 352 с.
- Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Academia, 1995. – 244 с.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
- Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. – М., 2004. – 120 с.
- Friedman J. Order and disorder in global systems: A sketch // Social research. – N.Y., 1993. – Vol.60, no 2. – P.205-234.
- Craib I. Experiencing Identity. London: Sage, 1998.
- Jenkins R. Social identity. London: Routledge, 1996.
- Gergen K. The saturated Self. New York: Basic Books, 1991.
- Hall S. Introduction: Who needs identity? // Questions of cultural identity / Ed. by S. Hall, P. Du Gay. London: Sage, 1996.
- Брубейкер Р. Этничность без групп [Текст] / пер. с англ. И.Борисовой; Нац. Исслед. ун-т ВШЭ. – 2012. – 408 с.

References

- Bauman Z. (2005) Individualizirovannoe obshestvo [Individualized society], 390 p.
- Berger P., Lukman T. (1995) Social'noe konstruirovaniye real'nosti [Social construction of reality]. Treatise on sociology- knowledge GIL. – M.: "Medium", 323 p.
- Brubaker R. (2012) Etnichnost' bez grupp [Ethnicity without groups] [Text] / lane. with English. I. Borisova; National. Research. University of Economics, 408 p..
- Craib I. (1998) Experiencing Identity. London: Sage, pp 219 – 258.
- Drobizheva L. M. Teoreticheskie problemy izucheniya grazhdanskoj identichnosti i social'naya praktika [Theoretical problems of studying civil identity and social practice] [online resource] Retrieved from: <http://www.perspektivy.info> (access data: 26.09.2019)
- Erikson E. (2006) Identichnost': yunost' i krizis [Identity: youth and crisis: per. s angl]. 352 p.
- Friedman J. (1993) Order and disorder in global systems: A sketch. Social research. N.Y., Vol.60(2), pp 205-234.
- Gergen K. (1991) The saturated Self. New York: Basic Books, 320 p.
- Giddens E. (2004) Uskol'zayushchij mir. Kak globalizaciya menyaet nashu zhizn' [The Elusive world. How globalization is changing our lives]. M., 120 p.
- Goffman I. (2001) Stigma: zametki ob upravlenii isporchennoj identichnost'yu [Stigma: notes on the management of spoiled identity] [Electronic resource] / lane, M. S. Dobryakova. Part 2 control over information and social identity //Sociological forum. Retrieved from: URL:[https:// www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf](https://www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf) (date accessed: 31.01.2019).
- Habermas, Yu. (1995) Demokratiya. Razum. Nравstvennost' [Democracy. Mind. Morality]. Moscow: Academy, 244 p.
- Hall S. (1996) Introduction: Who needs identity? Questions of cultural identity.Ed. by S. Hall, P. Du Gay. London: Sage, pp. 9 – 17.
- Huntington, S. (2004) Kto my? Vyzovy amerikanskoj nacional'noj identichnosti [Who are we? Challenges of American national identity]. S. Huntington "AST", 635 p.
- Jenkins R. (1996) Social identity. London: Routledge, 246 p.
- Toffler A. (2004) Tret'ya volna [The Third wave]. M.: OOO "Firm "Izdatelstvo ACT", 248 p.

3-бөлім
**ШЕТЕЛДІК ӘРІШТЕСТЕРДІҢ
МАҚАЛАЛАРЫ**

Section 3
**ARTICLES OF FOREIGN
COLLEAGUES**

Раздел 3
**СТАТЬИ
ЗАРУБЕЖНЫХ КОЛЛЕГ**

**Berdibayeva S.K.¹, Mayemirov A.M.², Garber A.I.³,
Sakhiyeva F.A.⁴, Utebayeva A.T.⁵, Berdibayev S.K.⁶**

¹Doctor of psychological science, Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: berdybaeva_sveta@mail.ru

²Dr. Ph.D, Professor, T. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: askhatmaemirov@mail.ru

³Prof., Dr. Ph.D, Professor, Rehabilitation Clinic «Reinhardshöhe»,
Germany, Hessen, e-mail: alena.garber@gmx.de

⁴Dr. Ph.D, Associate professor. M. Auezov South Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: farida777-84@mail.ru

⁵Senior Lecturer, International Humanitarian and Technical University,
Kazakhstan, Shymkent, e-mail: zav_alia@mail.ru

⁶Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: catok-s67@mail.ru

THE PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TEENAGERS WITH ADDICTIVE BEHAVIOUR: THE ROLE OF LIFE MEANING STRATEGIES

There are various forms of addictions that teenagers indulge in. Teenage years is a stage in life that when physical and hormonal changes influence a person's field of decision-making. During this time, teenagers are enticed to experiment on drugs and other dangerous habits. Results suggest that attention should be paid to how teenagers are thinking about their futures due to the associated links with long-term social and health behaviours. Overall, this study shows that there are considerable differences both in terms of individual indicators, and on the relationships between the meaning-life orientations and value orientations in the structure of personal life plans of teenagers with addictive behaviour and teenagers that are not prone to addiction.

This result may indicate that the psychological aspects of personal life plans for teenagers influence the development of addictive behaviours. The values of communication: courage in defending one's opinion, honesty, and advertence are more important for teenagers of the control group than for teenagers with addictive behaviour. In the meaning-life orientations and values of a teenager who is not prone to addictive behaviour, the central place is occupied by a strong will as a value – a means of achieving goal, on the second place it is possible to highlight by importance of interrelations the instrumental value – responsibility.

The results of the study can be further used to carry out effective preventive and psycho-corrective work with teenagers. The carried out research has shown that psycho-corrective work should be built with taking into account the formation of personal life plans of teenagers. Identified characteristics of personal life plans for teenagers who are prone to addictive behaviour can be used for psycho diagnostic purposes when carrying out complex judicial psycho-psychiatric examination or forensic psychiatric examination.

Key words: addictive behaviour, life-meaning orientations, values.

Бердибаева С.К.¹, Маемиров А.М.², Гарбер А.И.³,
Сахиева Ф.Ф.⁴, Утебаева А.Т.⁵, Бердибаев С.К.⁶

¹доктор психологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²доктор PhD, профессор, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Казахстан, г. Алматы, e-mail: askhatmaemirov@mail.ru

³доктор PhD, профессор, Реабилитационная клиника "Reinhardshöhe", Германия, г. Гессен, e-mail: alena.garber@gmx.de

⁴доктор PhD, ассоциированный профессор, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, e-mail: farida777-84@mail.ru

⁵старший преподаватель, Международный гуманитарно-технический университет, Казахстан, г. Шымкент, e-mail: zav_alia@mail.ru

⁶старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: catok-s67@mail.ru

Психологические проблемы подростков с аддиктивным поведением: роль стратегий значения жизни

Существуют различные формы зависимостей, которым подвержены подростки. Подростковые годы – это этап в жизни, когда физические и гормональные изменения влияют на область принятия решений человеком. В это время подростки соблазняются и экспериментируют наркотиками и другими опасными привычками. Результаты показывают, что следует обратить внимание на то, что подростки думают о своем будущем. В целом, это исследование показывает, что существуют значительные различия как с точки зрения индивидуальных показателей, так и с точки зрения смысло-жизненных и ценностных ориентаций в структуре личных жизненных планов подростков с зависимым поведением и подростков, не склонных к зависимому поведению.

Этот результат может указывать на то, что психологические аспекты личных жизненных планов подростков влияют на развитие аддиктивного поведения. Ценности общения: мужество в защите своего мнения, честность и осторожность важнее для подростков контрольной группы, чем для подростков с зависимым поведением. В смысло-жизненных ориентациях и ценностях подростка, не склонного к аддиктивному поведению, центральное место занимает сильная воля как ценность – средство достижения цели, на втором месте можно выделить важность взаимосвязи инструментальной ценности и ответственности.

Результаты исследования могут быть в дальнейшем использоваться в проведении эффективной профилактической и психокоррекционной работы с подростками. Проведенное исследование показало, что психокоррекционная работа должна строиться с учетом формирования личных жизненных планов подростков. Выявленные характеристики личных жизненных планов для подростков, склонных к аддиктивному поведению, могут использоваться в целях психодиагностики при проведении комплексного судебного, психопсихиатрического обследования или судебно-психиатрической экспертизы.

Ключевые слова: аддиктивное поведение, жизненные ориентации, ценности.

Бердибаева С.К.¹, Маемиров А.М.², Гарбер А.И.³,
Сахиева Ф.Ф.⁴, Утебаева А.Т.⁵, Бердибаев С.К.⁶

¹психология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: berdibayeva.sveta@gmail.com

²Phd докторы, профессор, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: askhatmaemirov@mail.ru

³Phd докторы, профессор, «Reinhardshöhe» Сауықтырушы клиникасы, Германия, Гессен қ., e-mail: alena.garber@gmx.de

⁴Phd докторы, ассоциативті профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Мемлекеттік Университеті, Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: farida777-84@mail.ru

⁵аға оқытушы, Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ., e-mail: zav_alia@mail.ru

⁶аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: catok-s67@mail.ru

Аддиктивті мінез-құлықты жеткіншектердің психологиялық мәселелері: өмір мағынасындағы стратегияның рөлі

Существуют различные формы зависимостей, которыми подвержены подростки. Подростковые годы – это этап в жизни, когда физические и гормональные изменения влияют на область принятия решений человеком. В это время подростки соблазняются экспериментировать на наркотики и другие опасные привычки. Результаты показывают, что следует обратить внимание на то, как подростки думают о своем будущем из-за связанных с ним долгосрочных социальных

и медицинских моделей поведения. В целом, это исследование показывает, что существуют значительные различия как с точки зрения индивидуальных показателей, так и по отношениям между смысло-жизненными и ценностными ориентациями в структуре личных жизненных планов подростков с зависимым поведением и подростков, не склонных к зависимости,

Этот результат может указывать на то, что психологические аспекты личных жизненных планов подростков влияют на развитие аддиктивного поведения. Ценности общения: мужество в защите своего мнения, честность и осторожность важнее для подростков контрольной группы, чем для подростков с зависимым поведением. В смыслово-жизненных ориентациях и ценностях подростка, не склонного к аддиктивному поведению, центральное место занимает сильная воля как ценность – средство достижения цели, на втором месте можно выделить важность Взаимосвязи инструментальная ценность – ответственность.

Результаты исследования могут в дальнейшем использоваться для проведения эффективной профилактической и психокоррекционной работы с подростками. Проведенное исследование показало, что психокоррекционная работа должна строиться с учетом формирования личных жизненных планов подростков. Выявленные характеристики личных жизненных планов для подростков, склонных к аддиктивному поведению, могут использоваться в целях психодиагностики при проведении комплексного судебного психопсихиатрического обследования или судебно-психиатрической экспертизы.

Ключевые слова: аддиктивное поведение, жизненные ориентации, ценности.

Introduction

There are a significant number of scientific papers devoted to the issue of constructing life plans. Individual biographies and personal life paths were the subject of analysis in many works (Golovaha & Kronik, 2014; Kronik & Ahmerov, 2015; Ahmerov, 2013).

The Leningrad school of psychology created the new term «the personal life path» (Anan'ev, 2000; Vygotskiy, 1997; Pankova, 2015). This study has delineated the field of problems which remained unused for a long time and unresolved in psychology. Different approaches to the psychology of a personal life path are united by a common idea, which is that life plans are understood in general terms as an activity of person (Ralnikova, 2014; Lovpache, 2011). This activity is aimed at the events of the future, but already in the present this activity begins to determine the behavior and activity of a person, leading to the development of person's relations with the surrounding social reality.

Psychological problems of the personal life path are the focus of A. Adler, Sh. Buehler, S. Muddy, A. Maslow, R. May, V. Frankl, Carl Jung and others. Their scientific heritage is for further study, reflection and development of new psychological research about the way of life of the individual and in particular the impact of personal life plans to the behaviour of teenagers who are prone to addictive behaviour.

Problem Statement

Drawing from classic conceptualizations of values (Rokeach, 1973), the term values describes ab-

stract beliefs concerning the perceived importance of various modes of behaviour and finite states. The values are organized into a coherent system of overarching principles that guide attitudes and behaviours (Rokeach, 1973). These values can potentially serve as an internal compass, directing teenagers in the choices they make as they transition into adulthood. Hundreds of papers from many cultures across two decades have confirmed the idea that values can be reduced into 10 basic value types and four higher-order value dimensions (Schwartz et al., 2012). A fundamental assumption of classic value theory is that values are relatively stable, enduring beliefs that should have long-lasting implications for behaviour (Rokeach, 1973). From this perspective, some have argued that values are a key component of identity. With identity development as a key part of teenage years, the future plans and values of teenagers could possibly describe intrapersonal changes during this time.

The various forms of future thinking have been shown to be important for understanding motivation and self-regulation (Lazarenko, 2012). The effect of life plans on the behaviour of teenagers who are prone to addictive behaviour, has not been studied in psychology as a separate issue.

However, the future as a goal of a personal life path has been studied mainly from the perspective of event-driven approach, considering the chronology and content of future events (Golovakha & Kronik, 2008), the semantic representation of the future in the world view of the person remained out of the research interests up to the present day. The analysis of theoretical and experimental studies allows sug-

gesting that the psychological characteristics and principles of time aspects of functioning of the future differ from the semantic ones.

The problem of psychological time in teenage years is important, because in this period, a teenager becomes aware of themselves and their life in time. In our view, it is especially important to study the experience of time in teenagers who are prone to addictive behaviour (Hicks et al., 2012).

An identification of problems that prevent young people from making their plans for the future will help to provide a psychological assistance to these teenagers, which is based on optimizing a personal time perspective (Golovaha & Kronik, 2014). The addictive behaviour leads to a «change in the motivational, meaningful, and value spheres» of teenager's personality, leading to a distorted perception of time perspectives and deformation in a structure of personal life plans (Lazarenko, 2012; Schreiber, 2005). An important characteristic of the relationship to the future is its overall emotional tone, a positive attitude to the future, as well as its realism: the safety related to the future target resources and means to achieve them.

The most productive and developed domestic approach to study of meaning-life orientation of personality is an approach of Leontiev D. A. (2003), who summarized and systematized the existing ideas about the meaning in philosophy and psychology. Leontiev D.A. proposed, that the methodological approach to study of the meaning is based on the unity of three aspects: activity defined by the dynamics of psychological processes of the personal regulation of life activity; phenomenological represented by presentation processes in the world image of the subject of the meanings of significant objects and phenomena; ontology defined by the dynamics of the life relationship of the subject with the world. Leontiev D.A. (2003) developed a semantic concept of the personality detailed in ontological context, in this aspect the semantic reality of a person is achieved due to knowledge of the background and person's relations with it. Personal meaning of time is expressed both in its immediate emotional assessment, and in the degree of cognitive awareness.

Research Questions

This paper is devoted to studying the impact of the life plans of teenagers on the occurrence of deviant behaviour. We proceeded from the assumption that the structure of personal life plans of teenagers with addictive or non-addictive behaviour would reveal significant difference in terms of the meaning of life

and values. Confirmation of this hypothesis may indicate that the psychological characteristics of personal life plans of teenagers affect their addictive behaviour.

In order to confirm or refute this hypothesis, in the study we planned to carry out an experiment on the influence of personal life plans on the behaviour of teenagers with addictive behaviour, and to perform a comparative analysis of life orientations and values of teenagers prone and averse to addictive behaviour.

Purpose of the Study

The purpose of the study was to investigate the influence of psychological characteristics of personality life plans on the addictive behaviour of teenagers.

The sample included 19 teenagers registered in the juvenile department of the Internal Affairs Directorate №1 in Almaty (experimental group), and 19 pupils of grade 9 of school (control group). The average age of participants was 14 years. The type of addiction of participants of experimental group was drug addiction.

Research Methods

In order to study the influence of personal life plans on propensity for addictive behaviour in teenagers, an experiment was carried out with a subsequent comparative analysis of meaning-life orientations and values of teenagers, both prone and averse to deviant behaviour that led to addictions. According to the purpose of study the experiment was divided into 2 stages.

1) The psychologist asked participants to complete Kleiberg's test of deviant behaviour, which is a recognised test in Russia, in Kazakhstan. The proposed technique for diagnosing propensity to deviant behaviour is a standardized test questionnaire designed to measure the willingness or propensity of teenagers to the implementation of various forms of deviant behaviour. The questionnaire is a set of psycho diagnostic scales aimed at measuring readiness or propensity to implement certain forms of deviant behaviour. The questionnaire includes two options: female and male. The female version contains 107 questions and 8 scales. The male variant consists of 97 questions and 7 scales, except for the last 8th scale of the female version of the questionnaire «scale of adoption of the female social role». One of the scales of the Kleiberg test is the scale of propensity to addictive behaviour. The

method assumes the account and correction of the intention for the socially desirable answers of the test subjects. Within the framework of our research, Kleiberg's test of deviant behaviour was used to form a control group of teenagers, which were not prone to deviant or addictive behaviour.

Criteria for the formation of the control group were:

1. Low results in Kleiberg's test of deviant behaviour;
2. The average level of intellectual development;
3. Good results in academic performance.

Initially, we examined 28 participants who were not registered in the Division of Juvenile of the Department of Internal Affairs, finally we formed a control group of 19 pupils.

2) Participants of both groups completed two tests: meaning-life orientations' test (MLO) by Leontiev D.A. (2003), and «Value orientations» test by Rokeach (1973).

Test of meaning-life orientations is an adapted version of «Life goal» test by D. Krambo and L. Macholik. The technique was developed by authors on the basis of the theory of aspiration to the meaning and logotherapy by V. Frankl. The original technique in its final version is a set of 20 scales containing contradictory statements, for example «Life seems to me always exciting and interesting» and «Life seems to me completely boring and routine», measuring the meaningful orientations of the personality. The test person must indicate whether one's position is closer to the first statement, to the second statement or in the middle. The MLO method was developed and adapted by D.A. Leontiev himself. The test considers life meaningful if there are goals, satisfaction when reaching goals and the confidence in one's own ability to set goals, select tasks from available ones and produce results. The important moment is clear comparison of goals with the future, emotional background with the present and the satisfaction with the reached result and the past.

The test of meaning-life orientations (MLO) includes, along with the general indicator of the meaningfulness of life, also five subscales. The components of meaning of life are:

1) Meaning-life orientations – goals in life, the process or interest and emotional intenseness of life, and life productivity or satisfaction by self-realization;

2) Locus of control – internal locus of control, confidence in the ability to execute control over one's own life (Naurzalina et al., 2015).

The meaning-life orientations themselves

‘correlate with the three components of vital function and temporary orientations in life: goal (future), process (present) and the result (past). Goal is ‘goals of life’ in a certain system of values, the process is the emotional saturation of life and the result is the ‘satisfaction with self – actualization’ (Leontyev, 2003).

The ‘Value orientations’ test allows to diagnose features of terminal and instrumental values. M. Rokeach viewed terminal values as beliefs that certain terminal goal of individual life is valued enough to move to it. The examples of terminal values are: comfortable life, prosperity, interesting life, feeling of success, peace in the whole world (cessation of wars and conflicts), world of beauty (beauty of nature and the world of arts), equality (brotherhood, equal opportunity for all), safety of the family (caring for the family), freedom (independence, freedom of choice), happiness (contentment), internal harmony (absence of internal conflicts), public recognition (respect, admiration), true friendship (close friendly relations), wisdom (deep understanding of life) and others. Instrumental values are beliefs that certain way of action or personality feature is preferential in any kind of situation. The examples of terminal values are: ambitiousness (hard work, diligence, dedication), latitude of views (impartiality, perceptivity), abilities (competence, effectiveness), cheerfulness (inspiration), cleanliness (neatness), courage (ready to defend one's position), forgiveness (the ability to forgive others), desire to help (willingness to work for the benefit of others), honesty (sincerity, truthfulness), rich imagination (creativity), independence (self-confidence, autonomy), mind (intellect, ability to think), logicity (consistency, rationality), love (sensitivity, tenderness), education (courtesy, good manners), responsibility (reliability), self-control (self-discipline, self-restraint) and others. The diagnostics was performed on individual basis.

Thus, M. Rokeach's method was used in the framework of our study for diagnosing the value orientations as criterion of personal life plans: goal values and instrument values.

For the comparative analysis of the results of the MLO test of both groups, we used nonparametric U test by Mann-Whitney, which is designed for estimation of differences between two independent sample groups simultaneously to compare the obtained results of diagnostics of experimental and control groups of teenagers' meaning-life orientations. In addition, Spearman's correlation coefficient was used to study the impact of personal life plans on the criteria of meaning-life orientations

and value orientations on the addictive behavior of teenagers. When using Spearman coefficient in the correlation analysis we did not need any presuppositions about the distribution pattern of features in sampled population.

Findings and Discussion

The results of present study is summarized in Table 1.

Table 1 – Statistical indicators on the scales of meaning-life orientations' method (MLO) by Mann-Whitney

Indicator of MLO method	Goals	Process	Result	Locus of control-I	Locus of control -life	Jverall meaningfulness of life
Uby Mann-Whitney	156.0	145.0	178.0	120.5	132.0	137.5
Significance	0.47	0.30	0.94	0.05	0.16	0.21

Statistically significant differences between teenagers of experimental and control groups were revealed only on the subscale of locus of control – I (Table 1). This finding suggests that teenagers in the experimental group do not believe in their abilities to control the events of their lives as much as teenagers in the control group.

The differences between teenagers of experimental and control groups were revealed on the level of descriptive statistics on indicators such as locus of control – I, locus of control – life and overall meaningfulness of life. For teenagers with addictive behaviour it is more typically frustrating to control the events of their lives, compared with teenagers, not prone to addictive behaviour. In comparison with teenagers who are not prone to addictive behaviour, participants with addictive behaviour displayed a tendency to consider human life as something beyond conscious control. In general, the overall meaningfulness of life was higher in the control group. Perhaps this indicates that a low level of formation of life orientations, as a measure of the personal life plans of a teenager, predetermines teenager's tendency to addictive behaviour.

In other scales of meaning-life orientations' test of Leontiev (2003), significant differences in the U test between teenagers of the experimental and control groups were not found.

The structure of terminal and instrumental values of teenagers in the experimental and control groups was measured by Rokeach test (1973). For terminal values of both experimental and control groups a value block of personal life is significant. One should pay attention to the fact that the first and third ranks take the values of «health» and «happy family life», respectively. The difference is that the

second rank in the hierarchy of value orientations for teenagers with addictive behaviour takes the «existence of good and true friends», and «love» for teenagers in the control group.

A financially secure life is more important for teenagers with addictive behaviours than for teenagers of the control group. Self-confidence, freedom and independence are more important for the control group of teenagers. Life wisdom and development (work on yourself, the constant physical and spiritual perfection) are more significant for teenagers with addictive behaviour than for the control group of teenagers. The last ranks in the hierarchy of value orientations of teenagers of both groups take such values as creativity, purpose, beauty of nature and art.

For teenagers with addictive behaviour, the second rank takes the existence of good and true friends, rather than the value of love as for teenagers in the control group. This may be due, perhaps, to the fact that teenagers with addictive behaviour are part of some informal youth group where relations are based on a specific, often not formal friendship code, but certainly not love. In contrast, the teenagers from the control group, probably, were interested in their first love at that moment more than in a friendship, which corresponds to the characteristics of this age.

The analysis of instrumental values has shown that teenagers of both groups paid great attention to ethical values and values of communication. The value of good manners ranked in first place for both groups' of participants. Neatness, education and honesty are also important to them. At the same time teenagers with addictive behaviour consider the value of education more important than honesty and teenagers in the control group conversely put honesty before education.

Responsibility and independence are more important for the control group of teenagers than for the experimental group. A significance of cheerfulness is more important for teenagers with addictive behaviour. The value of a business–«diligence», is equally important for both groups, but teenagers with addictive behaviour considered that efficiency in business and rationality are more important. The values of communication: courage in defending one's opinion, honesty and advertence–are more important for teenagers of the control group than for teenagers with addictive behaviour. The values of accepting others intransigence to shortcomings in themselves and others and tolerance are preferable for teenagers in the control group than for the experimental group of participants. The analysis of self control subscale in Rokeach' test showed that both groups of participants had similar results.

The instrumental values have a stronger correlation with the meaning-life orientations than the terminal values in experimental group. Perhaps this is due to the fact that these young people, above all, are practice-oriented in their life plans.

The relationship between the index of «purpose in life» and indicators of «interesting work», «high demands» of teenagers with addictive behaviour is statistically significant and positive. The relationship between the index of «purpose in life» and indicators of «freedom», «the happiness of others», «education» and «discipline» in teenagers with addictive behaviour is statistically significant and negative. The results of current study suggests that for teenagers with addictive behaviour – a greater number of goals in the future is less significant for them than values such as interesting work and high demands. For participants of experimental group was more important a greater number of goals in the future is than values such as freedom, the happiness of others, good manners and discipline. Perhaps this is due to the fact that a teenager with addiction during formation of future goals, which might give his life meaning, shows certain irrationality.

Freedom and happiness of others as values-goals and good manners and discipline as a values-means play a major role for participants of the experimental group of teenagers who are not able to plan future goals or have difficulties with that. The possible explanation of this result could be a tendency of addictive teenagers to give social desirable answers. So they prefer, to live for others in the future, rather than to pursue their personal values-goals.

The relationship between the index of «the effectiveness of life» and indicators «efficiency in the affairs» and «high demands» of teenagers with addictive behaviour is statistically significant and positive. The relationship between the index of «the effectiveness of life» and an indicator of «good manners» in teenagers with addictive behaviour is statistically significant and negative. Perhaps this result is explained by the fact that a teenager with addictive behaviour, if not satisfied with their self-realization, then lowers them self to the level of the personal unconscious claims without presenting them self to the highest requirements and assessing its efficiency or inefficiency in business. Thus it solves the problem of self-realization satisfaction by reducing their personal aspirations. If a teenager with addictive behaviour has a high level of satisfaction with their self-realization, then they are able to appreciate such value-mean as «good manners».

The relationship between the index of «locus of control-I» and indicators «efficiency in the affairs», «high demands» of teenagers with addictive behaviour is statistically significant and positive. It means that social support, strong and good relationships with friends help them to deal with internal locus control and control of their own behaviour. Perhaps this result is explained by the fact that participants with addictive behaviour, if they do not feel strong, free personality, unconsciously begin to lower evaluate the «efficiency in the affairs» and «high demands», as they do not believe in their ability to control the events of their lives. If a teenager with addictive behaviour considers them self as a strong personality, able to build their life in accordance with their objectives, so they are able at the same time to appreciate such value-means as «good manners». Otherwise, the value of «good manners» is not important for this teenager.

The relationship between the indexes of «locus of control – life» and «the existence of good and faithful friends», «high demands», «open-mindedness» indicators of teenagers with addictive behaviour is statistically significant and positive. The relationship between the index of «locus of control – life» and an indicator of «good manners» in teenagers with addictive behaviour is statistically significant and negative. The results of the current study explain the fact that teenagers with addictive behaviour tend to think that they are unable to control their life, so participants of the experimental group unconsciously underestimate values such as the availability of good and loyal friends, high demands, open-mindedness, because, they often

just believe in destiny, in some fatal coincidence. If a teenager with addictive behaviour considers it possible to freely make decisions and implement them, they are able to appreciate at the same time such value-means as «good manners». Otherwise, the value of «good manners» is not important for them.

The positive correlations between general indicator of «life meaningfulness» and an indicator of «high demands» in teenagers with addictive behaviour are statistically significant and positive. The relationship between the indicator «overall meaningfulness of life» and the indication of «good manners» in teenagers with addictive behaviour is statistically significant and negative. Those findings suggest that «meaning life orientations» could positively affect teenager behaviour, improve their «good manners» and help to make a good impression on their surroundings, which are very important for teenagers with addiction.

Between the various indicators of personal life plans in teenagers not prone to addictive behaviours were also identified structural relationships. The relationship between the index of «purpose in life» and the indication of «discipline» in teenagers in the control group was statistically significant and positive. The relationship between the index of «purpose in life» and the indication of «strong will» in teenagers is statistically significant and negative. The results of study show that for participants of control group quantity of goals in the future is less significant than «discipline» value. The increasing number of future plans influence on «strong will» – the ability to take something to an end, rather than discipline, which sometimes prevents some flexibility in achieving goals.

The relationship between the indicator «life process» and the indication of «interesting work» in the control group of teenagers is statistically significant and positive. The relationship between the indicator «life process» and indicators of «freedom» and «strong will» in teenagers is statistically significant and negative. The analysis of study suggests that the more emotionally intense is the life of a teenager, the less significant for them is the value of interesting work. According to this point the more emotionally saturated the life of a teenager is, the more important to them are such values like freedom and a strong will. The more the teenager lives an emotionally rich life, the more they appreciate strong will, which gives them the opportunity to enjoy life on the basis of their interests, while not ignoring the interests

of others. Interesting work as a value-goal may be considered by a teenager as narrowing the scope of an eventful life and prevention factor of addictive behaviour.

The relationship between the index of «the effectiveness of life» indicators and «freedom» and «strong will» in teenagers is statistically significant and negative. The results suggest that the greater the satisfaction of self-realization in the teenager, the more important are values such as freedom for them and a strong will.

The relationship between the index of «locus of control-I» and the indication of «the happiness of others» among teenagers in the control group was statistically significant and positive. The relationship between the index of «locus of control-I» and indicators «education», «responsibility» and «strong will» in teenagers is statistically significant and negative. This revealed directly positive correlation suggests that the more pronounced the locus of control-I a teenager has, the less significant for them are such values as the happiness of others, and vice versa. The resulting inverse relationship suggests that the more pronounced the locus of control-I a teenager has, the more important for them are such values as education, responsibility, strong will, and vice versa. Perhaps this result is explained by the fact that a teenagers, considering themselves to have a strong, free personality, is not always willing to be guided by others, which is characteristic of this age. Locus of control-I has been associated with teenagers, who are not prone to addictive behaviours, with the value of education, responsibility and a strong will.

The relationship between the index of «locus of control – life» and the indicator «interesting work» in the control group of teenagers was statistically significant and positive. The resulting directly proportional relationship suggests that the more pronounced is locus of control – life in teenagers without addictive behaviour, the less significant for them is such a value as interesting work, and vice versa. Perhaps this result is explained by the fact that a teenager growing up in today's economic environment, unconsciously does not want to reduce the scope of their vitality only for employment in the workplace.

The relationship between the indicator «overall meaningfulness of life» and indicators of «interesting work», «sensitive» in teenagers of the control group was statistically significant and positive. The relationship between the indicator «overall meaningfulness of life» and indicators

of «freedom», «responsibility», «strong will» in teenagers is statistically significant and negative. Perhaps an interesting job, and sensitive as values-means and value-goals do not meet modern representations of a teenager, so to treat them as values is reduced. As is shown in our study, a teenager does not always understand what lies behind the concept of «interesting work», as the work can be interesting, but poorly paid, it is possible to prevent young people from appreciating this value. «Strong will» as a value-mean is a central point in meaning-life orientations and values of a teenager, not prone to addictive behaviour. The value-mean «responsibility» is in second place.

Conclusion

Overall, this study shows that there are significant differences both in individual indicators, and on the relationships between the meaning-life

orientations and value orientations in the structure of personal life plans of teenagers with addictive behaviour and teenagers, not prone to addiction. This result may indicate that the psychological aspects of personal life plans for teenagers influence the development of addictive behaviours. Values are often, but not always, related to corresponding behaviours, and often values predict behaviours theorized to be expressive of other values. Maturity of personal life plans of teenagers as a factor of the risk of addictive behaviour is important to consider for effective prevention and psycho-correctional work with teenagers. Identified characteristics of personal life plans of an addictive teen can be used in psycho-diagnostic purposes in a comprehensive forensic psychological and psychiatric examination or forensic psychiatric examination, which will enable more informed and reasonably given expert advice and predict the risk of relapse of addictive behaviours.

Литература

- Gilbert, D.T., Wilson, T.D. Prospection: experiencing the future. // *Science*. – 2007. – № 317(5843). – С.1351–1354.
- Hicks J. A., Trent J., Davis W. E., King L. A. Positive affect, meaning in life, and future time perspective: An application of socioemotional selectivity theory // *Psychology and Aging*. – 2012. – № 27 (1). С. 181–189.
- Lovpache, F.G. Life prospects as the main indicator of personality development in teenage years // *Bulletin of Adygeya State University*. – 2011. – № 3(3). – С. 179–184.
- Peetsma T., Van der Veen I. Relations between the development of future time perspective in three life domains, investment in learning, and academic achievement // *Learning and Instruction*. – 2011. – № 21. – С. 481–494.
- Rokeach, M. The nature of human values. – New York: Free Press, 1973
- Seligman, M., Railton, P., Baumeister, R.F., Sripada, C. Navigating into the future or driven by the past // *Perspectives on Psychological Science*. – 2013. – № 8(2). – С. 119–141
- Ананьев Б.Г. Человек как предмет знаний. – СПб.: Питер, 2000.
- Ахмеров Р.А. Субъективная картина жизненного пути в структуре сознания // *В мире научных открытий*. – 2013. – № 3 (43). С. 190–220.
- Выготский Л.С. Собрание сочинений Том 3: Проблемы теории и истории психологии. / Перевод с введением Р. ван дер Веера. – Редакция Р. В. Рибера и Дж. Уоллока. – Нью-Йорк: Пленум Пресс, 1997.
- Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени и принципы конструктивной психологии (от интроспективной реконструкции к конструированию знаний) // *ПЕМ: Психология. Educology. Медицина*. – 2014. – С. 1112–115.
- Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Психогенология: история становления, первые эксперименты и перспективы развития // *ПЕМ: Психология. Educology. Медицина*. – 2015. – № 3 (4). – С. 30–52.
- Лазаренко Д.В. Анализ подходов к изучению аддиктивного поведения в современной психологии // *Труды Института гуманитарных наук Тбилисского государственного университета*. – 2012. – № 2 (13). – С. 62–64.
- Леонтьев Д. А. Значение психологии. – М.: Смысл, 2003. – 488 с.
- Наурзалина Д., Толегенова А., Карабалина А., Альмурзаева Б., Бакиева С., Садыкова Н. Влияние эмоционального интеллекта на формирование смысло-экзистенциальной стратегии среди студентов // *Процедия – Социальные и поведенческие науки*. – 2015. – № 171. – С. 390–395.
- Панкова А.А. Теоретико-методологические основы исследования проблемы жизненной перспективы в отечественной и зарубежной психологии и педагогике // *Наука и образование сегодня*. – 2015. – № 1 (12). – С. 74–77.
- Ральникова Р.А. Временные проблемы в психологии: транссексуальный анализ (перевод: Временные проблемы в психологии: транспективный анализ) // *Известия Алтайского государственного университета*. – 2014. – № 2 (82). – С. 61–66.
- Ральникова Р.А., Гурова О.С., Ипполитова Е.А. Жизненные перспективы личности: риск воспроизводства девиантного поведения. – Барнаул, 2012.
- Шварц С.Х., Сичюх Дж., Веччионе М., Давыдов Е., Фишер Р., Бейерлейн С., Конти М. Уточнение теории базовых

индивидуальных ценностей // Журнал личности и социальной психологии. – 2012. – № 103 (4). – С. 663–688.

Шрайбер Т. В. Проблема регуляции смыслотворческой деятельности в раннем юношеском возрасте. Основы и перспективы психологической науки и практики в российском обществе: материалы российской научно-практической конференции. – Набережные Челны: Изд-во Института управления, 2005. – С. 80-83.

References

- Ahmerov, R.A. (2013). Subektivnaya kartina zhiznennogo puti v structure soznaniya. V mire nauchnyh otkritiy [Subjective picture of life's journey in the consciousness structure. In the world of scientific discoveries], No. 7.3(43), pp. 190-220.
- Anan'ev, B.G. (2000). Chelovek kak predmet znaniy [Human as knowledge subject]. Spb., Piter.
- Gilbert, D.T., Wilson, T.D. (2007). Prospection: experiencing the future. *Science*, No. 317(5843), pp. 1351–1354.
- Golovakha E.I., Kronik, A.A. (2014). Ponyatie psihologicheskogo vremeni I principy konstruktivnoi psihologii (ot introspektivnoi rekonstrukcii k konstruirovaniyu znaniy) [The concept of psychological time and the principles of constructive psychology (from introspective reconstruction to constructing knowledge)]. *PEM: Psychology. Educology. Medicine*, No 1, pp.112-115.
- Hicks, J. A., Trent, J., Davis, W. E., King, L. A. (2012). Positive affect, meaning in life, and future time perspective: An application of socioemotional selectivity theory. *Psychology and Aging*, No 27 (1), pp. 181–189
- Kronik, A.A., Ahmerov, R.A. (2015). Psichogenologiya: istoriya stanovleniya, pervyye experimenty I perspektivy razvitiya [Psychogenology: the history of formation, the first experiments and development prospects]. *PEM: Psychology. Educology. Medicine*, No. 3(4), pp. 30-52.
- Lazarenko, D.V. (2012). Analiz podhodov k izucheniyu addiktivnogo povedeniya v sovremennoi psihologiyi [The analysis of approaches to the study of addictive behaviours in modern psychology]. *Proceedings of the Institute of Humanities of Tbilisi State University*, No. 2(13), pp. 62-64.
- Leontiev, D. A. (2003). *Meaning psychology*. Moscow: Smysl, 488 p.
- Lovpache, F.G. (2011). Life prospects as the main indicator of personality development in teenage years // *Bulletin of Adygeya State University*, No. 3(3), pp. 179-184.
- Naurzalina, D., Tolegenova, A., Karabalina, A., Almurzayeva, B., Bakiyeva, S., Sadykova, N. (2015). Vliyanie emocionalnogo intellekta na formirovaniye smislo-ekzistencialnoi strategii sredi studentov [Impact of Emotional Intelligence on Formation of Meaning-existential Strategy among Students]. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, No. 171, pp. 390-395.
- Pankova, A.A.(2015). Teoretiko-metodologicheskiye osnovy issledovaniya problemy zhiznennoi perspektivy v otechestvennoi I zarubezhnoi psihologiyi I pedagogike [Theory and methodological bases of research of a problem of the vital prospect in domestic and foreign psychology and pedagogic]. *Science and Formation today*, No. 1 (12), pp. 74-77.
- Peetsma, T., Van der Veen, I. (2011) Relations between the development of future time perspective in three life domains, investment in learning, and academic achievement. *Learning and Instruction*, No. 21, pp. 481–494.
- Ralnikova, R.A., Gurova, O.S., Ippolitova, E.A. (2012). Zhiznennyye perspektivy lichnosti: risk vosproizvodstva deviantnogo povedeniya [Life perspectives of the personality: the risk of reproduction of deviant behaviour]. Barnaul.
- Ralnikova, R.A. (2014). Vremennyye problemy v psihologii: transeksualnii analiz [Temporary problems in psychology: transsexual analysis (translation: Temporal Problems in Psychology: Transpective Analysis)]. *Izvestiya Altai State University*, No. 2-2 (82), pp. 61-66.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Seligman, M., Railton, P., Baumeister, R.F., Sripada, C. (2013) Navigating into the future or driven by the past. *Perspectives on Psychological Science*. 8(2), 119–141
- Schreiber, T. V. (2005). Problema regulyatsii smyslotvorcheskoi deyatel'nosti v rannem yunosheskom vozraste. Osnovy I perspektivy psihologicheskoi nauki I praktiki v rossiisko, obshestve [Problem of regulation of the meaning-making activity in the early juvenile age. Fundamentals and perspectives of the psychological science and practice in the Russian society: materials of the Russian scientific and practical conference] Naberezhniye Chelny: Edition of the Management Institute, pp. 80-83.
- Schwartz, S.H., Cieciuch, J., Vecchione, M., Davidov, E., Fischer, R., Beierlein, C., Konty, M. (2012) Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), pp. 663–688.
- Vygotsky, L.S. (1997) *Sobraniye sochineniy T. 3. Problemy teorii I istorii psihologii* [The Collected Works of L.S. Vygotsky. Volume 3: Problems of the Theory and History of Psychology]. Translated and with an Introduction by R. van der Veer. Editors R.W. Rieber & J. Wollock. New York, Plenum Press

**Жолдасова М.К.¹, Борбасова Г.Н.²,
Джеральд Мэттьюс³, Кустубаева А.М.⁴.**

¹PhD, доцент м.а., e-mail: manzur777@gmail.com

²PhD докторанты, e-mail: gulnur840401@gmail.com

³профессор, Орталық Флорида университеті, АҚШ, Орландо қ., e-mail: gmatthew@ist.ucf.edu

⁴профессор м.а., биология ғылымдарының кандидаты, e-mail: almkusto@kaznu.kz

^{1,2,4}эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ЭКЗЕКУТИВТІ БАҚЫЛАУДАҒЫ
ИНДИВИДУАЛДЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

М. Познердің ұсынған когнитивтік функцияны бақылау теориясына сәйкес (Posner, Peterson, 1990) зейіннің үш жүйесі бар: 1) қозу-қырағылық, 2) бағдарлау, 3) экзекүтивті бақылау. Экзекүтивті бақылаудағы индивидуалды айырмашылықтар тұлғаның психологиялық ерекшелігімен анықталуы ықтимал. Бұл эксперименттік зерттеудің мақсаты индивидуалды ерекшеліктер мен экзекүтивті бақылау арасындағы өзара байланысты зерттеу. Экспериментке тоқсан сегіз ерікті-сыналушы қатысты. Олар E-Prime (2.0-нұсқасы) бағдарламасында өңделген Зейін жүйесі тестінің модификацияланған нұсқасын (ANT, Fan, Posner, 2002) мидың электрлік белсенділігін жазу процесінде орындады. Индивидуалды сипаттамаларды өлшеу мына сауалнамалар көмегімен өткізілді: «Үлкен бестік» (Personality structure: Emergence of the five-factor model Digman J.M., 1990; Goldberg L.R., 1993), эмоциялық интеллект сауалнамасы (TMMS, Salovey et al., 1995), эмоциялық реттеуді анықтау сауалнамасы (Gross & John, 2003), көңіл-күй сауалнамасы (The Dundee Stress State Questionnaire, DSSQ, Matthews et al., 2002). Сауалнамалар нәтижесі бойынша алғашқы альфа Кронбах коэффициентінің деңгейі 0,85 шегін көрсетті. «Эмоцияға зейін» және «эмоцияларды басу» шкалалары бойынша альфа-Кронбах коэффициенті төменгі мәнді берді, бұл шкалалар бойынша сұрақтарды қосымша түзетіп, болашақта апробация жасалады. Тапсырманы орындау барысындағы зейін нейрожүйесінің өзгеру динамикасы тапсырманың соңында тек қана қозу-қырағылық жүйесінің көрсеткіштерінің сенімді төмендейтінін анықтады. Зерттеу нәтижелері индивидуалды сипаттамалар мен тапсырманы орындау кезіндегі мінез-құлықтық нәтижелердің арасында өзара корреляциялық қатынастар барын көрсетті. Мысалы, «қозу-қырағылық» көрсеткіші «нейротизммен» және эксперименттен кейінгі «фрустрациямен», ал «экзекүтивті бақылау» экспериментке дейінгі «фрустрациямен» оң корреляцияланды. Демек, эмоциялық компонент экзекүтивті бақылау бойынша эксперименттік тапсырманы орындау үшін маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: экстраверсия, интроверсия, эмоциялық интеллект, экзекүтивті бақылау, зейін жүйесінің тесті.

Zholdassova M.K.¹, Borbasova G.N.²,
Gerald Matthews³, Kustubayeva A.M.⁴.

¹PhD, i.e. Associated Professor, e-mail: manzur777@gmail.com

²PhD student, e-mail: gulnur840401@gmail.com

³Professor, University of Central Florida, USA, Orlando, e-mail: gmatthew@ist.ucf.edu

⁴candidate of biological science, i.e. Professor, e-mail: almkusto@kaznu.kz

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Individual differences in executive control

According to the Posner's theory of executive control there are three functional networks of attention: 1) alerting; 2) orienting; 3) executive control. Individual differences in executive control may be associated with personality. The aim of this study is to investigate relationships between the Big Five and executive control. Eighty eight volunteers participated in the experiment with Attentional Network Test (ANT, E-Prime version, Fan&Posner, 2002) during EEG recording. Personality characteristics were measured by «Big Five» (Personality structure: Emergence of the five-factor model Digman J.M., 1990; Goldberg L.R., 1993), Trait Meta Mood Scale (TMMS, Salovey et al., 1995), Emotional Regulation Questionnaire (ERQ, Gross & John, 2003), Mood scale of DSSQ (The Dundee Stress State Questionnaire, DSSQ, Matthews et al., 2002). Alpha Cronbach were calculated for all questionnaires scales. Scales

«Attention to emotion» and «Suppression» were reconstructed due lower alpha Cronbach. Dynamics of attentional networks showed significant attenuation in Alerting to the end of task. Results showed significant correlations between behavioral data and personality characteristics. For instance, «Alerting» positively correlated with «neuroticism» and «frustration» after experiment, and executive control with «frustration» before experiment. Hence, those personality and mood components are important for cognitive function control.

Key words: extraversion, introversion, emotional intelligence, executive control, Attentional Network Test.

Жолдасова М.К.¹, Борбасова Г.Н.²,
Gerald Matthews³, Кустубаева А.М.⁴.

¹PhD, и.о. доцента, e-mail: manzur777@gmail.com

²докторант PhD, e-mail: gulnur840401@gmail.com

³профессор, Университет Центральной Флориды, США, г. Орландо, e-mail: gmatthew@ist.ucf.edu

⁴кандидат биологических наук, и.о. профессора, e-mail: almkusto@kaznu.kz
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Индивидуальные различия в исполнительном контроле

Согласно теории контроля когнитивных функций, предложенной М. Познером (Posner, Peterson, 1990), существуют три функциональные подсистемы внимания: 1) бдительность, 2) ориентировка; 3) исполнительный контроль. Индивидуальные различия в контроле когнитивных функций, вероятно, определяются психологическими особенностями личности. Целью данного экспериментального исследования явилось изучение взаимосвязи между индивидуальными особенностями и исполнительным контролем. Девяносто восемь добровольцев участвовали в эксперименте с выполнением модифицированной задачи теста на нейросети внимания (ANT, E-prime версия, Fan&Posner, 2002) в процессе записи электрической активности мозга. Измерение индивидуальных характеристик проводилось с помощью опросников «Big Five» (Personality structure: Emergence of the five-factor model Digman J.M., 1990; Goldberg L.R., 1993), эмоционального интеллекта (TMMS, Salovey et al., 1995), предпочтение способов эмоциональной регуляции (Gross & John, 2003), опросника настроения (The Dundee Stress State Questionnaire, DSSQ, Matthews et al., 2002). По результатам опросников были получены первичные значения альфа Кронбаха. Обнаруженные низкие значения альфа Кронбаха для показателей «внимание к эмоциям» и «подавление эмоций» потребовали дополнительной корректировки вопросов с дальнейшей апробацией этих шкал. Динамика изменения показателей нейросетей внимания в процессе выполнения задачи выявило достоверное понижение только показателя возбуждение-бдительность к концу задачи. Результаты исследования показали наличие некоторых корреляционных взаимосвязей между индивидуальными характеристиками и поведенческими данными выполнения задачи. Так, например, показатель «возбуждение-бдительность» положительно коррелировал с «нейротизмом» и «фрустрацией» после эксперимента, а исполнительный контроль – с показателем «фрустрация» до эксперимента. Следовательно, эмоциональный компонент является значимым для экспериментального выполнения задачи на исполнительный контроль.

Ключевые слова: экстраверсия, интроверсия, эмоциональный интеллект, исполнительный контроль, тест нейросетей внимания.

Кіріспе

Соңғы кездері адамның когнитивтік әрекетін реттеу мәселесіне көптеген зерттеушілер ерекше назар аударуда. Бұл мәселенің өзектілігі фундаменталды және қолданбалы психологияның көптеген міндеттерін шешумен анықталады. Адамның когнитивтік әрекетті басқару қабілеті өмірлік іс-әрекеттің түрлі саласында тез бейімделуге байланысты. М. Познердің исполнительтік бақылау (executive control) теориясы когнитивтік психологияның ең маңызды теорияларының бірі болып саналады (Posner, M.I., & Raichle, M.E.).

Психологияда адамның даралық ерекшеліктерін сипаттауда «индивидуалды айырмашылықтар», «психологиялық ерекшеліктер», «индивидуалды-психологиялық ерекшеліктер», «типологиялық» немесе «индивидуалды-типологиялық ерекшеліктер» сияқты дәстүрлі түсініктер қолданылады. Жоғарыда аталған түсініктердің әрқайсысын тұжырымдау кезінде кездесетін қарама-қайшылықтардың бірі компоненттік құрамын анықтаудың қиындығы болып отыр. Ол қиындық әр түсінікке жеке-дара әмбебап анықтаманың берілмеуімен байланысты.

Когнитивтік функцияларды реттеу когни-

тивтік психология мен когнитивтік нейроғымның өзекті проблемаларының бірі болып табылады. Когнитивтік функциялардың реттелу механизмдерін түсіну өте маңызды. Сондықтан, біз М. Познердің ұсынған әлемге танымал когнитивтік функцияларды реттеу теориясын қарастырамыз. Қазіргі когнитивтік психологияда М. Познер ұсынған зейіннің үш жүйелі моделі ерекше танылған.

XX ғасырдың ортасында эксперименттік психологияда адам стимулдарын өңдеудің компьютерлік моделі пайда болды (Anderson, J.R., 1983: 468). М. Познер нейрофизиология мен ақыл-ой хронометрия нәтижелеріне сүйене отырып зейін жүйелері (attentional networks) идеясын негіздеді. Ол онтогенездегі бас миының локализациясы мен өсу уақыты функциясымен ерекшеленетін үш компоненттен тұратын жүйе болып табылады (Fan J., Posner M., 2004: 210–214). Бірінші қозу-қырағылық (alerting) жүйесі келген ақпаратты қабылдауға дайындықтың жалпы деңгейін қамтамасыз етеді. Бағдарлау (orienting) жүйесі стимулдың физикалық, яғни кеңістіктік белгілері берген, белгілі бір сенсорлы каналға селективті икемделуді қамтамасыз етеді. Экзекутивті бақылау (executive control) жүйесі шешім қабылдауға, қателерді табуға және автоматты жауаптарды басуға (мысалы, Струп тесті) қатысады. Бұл тесте сыналушыға бір түстің атауын басқа түспен жазған карточка беріледі (мысалы, жасыл әріптермен «қызыл» сөзі). Сөздің мазмұнын «дағдылы» оқуға деген ниетін жеңіп, сияның түсін айту талап етіледі. Осыдан, сыналушы өзінің жауабын ішкі репрезентацияның (нұсқау) есі буферінде ұстау негізде қалыптастыруы және бір мезетте басым жауапты тежеуі қажет (Bench., Frith, Grasby, Friston, Paulesu, Frackowiak, Dolan, 1993: 907-922).

М. Познер «деңгей» терминін қолданбаса да, оның концепциясы деңгейлік бағытқа жатады. Үш жүйе диссоциациясына өңделген эксперименттік әдістеме иерархиялық құрылыммен берілген зейін тапсырмасымен түсіндіруге болады. Оған сыналушылар қарама-қарсы бағыттағы ұқсас объектілер интерференциясын жеңе отырып кейбір объектілердің оңға және солға бағыты туралы жауаптарын беруі керек (флангтік тапсырма) – жұл жерде экзекутивті бақылау жүйесі жетекші болады. Когнитивті «экзекутивті бақылау» жүйесінің болуы ми қыртысының префронталды аумағының қалыпты жұмысына тәуелді. Экзекутивті бақылау функцияның жұмысына мысал келтірер болсақ, ол стимулға деген автоматты реакцияны ту-

дырады: адам дәмді тортты көргенде өзінің диетада екендігін біле тұра бір кесім жегісі келеді және т.с.с. Сонымен қатар бұл функциялар жаңа, бұрын кездеспеген стимулдар пайда болған кезде әрекет етеді. Қозу-қырағылық және бағдарлау жүйелері бұл тапсырманы орындауға тек фондық режимде қатысады. Дегенмен, бір бақылауда мақсатты көрсетуде ескерту сигналы болады, кейбірінде болмайды, бұл қозу-қырағылық жүйесін көрсетеді, ал экранның ортасында көрсетуші стрелка түріндегі ескерту сигналы немесе мақсаттың потенциалды кеңістіктің позициясының көрінісі (кейде, дұрыс емес бағытты да көрсетеді) бағдарлау жүйесін бағалауға мүмкіндік береді.

Осы күнге дейін экзекутивті бақылау түсінігі және осы модульге қатысты зейіннің операциялары ғылыми пікірталастың пәні болып табылады. Бұл модульдің әртүрлі 30-дан аса анықтамасы бар (Eslinger, 1996: 367). Сонымен қатар, зерттеушілердің көпшілігі зейіннің экзекутивті бақылау модулінің келесі операцияларын бөлді: интерференциялық әсерлерді бақылау (control of interference), бір немесе әртүрлі модальдылықтағы стимулдар арасына зейінді бөлу (divided attention) және қайта жасау операциясы немесе мінез-құлық стратегиясын ауыстыру (set-shifting) (Pennington, Ozonoff, 1996: 51-87.; Sergeant, Geurts, Oosterlaan, 2002: 3-28).

Осы үш модельді анықтау мақсатында жүргізілген Зейін жүйесінің тиімділігі мен тәуелсіздігін тестілеу (ANT) тапсырманы орындау барысындағы зейіннің қозу-қырағылық, бағдарлық, экзекутивті бақылау функцияларын бағалайтын 70 минуттық модификацияланған эксперименттік зерттеу болып табылады. Бұл тапсырманы орындау барысында тілдесу талап етілмейді, оның ересектерге, балаларға және науқастарға арналған нұсқалары бар. Қозу-қырағылық жүйесінің тиімділігін зерттеу ескерту сигналдарындағы реакция уақытының нәтижесімен анықталса, бағдарлаудың тиімділігін зерттеу мақсаттың пайда болуын көрсететін реакция уақытының өзгеруі болып табылады. Ал экзекутивті бақылау жүйесінің тиімділігін зерттеуде субъект тапсырманы орындау барысында клавиатураның екі бастырмасын басу арқылы орталық бағдармен (сол немесе оң) сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтінін және бейтарап тітіркендіргіш арқылы анықталды. Осы тапсырманы жүргізу арқылы біз зерттеуіміздің басты мақсатына жеттік.

Заманауи зерттеулерге сәйкес жеке тұлғаның индивидуалды ерекшеліктері экзекутивті

бақылау процесіне әсер етеді (Ротбарт және басқалар, 2019). Атап айтқанда, темперамент эмоциялы стимулдар және өзін-өзі реттеу мен зейіннің реактивтілік процестеріне жауап берудің модуляциялық факторы болып табылады (Derryberry, Rothbart, 1997; Rothbart & Derryberry, 1981). Осыған байланысты біз «Үлкен Бестік» сауалнамасын пайдаланып темпераментті анықтадық. «Үлкен Бестік» сауалнамасы (Big Five (NEO-FFI)) (Personality structure: Emergence of the five-factor model) (Digman, 1990; Goldberg., 1993) – индивидуалды ерекшелікті анықтауға арналған кең таралған әдістемелердің бірі, бұл арқылы тұлға қырларының көріну деңгейін өлшеуге болады (экстраверсия – интроверсия; ақкөңілділік – оқшаулық; адалдық – импульсивтілік; нейротизм – эмоциялық тұрақтылық; тәжірибеге ашықтық – үнемділік).

Сонымен қатар, соңғы жылдары эмоциялық интеллекттің жаңа анықтамасы енгізілді, ол эмоциялық реакция мен реттеудің сипаттамаларын ұсынады. Біз экзекүтивті бақылау эмоциялық интеллектпен де байланысты болуы мүмкін деп болжадық. Эмоциялық интеллекттің даму деңгейін анықтау үшін Trait Meta-Mood Scale (TMMS) сауалнамасы (Salovey et al., 1995) алынды. Бұл әдістеме эмоциялық реттеу процесіндегі индивидуалды ерекшеліктерді бағалау үшін өңделген. Өз эмоциясына зейін аудару, эмоцияның айқындылығы және эмоцияны реттей алу қабілеті шкалаларын қарастырады.

Эмоциялық реттеудің екі негізгі тәсілі бар: ағымдағы эмоцияларды қайта қарастыру және эмоцияларды басу. Эмоцияны қайта қарастыру эмоцияларды басумен салыстырғанда ең тиімді психологиялық өзін-өзі реттеу екендігі белгілі (Gross, John, 2003). Өзін-өзі реттеу тәсілі экзекүтивті бақылаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады деп санаймыз. Осыған байланысты «Эмоциялық реттеуді анықтау» (Emotion Regulation Questionnaire, ERQ) сауалнамасын қолдандық, ол эмоциялық реттеу стилін анықтауға арналған тест.

Эмоциялық күй мен экзекүтивті бақылау когнитивтік тапсырманы орындау процесінде өзгеруі мүмкін. Тиісінше, ситуациялық эмоциялық күй экзекүтивті бақылауға да әсер етуі мүмкін деген болжамымыз қисынды болып табылады. Біз тапсырманы орындауға дейін және одан кейінгі көңіл-күйді өлшейтін Данди стресс сауалнамасының (The Dundee Stress State Questionnaire, DSSQ) (Matthews et al., 2002) бір бөлігін пайдаландық, «Көңіл-күй» шкаласы

адамдардың сезімі мен көңіл-күйлерін сипаттайтын сын есімдерді біріктірген 29 пункттен тұрады.

Когнитивтік функцияға индивидуалды өзгешеліктердің әсерін ескеруіміз қажет. G. Matthews зерттеуі бойынша когнитивтік тапсырманы орындау эффективтілігінің төмендеуінде нейротизм мәнді рөл атқарады. Сонымен қатар, экстраверттер мен интроверттер арасындағы зейіннің тұрақтылығы деңгейінің ерекшелік мәселесін көптеген зерттеулер қарастырды. Harkins S., Green R.G. (Harkins, Green, 1975: 335–340) интроверттер қырағылық тапсырмасын орындау барысында тапсырма міндеттеріне біршама сезімтал болатынын анықтады. Бұл Davies D.R. және т.б. (Davies, Hockey, 1966: 381–389), Bakan P. (Bakan., 1959: 325–332) экстраверттердің қырағылық тапсырмасын орындаумен салыстырған зерттеулерінен көрінеді. Ал, Rose C.L. және т.б. (Rose, Murphy, Byard, Nikzad, 2002: 185–200.) қате жауаптардың экстраверсиямен сенімді оң корреляциясын көрсеткен зерттеу нәтижелерінде дәлелденді. Koelega H.S. (Koelega, 1992: 239–258.) зерттеу нәтижелері бойынша қосымша шу интроверттерге қарағанда экстрове́рттерде қырағылық тапсырмасын жақсы орындауға мүмкіндік туғызатынын көрсетті. Ұйқы депривациясы көп жағдайда қырағылық тапсырмасын орындауда экстрове́рттерге кері әсер ететіні анықталды.

Экстраверсия мен қырағылық арасындағы байланыс көптеген факторларға тәуелді болуы мүмкін, мысалы экспериментті жүргізу уақыты, стимулдардың ерекшелігі және т.б. Бұл факт қырағылықты тұлғалық ерекшеліктердің әсерін зерттеудің мультивариативті бағытының қалыптасуына мүмкіндік туғызды. Бұл мультивариативті бағыт бүгінгі күнгі батыс психологиясында қырағылықты зерттеуге жаңа бағдар береді. Сонымен, шетелдік психологиядағы көптеген зерттеулер экзекүтивті бақылаудың механизмдерін түсіндіру қажеттілігіне негізделген. Мұндай зерттеулер өзінің дамуын шетелде эксперименттік, когнитивтік психологияда динамикалық түрде жалғастыруда.

Когнитивтік функцияға индивидуалды өзгешеліктердің әсерін зерттеуі бойынша әдебиеттер де аз емес. Қазіргі мұндай зерттеулер А.М. Құстубаеваның (Қустубаева, 2010: 145–181) еңбегінде когнитивтік функцияны реттеуді зерттеудің ЭЭГ талдауы мен оның теориялық алғышарттары берілген. Автор когнитивтік функция механизмдерін түсіну үшін психофизиологиялық зерттеулердің мәнін және

жеке зерттеулердің нәтижелерін біржақты интерпретациялаудың қажеттігін ерекше көрсетеді. А.М. Құстубаева бас миының функционалды әрекетінің базалық механизмдерін білмей психикалық процестерді терең түсіну мүмкін емес деп есептейді. Сонымен қатар, бас миының реттеуші функциясы эмоциялық және когнитивтік функциялардың бірлігі үшін субстрат болып табылатынын және осыған байланысты «top» және «down» реттеу қажеттігін көрсетеді. Сонымен бірге, индивидуалды өзгешеліктер реттеуші қабілеттерге негізделеді. А.М. Құстубаева басқа авторлармен бірге (Құстубаева, Муйтунова, Түребеков, 2005: 61-67.; Kustubayeva, Biyacheva, 2005: 18.; Құстубаева, Джакупов, Толегенова, Ракишев., 2008: 30-37; Құстубаева., 2009: 43-51) эмпирикалық зерттеулерінде когнитивтік функция мен темпераменттегі индивидуалды өзгешеліктер үшін бас миы пластикалығының мәнін дәлелдеді.

Бес факторлы «Үлкен бестік» сауалнамасының әдіснамалық негізін 1983-1985 ж. аралығында америкалық психологтар Р. Маккрае мен П. Коста өңдеді. Р. Маккрае мен П. Костаның пайымдауынша, адамның психологиялық тұрғыдан сипаттайтын темпераменті мен мінезі арқылы тұлғаның объективті психологиялық портрет-моделін білуге бес тәуелсіз айнаымалылар жеткілікті деп есептейді. Сауалнама адамның индивидуалды ерекшеліктерін сипаттайтын бір-біріне қарама-қарсы 75 жұпты стимулды пікірлерден тұрады. Стимулды пікірлер бес балдық бағалау шкаласынан тұрады. Бес фактор келесі модель негізінде құрылған «тәжірибеге ашықтық (openness)», «адалдық (conscientiousness)» «экстраверсия (extraversion)», «ақкөңілділік (agreeableness)», «нейротизм (neuroticism)». Оны ғылыми зерттеулерде, сонымен бірге қолданбалы мақсатта да кеңінен пайдаланады.

«Эмоциялық интеллект» (TMMS) сауалнамасын қолдану арқылы бірнеше зерттеулер жүргізілді (Salovey et al., 1995). Ол адамның эмоцияларына, эмоциялардың айқындылығына (эмоциялық тәжірибелер адамның ойында қаншалықты айқын көрсетілген) және қалпына келтіруге (адам өзінің жағымсыз эмоцияларына төтеп беріп, жағымды эмоцияларды ұстап тұруға қаншалықты сәтті шығатындығын) қамтиды. Басқа да зерттеулерде эмоциялардың айқындылығы мен қайта қалпына келтіру шкалалары жағымды және жағымсыз эмоциялармен тікелей корреляциясын көрсетті (Palmer et al., 2002; Extremera, Fernandez-Berrocal, 2005; Fernandez-Berrocal, Extremera, 2006).

Зерттеудің объектілері мен әдістері

Зерттеуге 98 ерікті сыналушылар (орташа жасы – 22,4, SD=5,7) қатысты. Сыналушылар эксперименттің мақсаты, міндеттерімен танысады, экспериментке қатысу үшін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің медицина және денсаулықты сақтау факультетінен локальды этикалық комитетінің талабына сәйкес жазбаша келісімге қол қояды. Психологиялық эксперименттің талабына сәйкес қатысушылар қазақ тілді орта мектепті бітіргендер болу керек.

Психологиялық эксперименттің дизайны

Зерттеудің мақсатымен танысқаннан кейін және зерттеуге қатысу келісіміне қол қойғаннан кейін қатысушылар екі бөлімнен тұратын зерттеуге шақырылды.

Бірінші бөлім. Психологиялық диагностика, психологиялық және эмоциялық күйін анықтау үшін «Үлкен бестік», «Эмоциялық интеллект», «Эмоциялық реттеуді анықтау», «Көңіл-күй» (DSSQ) сауалнамасының жауаптарын арнайы бланкіге толтырады.

Екінші бөлім. Экспериментке келген кезде сыналушы экспериментке дейінгі «Көңіл-күй» (DSSQ) сауалнамасын толтырады. Компьютерлік когнитивтік тапсырмаларды орындау кезінде электроэнцефалография ЭЭГ жазбалары жүріп отырады. ЭЭГ-нің синхронды жазуымен компьютерлік тапсырманы орындайды (40 секунд жаттығу бөлімі, содан кейін үзіліссіз 9 кезеңнен тұратын 70 минуттық тапсырманың эксперименттік бөлімі). «Нейрософт» ресейлік фирмасының ЭЭГ аппараты көмегімен негізгі тапсырманы орындауда көздің ашық және жабық күйдегі фондық белсенділігін (2 минут) және ізінше тапсырманы орындаумен байланысты (70 минут) ЭЭГ синхронды жазбасы түсіріледі. Бұл аппарат мәліметтері мемлекеттік және жеке медициналық мекемелердің невролог дәрігерлерімен кеңінен қолданылады. Бұл аппарат денсаулық үшін толығымен қауіпсіз, сыналушының психофизиологиялық ерекшелігін жайлы ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Когнитивтік тапсырманы орындап біткеннен соң «Көңіл-күй» (DSSQ) сауалнамасының эксперименттен кейінгі бөліміне жауап береді.

Сыналушылар эксперимент кезінде тапсырманы арнайы жарық, тыныш бөлмеде орындады.

Сонымен қатар, бұл зерттеуге қатысу үшін келесі шарттар қойылады:

– неврологиялық аурудың болмауы (эпилепсия, бас сүйегінің ішкі қысымы, конвульсиялық синдром, шизофрения, психоз немесе т.б.);

– зерттеуге қатысудан 2 апта бұрын психологиялық белсенді дәрілерді қабылдамау;

– көру мүшесі нашар болса, көруді түзететін құралдары болуы қажет (түзету көзілдірігі, түзету линзалары және т.б.);

Егер де сыналушы нұсқауды орындамаған жағдайда, зерттеудің кез келген деңгейінде зерттеуден шығарылады. Сонымен қатар сыналушы психологиялық экспериментке қатысудан оның кез келген деңгейінде қандай да бір себеп-салдарсыз бас тарта алады.

Психометрикалық әдістер

1. «Үлкен Бестік» (Personality structure: Emergence of the five-factor model (Digman, 1990; Goldberg, 1993) – индивидуалды ерекшелікті өлшеуге арналған сауалнама;

2. «Эмоциялық интеллект» сауалнамасы (TMMS, Salovey et al., 1995) – эмоцияға зейін, эмоцияның айқындығы және эмоцияны реттей алу қабілеттігін анықтауға арналған;

3. «Эмоциялық реттеуді анықтау» сауалнамасы (ERQ, Gross, John, 2003) – қажетті эмоциялық реттеу стилін анықтауға арналған тест;

4. «Көңіл-күй» сауалнамасы (The Dundee Stress State Questionnaire, DSSQ, Matthews et al., 2002) – тапсырманы орындағанға дейін және орындағаннан кейінгі көңіл-күйді анықтауға арналған.

Зейін тұрақтылығын анықтайтын эксперименттік тапсырма

Бұл мақалада Зейін жүйесі тесті (ЗЖТ) Attentional Network Test (ANT) (Jin Fan et al., 2002) тапсырмасының мінез-құлық нәтижелері берілген. Ал, ЭЭГ аппаратының нәтижелері келесі мақалада сипатталады.

Зейін жүйесі тесті (ЗЖТ) тапсырмасы келесі көрсеткіштерді: козу-қырағылық модулін, бағдарлау модулін, конфликт модулін, ұқыптылық және уақыт реакциясын өлшейді.

ЗЖТ эксперименттік тапсырмасы E-Prime версиясында жүйелі түрде нұсқау мен әртүрлі 4 типті мақсатты стимулдар (no cue – фонды, central cue – ортадағы, double cue – қос, spatial cue – кеңістіктегі) және үш типті бағытталған (бейтарап, конгруэнтті және конгруэнтті емес) стимулды материалдарды ұсынады. Қос және ортадағы стимулдар «қырағылық» жүйесін

өлшеу үшін, ал кеңістіктегі стимул «бағдарлау» жүйесін өлшеуге арналған. Эзекутивті бақылау модулі конгруэнтті және конгруэнтті емес типтегі стимулдарды салыстыру жолымен өлшенді. Кезеңдердің жүйелілігі келесідей болды: 1) тіркеу интервалы (400-1600 мс); 2) cue-мақсатты (100 мс); 3) cue-to-target (400 мс) 4) target (1700 мс кем); 5) тіркеуден кейінгі интервал (1900-3100 мс) (Jin Fan et al., 2002: 340–347).

Экспериментте тапсырма модификацияланған түрінде болды және эксперименттің ұзақтығы 70 минутты (40 секунд жаттығу кезеңі) құрады. Тапсырманың эксперименттік нұсқасын орындау алдында сыналушылар монитор экранында берілетін нұсқаумен пайда болып отыратын тапсырманың 40 секундында жаттығу кезеңін жүйелі орындады. Бірінші кезең – бұл стимулдармен танысу. Тапсырманың жаттығу кезеңінің мақсаты – экспериментке қатысушыларға компьютердің монитор экранында жылдам көрсету кезінде мақсатты және мақсатты емес стимулдарды ажырата білуге үйрету болып табылады. Сыналушыларға жауап ретіндегі моторлы реакция жауап реакциясының дұрыс немесе дұрыс еместігі туралы түсінік – «Дұрыс», «Дұрыс емес», сонымен қатар жауап берілмей жіберіп алған мақсатты стимулдарға «Жауап берілген жоқ» деп жазылған кері байланыстар беріледі. Тапсырманың эксперименттік бөлімін сыналушылар ауызша жауап реакциясынсыз орындайды. Эксперименттік бөлімнің жалпы үзіліссіз ұзақтығы 70 минутты құрады (берілген стимулдардың жалпы саны – 180), компьютерлік бағдарламада көрсеткіштер динамикасын зерттеу мақсатында 7,7 минуттан 9 кезеңге бөлінген. Бір стимулды көрсету ұзақтығы 100 мс, стимулдар арасындағы аралық – 2,5 мс құрады. Эксперименттік зерттеудің жүру барысында сыналушыларға тапсырманы орындаудың уақытысын бақылауға мүмкіндік берілмеді. Сыналушының міндеті: берілген сигналдарды талдау, бағалау және мақсатты стимулдар берілген кезде тышқанның түймесі арқылы басып жауап беру. Келесі көрсеткіштер: дұрыс жауаптар саны, қателер саны, стимулға реакция уақыты, бұлардың барлығы тапсырманы орындау барысында WordPad құжатында автоматты сақталып өңделді.

Сыналушыларға тапсырма 65 см қашықтықта 15» диагональды монитор экранында берілді. Біздің тандап алған экран көлеміміз стимулды қабылдауда орташа күш салды. Осыдан, компьютерлік тапсырманың шартында сыналушы жұмысының сапасы мен өнімділігінің

негізгі объективті көрсеткіштері мыналар болып табылады:

- үзіліссіз тоғыз кезеңді тапсырманы орындауда дұрыс табылған мақсатты стимулдардың санына сәйкес қатесіздік;
- экранда беріліп отырған стимул мен сыналушының моторлы жауабының арасындағы уақытты анықтайтын жылдамдық;
- қате сандарының болу негізінде көрінген нақтылық.

Статистикалық талдау

Мәліметтерді статистикалық талдау SPSS 21 бағдарламалық пакеті арқылы жасалды, әрбір сыналушының сауалнаманы толтыру көрсеткіші бойынша альфа Кронбах коэффициенті есептелінді. Repeated Measures көмегімен 3 x 4 (тапсырма кезеңдері x параметрлері) сызбасы

арқылы эксперименттік тапсырманы орындау параметрлеріне тапсырманың күрделігі мен уақыт факторларының әсері анықталды. Когнитивтік тапсырманы орындау мен сауалнамалар арасындағы корреляциялық талдау Пирсон критерийі арқылы анықталды.

Зерттеудің нәтижелері және оларды талқылау

Үлкен бестік сауалнамасы көрсеткіштерінің сенімділік талдауы, белгілі бір топтағы сәйкес сұрақтарының өзара корреляциясын көрсетті.

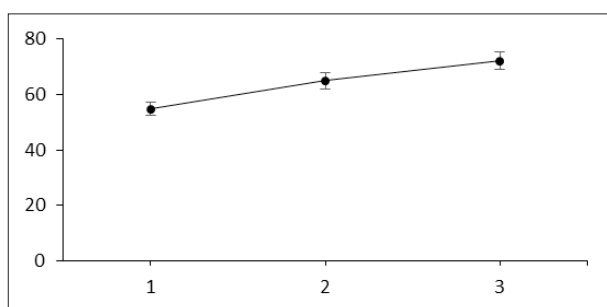
Сауалнаманың ішкі келісімін бағалау үшін біз көпшілікке танымал ішкі келісімді бағалау тәсілі – альфа Кронбах коэффициентін алдық. Үлкен бестік үшін бұл коэффициент көрсеткіші 6-кестеде көрсетілген.

1-кесте – «Үлкен бестік», «Эмоциялық интеллект» (TMMS), «Эмоцияны реттеу» (ERQ), «Көңіл-күй» (DSSQ) сауалнамаларының қазақ тілді нұсқасының сенімділік көрсеткіші

№	Әдістемелер	Сұрақтар саны	α – Кронбах коэффициенті	
1	«Үлкен бестік»	75	0,85	
	Экстраверсия	15	0,65	
	Ақкөңілділік	15	0,74	
	Саналылық	15	0,73	
	Нейротизм	15	0,82	
	Тәжірибеге ашықтық	15	0,62	
2	«Эмоциялық интеллект» (TMMS)	30	0,72	
	Эмоцияға зейін	13	0,43	
	Эмоцияның айқындығы	11	0,61	
	Эмоцияны реттей алу қабілеттігі	6	0,74	
3	«Эмоциялық реттеуді анықтау» (ERQ)	10	0,59	
	Эмоцияларды қайта қарастыру	6	0,75	
	Эмоцияларды басу	4	0,53	
4	«Көңіл-күй» (DSSQ)	29	дейін	кейін
	Энергетикалық (energetic arousal)	8	0,73	0,59
	Қызбалылық (tense arousal)	8	0,74	0,73
	Гедондық тон (hedonic tone)	8	0,81	0,81
	Фрустрация (anger frustration)	5	0,78	0,81

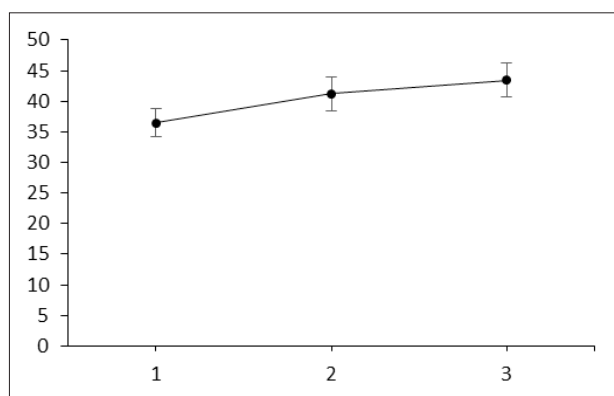
1-кестеде сауалнамалардың нәтижесі бойынша алғашқы альфа Кронбах коэффициентінің деңгейі 0,43-0,85 аралығын көрсетті. «Эмоцияға зейін» және «эмоцияларды басу» шкалалары бойынша альфа-Кронбах коэффициенті төменгі мәнді берді, бұл шкалалар бойынша сұрақтарды қосымша түзетіп, болашақта апробация жасалады.

Когнитивтік тапсырманы орындау кезіндегі мінез-құлықтық нәтижелер 1-3 суреттерде берілді.

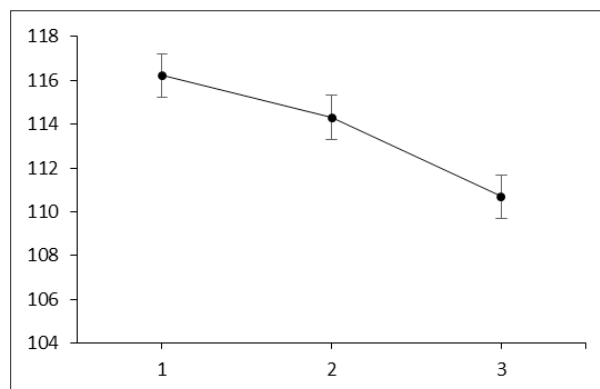
1-сурет – Қозу-қырағылық жүйесі бойынша мінез-құлықтық нәтижелер

Нәтижелер үш кезеңге бөлініп көрсетілді. Кезеңдер бойынша қозу-қырағылық жүйесі сенімді мәнділікті көрсетті: $F=12,897$, $p=0,00$.

2-сурет – Бағдарлау жүйесі бойынша мінез-құлықтық нәтижелер

Бағдарлау жүйесі бойынша сенімді емес мәнділікті көрсетті: $F=2,596$, $p=0,77$.

3-сурет – Экзекутивті бақылау жүйесі бойынша мінез-құлықтық нәтижелер

Экзекутивті бақылау жүйесі бойынша сенімді емес мәнділікті көрсетті: $F=1,231$, $p=0,294$.

Зерттеудің нәтижелерінен қозу-қырағылық, бағдарлау және экзекутивті бақылау жүйесінің төмендеуін ЗЖТ тапсырмасын орындау кезіндегі қажу барысынан көруімізге болады. Тапсырманы орындау кезінде қозу-қырағылық жүйесі ықтимал шаршаудың салдарынан төмендейді, ал экзекутивті бақылау жүйесі соңғы кезеңде нашарлайды. Тапсырманы орындау барысындағы зейін нейрожүйесінің өзгеру динамикасы тапсырманың соңында тек қана қозу-қырағылық жүйесінің көрсеткіштерінің сенімді төмендейтінін анықтады.

Психометрикалық әдістемелердің нәтижелері 2-кестеде берілді.

Когнитивтік тапсырманы орындау кезінде алынған мінез-құлықтық нәтижелер мен әдістемелердің арасындағы корреляция 3-кестеде берілді.

«Үлкен бестік» (Big5) сауалнамасы бойынша ақкөңілділік бірінші кезеңдегі қырағылық жүйесімен теріс (Pearson, $p=-0,214^*$), ал екінші кезеңдегі бағдарлау жүйесімен оң корреляцияны (Pearson, $p=0,247^*$) көрсетті, яғни қырағылық деңгейі жоғары болған кезде ақкөңілділік төмен, ал бағдарлау жоғарылайды. Нейротизм бірінші және екінші кезеңдегі қырағылық жүйесімен оң корреляцияны (Pearson, $p=0,198^*$; $p=0,249^*$) көрсетті, яғни қырағылық деңгейі жоғары болған кезде нейротизм көрсеткіші жоғарылайды, эмоциялық тұрақсыздық байқалады. Нейротизмнің когнитивтік тапсырманы орындау кезінде жоғары болатыны біздің зерттеуімізде алғаш анықталды.

2-кесте – «Үлкен бестік», «Эмоциялық интеллект» (TMMS), «Эмоциялық реттеуді анықтау» (ERQ), «Көңіл-күй» (DSSQ) сауалнамаларының орташа мәні мен стандартты ауытқулары

№	Әдістемелер	Орташа мәні	Стандартты ауытқулары	
1	«Үлкен бестік»			
	Экстраверсия	54,0606	8,21375	
	Ақкөңілділік	59,6970	8,74404	
	Адалдық	59,4141	8,23012	
	Нейротизм	46,5556	13,07453	
	Тәжірибеге ашықтық	54,5455	7,37518	
2	«Эмоциялық интеллект» (TMMS)			
	Эмоцияға зейін	52,5859	7,95140	
	Эмоцияның айқындығы	40,5051	8,05133	
	Эмоцияны реттей алу қабілеттігі	29,4747	7,15762	
3	«Эмоциялық реттеуді анықтау» (ERQ)			
	Эмоцияларды қайта қарастыру	29,1717	7,32349	
	Эмоцияларды басу	15,8990	4,73048	
4	«Көңіл-күй» (DSSQ)		дейін	кейін
	Энергетикалық (energetic arousal)	24,0808	3,80300	3,22128
	Қызбалылық (tense arousal)	14,9394	4,21566	3,97436
	Гедондық тон (hedonic tone)	26,6162	4,23471	4,16618
	Фрустрация (anger frustration)	7,6162	2,77638	2,96937

3-кесте – Когнитивтік тапсырманы орындау кезінде алынған мінез-құлықтық нәтижелер мен әдістемелердің арасындағы корреляциясы

	Қ_1	Қ_2	Б_2	Э.б_2	Б_3	Э.б_3
«Үлкен бестік» (Big5) сауалнамасы						
ақкөңілділік	-,214*		,247*			
нейротизм	,198*	,249*				
«Эмоциялық интеллект» (TMMS) сауалнамасы						
эмоцияға зейін				-,210*	,284**	-,203*
«Эмоциялық реттеуді анықтау» сауалнамасы						
Эмоцияны басу			,212*			
«Көңіл-күй» (DSSQ) (тапсырмаға дейін) сауалнамасы						
фрустрация				,330**		,209*
«Көңіл-күй» (DSSQ) (тапсырмадан кейін) сауалнамасы						
фрустрация	198*					

Ескерту: қ – козу-қырағылық; б – бағдарлау; э.б – экзекутивтік бақылау

«Эмоциялық интеллект» (TMMS) сауалнамасы бойынша эмоцияға зейін аудару екінші және үшінші кезеңдердегі экзекүтивті бақылауға кері корреляцияны (Pearson, $r=-0,210^*$; $r=-0,203^*$) көрсетті, бұл эмоцияларға аз көңіл бөлген кезде тиімділіктің төмендеуін көрсетеді. Сонымен қатар, қырағылық эмоцияға зейін аударумен оң корреляцияланды (Pearson, $r=0,284^{**}$).

«Эмоциялық реттеуді анықтау» сауалнамасы бойынша эмоциялық басу екінші кезеңдегі бағдарлаумен оң корреляцияны көрсетті (Pearson, $r=0,212^*$). Дегенмен, бұл көрсеткіштерді болашақта қайта қарастырамыз.

«Көңіл-күй» (DSSQ) сауалнамасы бойынша фрустрация (тапсырмаға дейін және тапсырмадан кейін) экзекүтивті бақылаудың екінші және үшінші кезеңімен (Pearson, $r=0,330^{**}$; $r=0,209^*$), ал қозу-қырағылықтың бірінші кезеңімен (Pearson, $r=0,198^*$) оң корреляцияланды. Нәтижелерден экзекүтивті бақылау үшін фрустрацияның көрсеткіштері мәнді екенін көруімізге болады. Осыдан экзекүтивті бақылаудың жоғары көрсеткіштері когнитивтік функцияларды басқарудың төмендеуін байқаймыз.

Демек, фрустрация жоғарылаған сайын когнитивтік функцияны бақылау төмендейді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу индивидуалды ерекшеліктер мен экзекүтивті бақылау көрсеткіштерінің өзара байланысын анықтады. Нейротизм, ақкөңілділік, тапсырмаға дейінгі және кейінгі фрустрация көрсеткіштері біршама нәтижелі ақпарат берді. Сондықтан, тұлғаның индивидуалды ерекшеліктері ЗЖТ тапсырмасын ұзақ орындау барысында когнитивтік функцияны басқару үшін маңызды.

Алғыс білдіру

Бұл зерттеудің авторлары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ғылыми қолдауына алғыс білдіреді («Депрессиялық күйді диагностикалау және түзетуді психофизиологиялық зерттеу грант» № AP05135266).

Әдебиеттер

- Anderson J.R. The architecture of cognition. – Cambridge Mass.: Harvard University Press, - 1983. – 468 p.
- Bakan P. Extraversion-introversion and improvement in an auditory vigilance task // *British Journal of Psychology*. – 1959. – №50. – P. 325–332.
- Bench C.J., Frith C.D., Grasby P.M., Friston K.J., Pauls E., Frackowiak R.S., & Dolan R.J. Investigations of the functional anatomy of attention using the Stroop test // *Neuropsychologia*. -1993. – №31(9). – P. 907-922
- Davies D.R., Hockey G.R. J. The effects of noise and doubling the signal frequency on individual differences in visual vigilance performance // *British Journal of Psychology*. – 1966, Vol. 57. – P. 381–389.
- Eslinger P.J. Conceptualizing, describing, and measuring components of executive function/ in G.R. Lyons & N.A. Krasnegor (Eds.), *Attention, memory and executive function*. – Baltimore: MD: Brooks, 1996. – 367 p.
- Fan J., Posner M. Human attentional networks // *Psychiatr Prax* 31. – 2004. – Sapple 2. – P. 210–214.
- Goldberg L.R. The development of markers for the Big-Five factor structure // *Psychological Assessment*. – 1992. – № 4. – P. 26–42.
- Harkins S., Green R.G. Discriminability and criterion differences between extraverts and introverts during vigilance // *J. of Research in Personality*. – 1975. – №9. – P. 335–340.
- Jin Fan et al., Testing the Efficiency and Independence of Attentional Networks// *Journal of Cognitive Neuroscience*. – 2002. – №14:3. – P. 340–347
- Koelega H.S. Extraversion and vigilance performance: 30 years of inconsistencies // *Psychological Bulletin*. -1992, Vol. 112. – P. 239-258.
- Kustubayeva A., Zholdassova M., Borbasova G., Turebekov B., Kudaibergenova S., Nelson E., Matthews G. Executive Control and Brain Activity in People With High and Low Levels of Depressive Symptoms. *Biological Psychiatry*. – 2019, Vol.85, N10S. – 159.
- Kustubayeva A.M. Post-soviet psychology and individual differences in cognition: A psychophysiological perspective / In Gruszka A., Matthews G., Szymura B. (Eds.). *Handbook of individual differences in cognition: Attention, memory and executive control*. – New York: Springer, 2010. – P. 145-181.
- Kustubayeva A.M., Biyacheva Z. The extraversion and EEG-reaction on hyperventilation and breath holding // *The 12th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Individual Differences*. July, 2005. – P. 18.
- Mary K. Rothbart, Michael I. Posner, Brad E. Sheese. *Temperament, Personality and the Development of Brain Networks*. Handbook, 2019.
- Matthews G., Campbell S.E., Falconer S., Joyner L.A., Huggins J., Gilliland K. *Fundamental Dimensions of Subjective State in Performance Settings: Task Engagement, Distress, and Worry* // *Emotion*. Copyright by the American Psychological Association, Inc. – 2002 – Vol. 2, №4. – P. 315–340.

- Pennington B.F., & Ozonoff S. Executive functions and developmental psychopathology // *Journal Child Psychological Psychiatry*. – 1996. – №37(1). – P. 51-87.
- Rose C.L., Murphy L.B., Byard L., Nikzad K. Vigilance Performance and Workload // *European Journal of Personality*. Eur. J. Pers. – 2002. – №16. – P. 185–200.
- Salovey P., Mayer J. D., Goldman S. L., Turvey C., & Palfai T.P. Emotional attention, clarity and repair: exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale. In J.W. Pennebaker (Ed.), *Emotion, disclosure and health*. – 1995. – pp. 125–154. Washington, DC: American Psychological Association.
- Sergeant J.A., Geurts H., & Oosterlaan J. How specific is a deficit of executive functioning for attention-deficit/hyperactivity disorder? // *Behavioural Brain Research*. – 2002. – Vol.130. – №1-2. – P. 3-28.
- Кустубаева А.М., Муйтунова А., Түребеков Б. Темперамент и тип пластичности // *Научный журнал Поиск*. – 2005. – № 2. – С. 61-67.
- Кустубаева А.М., Джакупов С.М., Толегенова А.А., Ракишев Р. Эмоциональный и когнитивный интеллект // *Вестник НАПК*. – Алматы, 2008. – №1-2. – С. 30-37.
- Кустубаева А.М. Регуляция когнитивных функций с позиций А.Р. Лурия и М. Познера // *Вестник НАПК*. – Алматы, 2009. – №3-4. – С. 43-51.

References

- Anderson J.R. (1983) *The architecture of cognition*. Cambridge Mass.: Harvard University Press, 468 p.
- Bakan P. (1959) Extraversion–introversion and improvement in an auditory vigilance task. *British Journal of Psychology*, no 50, pp. 325–332.
- Bench C.J., Frith C.D., Grasby P.M., Friston K.J., Pauls E., Frackowiak R.S., & Dolan R.J. (1993) Investigations of the functional anatomy of attention using the Stroop test. *Neuropsychologia*, no 31(9), pp. 907-922.
- Davies D.R., Hockey G.R. J. (1966) The effects of noise and doubling the signal frequency on individual differences in visual vigilance performance. *British Journal of Psychology*, Vol. 57, pp. 381–389.
- Eslinger P.J. (1996) Conceptualizing, describing, and measuring components of executive function. In G.R. Lyons & N.A. Krasnegor (Eds.), *Attention, memory and executive function*. Baltimore: MD: Brooks, pp. 367
- Fan J., Posner M. (2004) Human attentional networks. *Psychiatr Prax* 31, no 2, pp. 210–214.
- Goldberg L.R. (1992) The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, no 4, pp. 26–42.
- Harkins S., Green R.G. (1975) Discriminability and criterion differences between extraverts and introverts during vigilance. *Journal of Research in Personality*, no 9, pp. 335–340.
- Jin Fan et al., (2002) Testing the Efficiency and Independence of Attentional Networks. *Journal of Cognitive Neuroscience*, no 14:3, pp. 340-347.
- Koelega H.S. (1992) Extraversion and vigilance performance: 30 years of inconsistencies. *Psychological Bulletin*, Vol. 112, pp. 239-258.
- Kustubaeva A.M. (2009) Regulatsiya kognitivnykh funktsii s pozitsii A.R. Lurii i M. Posnera [Regulation of cognitive functions from the position of A.R. Luria and M. Posner]. *Vestnik NAPK, Almaty*, no 3-4, pp. 43-51. (in Russ.)
- Kustubaeva A.M., Dzhakupov S.M., Tolegenova A.A., Rakishev R. (2008) Emotsionalny i kognitivny intellekt [Emotional and cognitive intelligence]. *Vestnik NAPK, Almaty*, no 1-2, pp. 30-37. (in Russ.)
- Kustubaeva A.M., Muiytunova A., Turebekov B. (2005) Temperament i tip plastichnosti [Temperament and type of plasticity]. *Nauchnyy zhurnal Poisk*, no. 2, pp. 61-67. (in Russ.)
- Kustubayeva A., Zholdassova M., Borbasova G., Turebekov B., Kudaibergenova S., Nelson E., Matthews G. (2019) Executive Control and Brain Activity in People With High and Low Levels of Depressive Symptoms. *Biological Psychiatry*, Vol.85, no 10, p. 159.
- Kustubayeva A.M. (2010) Post-soviet psychology and individual differences in cognition: A psychophysiological perspective. In Gruszka A., Matthews G., Szymura B. (Eds.). *Handbook of individual differences in cognition: Attention, memory and executive control*, New York: Springer, p. 145-181.
- Kustubayeva A.M., Biyacheva Z. (2005) The extraversion and EEG-reaction on hyperventilation and breath holding. The 12th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Individual Differences, p. 18.
- Mary K. Rothbart, Michael I. Posner, Brad E. Sheese. (2019) *Temperament, Personality and the Development of Brain Networks*. Handbook.
- Matthews G., Campbell S.E., Falconer S., Joyner L.A., Huggins J., Gilliland K. (2002) *Fundamental Dimensions of Subjective State in Performance Settings: Task Engagement, Distress, and Worry*. Emotion. Copyright by the American Psychological Association, Inc. Vol. 2, no 4, pp. 315–340.
- Pennington B.F., & Ozonoff S. (1996) Executive functions and developmental psychopathology. *Journal Child Psychological Psychiatry*, no 37(1), pp. 51-87.
- Rose C.L., Murphy L.B., Byard L., Nikzad K. (2002) Vigilance Performance and Workload. *European Journal of Personality*, Eur. J. Pers, no 16, pp. 185–200.
- Salovey P., Mayer J. D., Goldman S. L., Turvey C., & Palfai T. P. (1995) Emotional attention, clarity and repair: exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale. In J. W. Pennebaker (Ed.), *Emotion, disclosure and health*, pp. 125–154. Washington, DC: American Psychological Association.
- Sergeant J.A., Geurts H., & Oosterlaan J. (2002) How specific is a deficit of executive functioning for attention-deficit/hyperactivity disorder? *Behavioural Brain Research*, Vol.130, no 1-2, pp. 3-28.

Tankibayeva A.¹, McDonald S.²

¹PhD (Doctor of Philosophy), College of Social Science,
KIMEP University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliyat@kimep.kz

²PhD (Doctor of Philosophy), University of Northampton,
UK, Northampton, e-mail: Sandy.MacDonald@northampton.ac.uk

**ORGANIZATIONAL PERSPECTIVE
ON WOMEN SENIOR-MANAGERS IN KAZAKHSTAN:
EXAMINATION OF LEADERSHIP ROLES,
UPDATING EVIDENCE AND RESEARCH AGENDA**

The article aims to update the evidence and to diversify the research agenda on leadership roles of women senior-managers. This research work draws attention to the essential gap in the research of women as senior-managers and organizational leaders. In the first place, it notices that while the conceptualization of leadership has expanded to define leadership from interpersonal to organizational influence, the research on women leadership has not updated accordingly. The article claims that research agenda on women in organizations overlooks examination of women as senior-managers and respectively overlooks understanding of the leadership roles that women perform to organizations. Second, the article aims to examine and update the evidence as per the interplay of gender and women senior-managers' leadership roles in organizational context. Namely, the research examines how women senior-managers perceive their leadership mandate, and whether organizations enable or constrain it. Results of the 21 in-depth semi-standardized interviews identified three distinct leadership roles that women senior-managers perceive as requisite for the roles of senior-manager. That is followed by a discussion of implications for organizational leadership theory and organizational routines.

Key words: women senior-managers, gender, organizational behavior, leadership roles.

Танкибаева А.¹, МакДональд С.²

¹PhD (Doctor of Philosophy), Әлеуметтік Ғылымдар Факультеті,
ҚМЭБИ Университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aliyat@kimep.kz

²PhD (Doctor of Philosophy), Нортхемптон Университеті,
Ұлыбритания, Нортхемптон қ., e-mail: Sandy.MacDonald@northampton.ac.uk

**Қазақстандағы жоғары буын басшы әйелдеріне
ұйымдастырушылық көзқарас: көшбасшылық рөлдерді зерттеу,
эмпирикалық базаны және зерттеу тәртібін жаңарту**

Бұл ғылыми жұмыс жоғары буын басшы әйелдердің және ұйым басшыларының зерттеулеріндегі екі кемшілікке назар аударады. Біріншіден, көшбасшылықты тұжырымдамалаудың айтарлықтай кеңеюіне қарамастан – көшбасшылықты өзара қарым-қатынастың тұлғааралық үдерісі ретінде түсінуден көшбасшылықты ұйымдастыру үдерісі ретінде түсінуге дейін – ұйымдардағы әйелдерге қатысты зерттеулердің фокусы тиісті түрде өзгерген жоқ. Ұйымдардағы әйелдерге арналған ғылыми әдебиет жоғары буын басшыларының ұстанымындағы әйелдерді қарауға арналған зерттеулерді ұсынбайды және тиісінше әйелдер басшы ретінде орындайтын ұйымдастырушылық рөлдерді зерттеуді ұсынбайды. Екіншіден, мақала гендер, ұйым жүйесіндегі басшы әйелдердің көшбасшылық рөлі сияқты құрылымдарға қатысты білімді зерттеу мен жаңартуға бағытталған. Атап айтқанда, зерттеу басшы-әйелдер өз көшбасшысының мандатын қалай қабылдайтынын және оның іске асырылуын қалай ұйымдастыру факторларына ықпал ететіні немесе шектейтіндігі туралы сұраққа жауап береді.

Түйін сөз: әйелдер жоғары буын басшылары, гендер, ұйымдастырушылық мінез-құлық, көшбасшылық рөлдер.

Танкибаева А.¹, МакДональд С.²

¹PhD (Doctor of Philosophy), факультет социальных наук,
Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliyat@kimep.kz

²PhD (Doctor of Philosophy), Университет Нортхемптон,
Великобритания, г. Нортхемптон, e-mail: Sandy.MacDonald@northampton.ac.uk

**Организационный взгляд на женщин-руководителей высшего звена
в Казахстане: изучение лидерских ролей,
обновление эмпирической базы и повестки исследования**

Данная научная работа обращает внимание на два пробела в исследованиях женщин-руководителей высшего звена и руководителей организаций. Во-первых, несмотря на существенное расширение концептуализации лидерства – от понимания лидерства как межличностного процесса взаимоотношений до понимания лидерства как организационного процесса – фокус исследований относительно женщин в организациях не изменился соответствующим образом. Научная литература, посвященная женщинам в организациях, не предлагает исследований, посвященных рассмотрению женщин на позициях руководителей старшего звена и, соответственно, не предлагает исследований организационных ролей, которые женщины выполняют в качестве руководителей. Во-вторых, статья нацелена на изучение и обновление знаний относительно таких конструкций как гендер, лидерские роли женщин-руководительниц в системе организации. В частности, исследование отвечает на вопрос о том, как женщины-руководители высшего звена воспринимают свой мандат лидера, и каким образом организационные факторы способствуют или ограничивают его реализацию.

Ключевые слова: женщины-руководители высшего звена, гендер, организационное поведение, лидерские роли.

Introduction: conceptual shift in leadership definition

This article addresses the gap in existing literature regarding leadership behavior of women senior-managers. Multiple research evidence identified that women have been linked to relational, interactive, nurturing style¹ of leadership. The explanation for such evidence was derived from a combination of social expectations that organizational participants prescribed to a woman's leadership styles and congruence of internalized preferences for relational styles by the women themselves.

This article was developed for several rationales: the societal notion of leadership has changed; organizations have great diversity in the configuring their design and work structuring; and there are ongoing transformations in the status and roles of women in organizations and wider in society. Despite of the changing social features, the research of leadership style have frequently focused on interpersonal leadership, in line with the prevalent definition of leadership as interpersonal influence. Najmaei (2017), however suggested that leaders' functions in organizations have expanded. At the level of senior-management, leadership has become charged with the performance of the entire organization, its culture, design, identity, and achievement of the organizational goals

(Najmaei, 2017; Montgomery 2008; Simsek et al. 2015; Quigley and Hambrick, 2014). Research on women's leadership from this senior-managerial perspective is scarce and fragmented. Women report that conventional perspective on their leadership behaviors remain: Women leadership behavior is being assessed either congruent or diverging from the interpersonal relational style, with no account given for the changing organizational and societal realities. This research aims to explore what leadership roles women realize in the modern organization, and discusses the implications of the findings to the trajectories of leadership and gender research.

Women leadership in organizations: identifying research gaps.

Gender is defined as a social construct which entails certain social conditions on an individual, a carrier of that gender, in regard to a self-identity, behaviors and life choices. Gender identity had established as deeply internalized, collectively shared system of beliefs and practices, which inscribe status and identity of women and men in organizations too. Research evidence suggests that women's identity in organizations is persistently viewed through the lenses of relational behavior and relation work orientation. By the end of 1990s, the leadership styles research had formed a noticeable narrative in the women in leadership research. Specifically,

¹ style =persistent pattern of behaviors

the research work focused on expressions of transformational – transactional typology, and task-oriented and relationship-oriented behaviors. Burns (1978), Bass (1985), Bass and Riggio (2006) outlined conceptualizations of *transactional* and *transformational* leadership styles. In transactional paradigm, they see leadership influence as a result of a leader's application of rewards and disciplining actions. Bass (1985) concluded that transactional leadership was instrumental and did not address identity and value change of neither leaders nor followers. Transformational leaders aim to intrinsic motivation, shared values and visions, personal growth and empowerment, and addressing individual needs. Leadership then was largely understood as an interpersonal influence, thus leader's behaviors were seen in the context of leader-follow interactions. Nonetheless, at least since mid-1990s, the University of Michigan's Institute for Social Research predisposed view on leadership as an organizational process: they too identified production-oriented and employee-oriented leadership approaches, but made general references between leaders behaviors and organizational leadership roles formed of those behaviors. While production oriented style aimed to clearly structure the tasks, employee-oriented aimed to facilitate group cohesion and performance.

Results of the literature on women in leadership identified gap in research of women as organizational leaders and respectively on their leadership roles. The results of the literature review suggest that in terms of women senior-manager's leadership behaviors, the existing research strongly tend to focus on relational behaviors of women leaders. Rosener's (1990) seminal work on 'ways women lead' explicitly attributed interactive, inclusive, sharing, and highly relational style to women. In line with Burns (1978), Rosener used term 'transformational style' to describe women's ways of leading. It is important that Rosener (1990) made two other statements: that not all women organizational leaders would necessarily exercise transformational style; and that women may apply relational behavior to create a 'forum for people to interact'. The latter essentially transcends the notion of what relational behaviors of women leaders mean to the whole organization. From the organizational perspective, women in that case facilitate a sort of an organizational structure, or an organizational process of certain properties which play a role in the mode of operation of the whole organization. Eagly and Carli (2012) point out that women organizational leaders have shifted away from transactional-transformational dichotomy and have

embraced complex and versatile behaviors while fulfilling organizational leadership roles. Hyde (2005), Rhode (2017), Zheng et al (2018) assert taking a well-rounded, unbiased view at women's mental and behavioral repertoires that they actually exercise as organizational leaders – would provide women and men, researchers, and society at large with better guidance as to establishing fairer and happier organizations.

Research Method

In order to avoid premature assignment of theoretical frames to the research finding, the leadership behavior were studied in frames assigned by women themselves. Specifically, women were asked open ended questions focused on their leadership experience as senior-managers but not on gender. The responses were analyzed to identify the main themes and data structures, after which findings were discussed in relation to the results of the literature review. This inductive, interpretative, phenomenological method of extracting meaning authentic to the lived experience of study subjects is appropriate for developing new conceptualizations (Gioia et al, 2013). In depth interviews, recommended data collection tool for the chosen method, were conducted with purposive, maximum variation sample of 21 women senior managers from organizations in Kazakhstan.

Research Context

The literature regarding management styles and leadership practices mostly stems from cross-cultural leadership and management research. This literature locates Kazakhstan within the Eastern European cluster of countries (Hungary, Russia, Kazakhstan, Albania, Poland, Greece, Slovenia, Georgia) with similar cultural values, managerial practices and beliefs about effective leadership behaviors. This cluster was first identified in the GLOBE study (House et al, 2004) and has been reinforced by several similar studies (Chhokar et al., 2007; Javidan et al., 2006). According to Bakacsi (2002) the cluster is characterized by a high collective orientation in organizations, formal task-oriented relationship between managers and their followers, structured organizational processes, and is relatively high on performance orientation. The analyses of the world-wide evidence concerning women in organizations suggest that relations between gender and organizations are quite comparable to those

in Kazakhstan: some industries and professional occupations encourage more women, whereas others more men. The representation of women in senior-management is comparable to the global average – in 2018 women heads of the organizations comprised 23-29% depending on the sector in Kazakhstan (OECD, 2017; WEF, 2018) compared to 24% globally in the same year (Grant Thornton, 2019).

Sample profile

The sample comprised 21 interviewees. The age ranged from 32 to 64, where of 1 interviewee was of 64 years old, 5 interviewees from 56 to 59, another 5 interviewees from 44 to 49, 1 interviewee of 42, 2 interviewees of 34 years old, 1 interviewee was 32 years old, and 6 interviewees did not disclose their age. Ten women had experience as senior managers from 10 to 20 years, 6 had experience as

senior-manager from 6 to 8, 1 person had 4 years, 2 interviewees – 3 years. In the sample, no strict pattern was observed concerning the relation of age and years of experience in senior-managerial role. Although the youngest participant had the least number of years as a senior-manager and the oldest – the largest number of years, it appeared that women can enter senior-management at any age. Educational profile included 6 people with bachelor degree, 7 masters in various fields, 6 masters of business administration (MBA), and 3 women with a PhD degree. In the sample 5 women were simultaneously founders of the company and senior-managers. Industry and occupational profile was varied too: interviewees came from health sector, education, sports, mass media, beauty industry, ITC, city administration, construction, financial services, video and musical production, fashion retail, audit and strategy consulting, culture and arts, entrepreneurship support.

Table 1 – Sample Characteristics

N	Age	Years of experience as senior- manager	Education	Occupation/Sector
1	44	4; 15	MBA	Health, Media
2	34	3	MA	Sports
3	undisclosed	3	BA	ITC
4	49	14	PhD	Education
5	42	13	MBA	Education
6	undisclosed	13	LLM	International Sports
7	64	25	BSc	Healthcare
8	undisclosed	7	LLM	Public Administration
9	44	15	MBA	Finance
10	58	8	BSc, BA	Public Administration
11	46	6	BA	Housing and Construction
12	undisclosed	12	D.Sc	Entrepreneurship Development
13	34	7	BSc	Communications and PR
14	59	13	PhD	Culture and Arts
15	57	15	BSc	Construction
16	undisclosed	4	MSc	Health
17	undisclosed	12	MA	Video and Music production
18	52	8	MA	Construction
19	45	17	MBA	Investment and Commercial Banking
20	59	20	MBA	Audit and Strategy Consulting
21	32	6	MA	Fashion Manufacturing

Findings: From leadership styles to leadership roles

Women perceived their leadership as of a strategic character. All women recognized the demand to provide an essential impact to organizations and their environment. They also admit the intense and increased complexity and uncertainty involved in leading the modern organizations. Women respondents perceived importance of interpersonal behaviors, especially to lead their followers' team. However, they made most essential emphasis on the strategic perspective—they perceived their leadership roles to establish an organizational culture that will encourage recognizing employees' contributions and initiatives. Unlike the stream of literature on leadership styles which mainly associate women managers with exercising 'nurturing', 'relationship-oriented' style, the respondents did not conceptualize leadership as mainly interpersonal influence. Instead, women respondents expressed a strategic view on relationship-building. They explain that human capital is a strategic asset which, in order to be competitive, has to be skillful, agile, able to learn, loyal to organizational strategic objectives and share organizational values. Women respondents see their roles as facilitators of high-performing organizations, where performance results from a combination of interconnected leadership practices and institutionalized human resource management processes. Women respondents emphasized their role as designers of work processes whereas perceived their interpersonal leadership as manifested in being a role-models. Neither transactional nor transformational nor shared paradigm applied in the way Burns (1978) and Bass (1985) conceptualized them. The data analysis suggests that extant literature pays insufficient attention to women senior-managers as leaders over organizations in all their complexity. The data analysis suggests that women realize interpersonal influence through a mixture of both transformational and transactional behaviors, whereas essential focus of women senior-manager's attention is on an organization's system-building, an organization's performance management, visioning, addressing external and internal uncertainty and complexity, strategy-formulation and achieving strategic organizational objectives. Specifically, empirical study identified three generic leadership roles as perceived by women respondents—*non-routine: leading over complexity and uncertainty, performance-oriented and partnership-oriented*.

Non-routine role: leading over complexity and uncertainty

The first emergent conceptualization identified leadership in terms of findings ways for organizations and its members to handle uncertainty and complexity. Women respondents perceived uncertainty and complexity both internal and external to their organization. Leader's sensemaking of uncertainty and complexity appeared as a key leadership role; and as a key success factor according to which women respondents assess their effectiveness as leaders and senior-managers.

In line with Zaccaro and Klimoski (2001), the sensemaking, including sensegiving emerged as a central leadership roles in order to design strategic problem-solving framework. Thus, leadership effectiveness was perceived in terms of identifying new directions, scanning changing environments and identifying goals accordingly, and meaningfully communicating those strategic directions to followers and other internal and external stakeholders.

Women respondents referred to sensemaking as both a source of ambiguity and as a strategic opportunity. The centrality of sensemaking and sensegiving function for strategic leaders is highlighted in literature. Zaccaro and Klimoski (2001) emphasized the non-routine essence of leadership, that leadership roles appear in response to non-routine organizational demands and constraints. Mumford et al (2008) also suggested that emergence of leadership roles is a responses to situations with unclear goals and unspecified path. Notably, Barkema et al (2002), Schneider and Somers, (2006), Uhl-Bien et al (2007) concluded that contemporary organizations are less structured, more fluid and transitional therefore leader's sensemaking processes become a factor of greater influence to the organizations. Whereas Weick et al (1995) suggest that sensemaking is rather a collective process where leader captures and communicate meanings emerging from the processes, Hambrick et al (2007) emphasized that leader's and top-management team's sensemaking outcomes eventually shape all aspects of the organization. The results of data analysis suggest that women respondents perceived themselves as active thinkers, who are aware of their role in shaping the leadership processes in the organizations and outcomes of such. In summary, leadership literature support conceptualization of non-routine leadership as key organizational leadership role.

Performance-oriented role

Second conceptualization of leadership roles by women respondents emerged as managing organizational performance. Despite that extant literature did not attribute transactional and task-oriented style as characteristics of women managers – the empirical study suggest that all women respondents perceive goals and task accomplishment as a critical indicator of leadership effectiveness. According to them, a leader who is not able to accomplish specific goals and tasks does not qualify as neither leader nor senior-manager. Women leaders perceive they are responsible of ‘make organizations perform’ toward achieving of organization’s strategic goals. Women suggest that they realize this role through strategic management that is structuring organizational processes and resources; setting performance standards and enabling people to perform effectively within those structures and up to those standards. In this way the role perceived of a strategic level, and is equally transactional and transformational. Women respondents emphasized that human capital plays an important role in maintaining high-performing organization, thus they emphasized (a) importance of their personal skills and the ability to adjust behavior to the demands of the situation: and (b) their role in facilitating their continuous learning as well as continuous learning of all organizational participants.

As concluded, unlike literature on leadership styles (Eagly et al, 2003; van Engen et al, 2001), the results of data analysis suggest that women respondents apply relationship-oriented, task-oriented and any combination of them depending on the demands of the situations. Analysis of the extant leadership literature identified Performance-Maintenance (PM) Leadership theory by Misumi (1995), Misumi and Peterson (1985) who concluded that leader’s effectiveness in some organizations was understood in terms of facilitating organizational structures for collective performance. The leader realized both of the following dimensions with equal importance attached: maintenance role called for leader’s efforts toward achieving managerial objectives, whereas performance role characterized leader’s effort to improve efficiency and effectiveness of the whole organization. Misumi (1995) confirmed that those two leadership roles emerged universal in all organizations in his international studies, thus implying that conceptualizing of leadership in organization was not bounded to two forms of leader’s interpersonal

influence. Charbonnier-Voirin et al (2010), Liao and Chuang (2007), Yukl (2012) suggested to explore transformational leadership as multilevel construct, where the nature of transformational influence is not conditioned by interpersonal leader-member exchange only. Transformational leaders operate at interpersonal and collective levels, and even facilitate organizational structures to ensure transformational effects of followers. The data analysis results came out as highly supportive to such a levelled approach to transformational leadership. Women respondents perceived that they realize transformational influence through direct leader-member exchange to their supervisors, other senior-managers in top-management teams, and their direct subordinates. Whereas in relation to other organizational participants transformational they lead by being a role-model and by facilitating appropriate organizational processes.

Partnership-oriented role

Respondents perceived the demand of engaging stakeholders that women respondent strongly associated with their leadership roles. Women tended to seek both internal and external stakeholders in form of establishing collaborative partnerships. Women respondents perceived collaborative partnerships as a mutually beneficial exchange practices where mutual accountability and respect is emphasized. External stakeholder management was emphasized as a peculiar leadership role of senior-managers. The particular challenge was perceived due to the increased sophistication of intra-organizational arrangements.

Two aspects on which all respondents agreed – effective stakeholder management is one of the key indicators of leadership effectiveness; as well as a critical area where leader’s development efforts had to be undertaken. Overall, women conceptualize partnership-building in more strategic frames such as collaboration of strategic stakeholders in order to advance the organization’s performance and competitiveness. In this way, the data analysis supports literature positing collaborative stakeholder management as an increasingly important leadership role of the senior-managers (Bass, 2007; Zaccaro and Klimoski, 2001; Christensen et al, 2014; Waligo et al, 2014; Reypens et al, 2016).

In relation to internal stakeholders i.e organizational participant in addition to mutual accountability and mutually beneficial relationship women respondents highlighted teamwork where everyone’s contribution is recognized, co-

development and greater inter-connectivity. Women respondents associated partnership as important enablers of effective leadership.

In relation to the internal stakeholders the emergent partnership-oriented conceptualization combines behaviors identified with transformational and shared leadership paradigm (Pearce and Conger, 2003; Arnone and Stumpf, 2010; Carson et al, 2007; Uhl-Bien, 2006). Similar to Reypens et al (2016) women respondents see their leadership roles as establishing better connectivity in organization.

Of three emergent conceptualizations, the partnership-oriented conceptualization appeared the only one to address the effects of gender socialization as described by Eagly et al (2003). The results provided mixed responses regarding whether women senior-manager tend to be more comfortable with relationship-oriented behavior or indifferent to it. Overall, respondents perceived partnership-oriented as a strategic leadership roles of senior-managers, where leaders are seen as facilitators of mutually accountable and beneficial collaborations with external and internal organization's stakeholders.

Women, Gender and Organizations

Findings of the research have been insightful in revealing the effects and roles that organizations can have on transforming gender in societies. Respondents expressed that in their view organizational processes and culture tend to become more employee-centered in generally, with more attention given to the entirety of employees' demands. Women suggest they found useful presence in organizations of such practices as flexible work time, provision of sport, cultural and health services to an employee and a family, individual development plans and mentorship programs. Their experience provided mixed opinion as to how the programs are responsive to the specific needs of women and how women themselves and organizations can avail themselves to these opportunities. Women express similar opinions regarding the managerial, leadership, professional and soft-skills development programs. In majority, respondents were in favor of all-genders format, without differentiating for special training for women-only. Having positively assessing this developmental focus, women respondents pay attention on the need for more nuanced approaches

as to how to implement them. Respondents suggest that on part of the women themselves clarity is needed as to what their priorities are and initiative to realize those priorities. On the part of organizations, in addition to formal policies for fair treatment, actions to ensure humane communications, inclusive and just mode of interactions have to be taken.

All respondents noted that the societal attitude to the professional women who are senior-managers has been transforming: There has been more positive and appreciative narrative about women in management, and professional women overall. It has been noted that not only media coverage but professional forums and public conferences have become more inclusive and seek women stories and expertise too. All respondents observed that the public perception about women senior-managers as role-models have amplified. Especially, the respondents reflected on the public resonance of Sheryl Sandberg's and Nell Scovell's book *'Lean in: Women, Work, and the Will to Lead'* (2013) and subsequent initiative of operating lean-in cycles. In the book Sheryl Sandberg, Facebook COO, draws on empirical evidence and on insights from the personal experience in order to deliver some advice to professional women how to accommodate their work and non-work choices. Not being strictly a research work, not claiming any theoretical validity, Lean-In has elevated in public eye the challenges that women in organizations face while becoming and sustaining as organizational leaders. Respondents noted that women leadership roles of senior-managers in the ongoing societal context has become strongly connoted with being a role-model, a mentor, a spokesperson. Respondents' opinion is mixed – whereas some of them consider this role as authentic and important to their identity, other respondents suggest that they prefer to stay distant from a gender discourse. At the same time, all respondents agree that the societal notion on women in senior-management have become more approving of leader's integrity and authenticity, as well as leader's visionary and transformational abilities. Overall, more research is to be done, as women suggest that whereas organizational approaches to gender have been marked with progress in terms of gender equality, the societal processes of gender construction are increasingly fragmented and ambiguous.

Table 2 – Summary of findings

	interpersonal domain	strategic domain
leading organization	gaps in conceptualization	non-routine sensemaking performance-oriented partnership oriented
leading people	nurturing, transformational interactive (Rosener, 1991) adaptive (Rosener, 1991)	Adaptive empowering role-models
social expectations and expected role congruity	operational relational	lean-in purposeful effective role-models

Conclusions

The study supported the claim that women senior-manager perceive their leadership behavior as a strategic, entailing a diverse range of performance oriented, sense-making and partnership oriented behaviors. The study generated unintended insights as for changing expectations of women as leaders by organizational participants and by women senior-managers themselves: while expectations of women senior-managers as a role-model for other women have become more pronounced, women senior-managers have mixed opinion on acting as role-models. Last, the findings support the claim to expand theorising on women leadership in organizations: Exploration of women senior-manager's performing organizational leadership roles have revealed that research on women senior-managers will have to account for the organizational approaches to (a) ways of construction or deconstruction of gendered influences and (b) construction of the senior-

manager's mandate including a mandate for leadership roles.

Appendix 1 – Interview questions

- Can you please describe your typical day at work?
- What are the leadership components of your role? /How do you experience your role as a leader?
- Do you perceive any differences in your responsibilities /accountabilities, supports and constraints in capacity of senior manager as compared to those of entry level manager?
- What are essential demands in your leadership role and essential behaviors to meet those demands?
- What are essential constraints in your leadership role and essential behaviors to overcome those constraints?
- Could you please give short assessment of the impact you have created to the organization? By which criteria do you evaluate your effectiveness as organizational leader?

References

- Arnone M., Stumpf S.A. (2010) Shared leadership: from rivals to co-CEOs, *Strategy and Leadership*, 38(2), pp.15 – 21.
- Bakacsi G., Sandor T., Andras K., Viktor I. (2002) Eastern European cluster: Tradition and transition, *Journal of World Business*, 37, pp. 69–80.
- Barkema H. G., Baum J. A. C., Mannix E. A. (2002) Management challenges in a new time, *Academy of Management Journal* 45 (5), pp. 916–930.
- Bass B. (2007) Executive and Strategic Leadership, *International Journal of Business*, 12(1), pp. 33-52.
- Bass B.M. and Riggio, R.E. (2006) *Transformational Leadership*, 2nd ed., Lawrence Erlbaum Associates: NJ
- Bass B.M. (1985) *Leadership and performance*, Free Press: New York.
- Burns J.M. (1978) *Leadership*, Harper & Row, New York, NY.
- Carli L.L. and Eagly A.H. (2012) 'Leadership and gender', in Antonakis J. and Day D. (Eds) *The Nature of Leadership*, Second edition, Sage, Thousand Oaks, CA, pp. 437-476.
- Carson J. B., Tesluk P. E., Marrone J. A. (2007) Shared leadership in teams: An investigation of antecedent conditions and performance, *The Academy of Management Journal*, 50(5), pp.1217-1234.
- Charbonnier-Voirin A., Akreimi A., Vandenbergh C. (2010) A Multilevel Model of Transformational Leadership and Adaptive Performance and the Moderating Role of Climate for Innovation, *Group & Organization Management*, 35 (6), pp.699-726.

- Chhokar J.S., Brodbeck F., House R.J. (2007) Culture and Leadership around the World: The GLOBE Book of In-depth Studies of 25 Societies, Mahwah, NJ:Lawrence Erlbaum Associates.
- Christensen L.J., Mackey A., Whetten D. (2014) Taking responsibility for corporate social responsibility: The role of leaders in creating, implementing, sustaining, or avoiding socially responsible firm behaviors, *The Academy of Management Perspectives*, 28(2), pp.164-117.
- Eagly A. H., Carlie L.L. (2007) Women and the labyrinth of leadership, *Harvard Business Review*, 85, pp.63–71.
- Eagly A. H., Johannesen-Schmidt M. C., van Engen M. (2003) Transformational, transactional, and laissez-faire leadership styles: A meta-analysis comparing women and men. *Psychological Bulletin*, 129, pp.569-591.
- Gioia D. A., Corley K. G., Hamilton A. L. (2013). Seeking qualitative rigor in inductive research notes on the Gioia methodology. *Organizational Research Methods*, 16, pp.15-31.
- Grant Thornton (2019) Women in business: building a blueprint for action, Grant Thornton Grant Thornton International Ltd.
- Hambrick D.C., Finkelstein S., Mooney A.C. (2005) Executive Job Demands: New Insights for Explaining Strategic Decisions and Leader Behaviors, *The Academy of Management Review*, 30(3), pp. 472-491.
- House R.J., Hanges P.J., Javidan M., Dorfman P.W., Gupta V. (2004) Culture, Leadership, and Organisations. The GLOBE study of 62 Societies, London:Sage.
- Hyde J. S. (2005). The gender similarities hypothesis. *American Psychologist*, 60, pp.581-592.
- Javidan M., House R., Dorfman P., Hanges P., Luque M.S., 2006. Conceptualizing and measuring cultures and their consequences: a comparative review of GLOBE's and Hofstede's Approaches, *Journal of International Business Studies*, 37, pp. 897-914.
- Liao H., Chuang A. (2007) Transforming service employees and climate: a multilevel, multisource examination of transformational leadership in building long-term service relationships, *The Journal of Applied Psychology*, 92(4), pp.1006–1019.
- Misumi J. (1995) The Development in Japan of the Performance-Maintenance (PM) Theory of Leadership, *Journal of Social Issues*, 51(1), pp.213 –228.
- Misumi J. and Peterson M. F. (1985) The performance-maintenance (PM) theory of leadership: Review of a Japanese research program, *Administrative Science Quarterly*, 30(2), pp. 198–223.
- Montgomery C. (2008) Putting Leadership Back to Strategy, *Harvard Business Review*, January Iss.
- Mumford M.D., Bedell-Avers K., Hunter S.T. (2008) Planning for innovation: a multi-level perspective, *Multi-Level Issues in Creativity and Innovation Research in Multi-Level Issues*, (7), pp.107 – 154.
- Najmaei A. (2017). Revisiting the Strategic Leadership Paradigm: A Gender Inclusive Perspective. *Inclusive Leadership*, pp.203–228.
- OECD(2017) Gender Policy Delivery in Kazakhstan, OECD Public Governance Review, OECD Publishing, Paris.
- Pearce C. L., Conger J. A. (2003) A Landscape of Opportunities: Future Research on Shared Leadership In: Pearce C. L. and Conger J. A. (Eds). *Shared Leadership: Reframing the hows and whys of leadership*, London: Sage publications, pp.9-13.
- Quigley T., Hambrick D. (2014) Has the 'CEO Effect' Increased in Recent Decades? A New Explanation for the Great Rise in America's Attention to Corporate Leaders, *Strategic Management Journal* 36(6), pp. 821-830.
- Reypens C., Blazevic V., Nijmegen R., Lievens A. (2016) Beyond the Relational View: Network Resources and Leadership in Multi-Stakeholder Collaborations, *Academy of Management proceedings*, January, (Meeting Abstract Supplement).
- Rhode D. (2017) Women and Leadership, Chapter 3: Women in Management, pp.56-75, Oxford University Press,UK
- Rosener J. (1990) Ways women lead, *Harvard Business Review*, 68, pp.119-125.
- Sandberg S. (2013) *Lean In: Women, Work, and the Will to Lead*,US: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Schneider M., Somers M. (2006) Organizations as complex adaptive systems: Implications of complexity theory for leadership research, *The Leadership Quarterly*, 17 (4), pp. 351–365.
- Simsek Z., Heavey C., Fox B. C. (2018). Interfaces of Strategic Leaders: A Conceptual Framework, Review, and Research Agenda. *Journal of Management*, 44(1), pp.280–324.
- Uhl-Bien M. (2006) Relational leadership theory: Exploring the social process of leadership and organising, *The Leadership Quarterly*, 17, pp.654–676.
- Uhl-Bien M. Marion R., McKelvey B. (2007) Complexity Leadership Theory: Shifting leadership from the industrial age to the knowledge era, *Leadership Institute Faculty Publications*, Paper 18.
- Van Engen M., Van der Leeden R., Willemsen T.M. (2001) Gender, context and leadership styles: A field study, 74(5), *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, pp.581-598.
- Waligo V.M., Clarke J., Hawking R. (2014) The 'Leadership–Stakeholder Involvement Capacity' nexus in stakeholder management , *Journal of Business Research*, 67(7), pp.1342–1352.
- WEF (2018) Global Gender Gap Report 2018 [online] available at <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2018/> (accessed 28 September 2019).
- Weick K. (1995) *Sensemaking in organizations*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Yukl G. (2012) Effective leadership behavior: What we know and what questions need more attention, *Academy of Management Perspectives*, November, pp.66-85.
- Zaccaro S.J. and Klimoski R.J. (2001) *The Nature of Organization Leadership*. Jossey-Bass, San Francisco.
- Zheng W., Surgevil O., Kark R. (2018) Dancing on the Razor's Edge: How Top-Level Women Leaders Manage the Paradoxical Tensions between Agency and Communion, *Sex Roles*, 79(11–12), pp 633–650.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Психология	Section 1 Psychology	Раздел 1 Психология
<i>Aimaganbetova O.Kh., Adilova E.T., Baimoldina L.O.</i> Study of features of ethnic identity of koreans (Core-Saram) residing in Kazakhstan		
<i>Садвакасова З.М., Бейсекенова Д.Р., Каримова А.Б., Барибаев Г.</i> История как инструмент воздействия на сознание личности «группы риска».....		
<i>Кошжанова Г.А., Жиенбаева Н.Б.</i> Болашақ дефектолог имиджін қалыптастырудың теориялық-практикалық негіздемесі.....		
<i>Топанова Г.Т., Касымжанова А.А., Ахметжанова М.Б., Абдирахманова Я. С.</i> Психологические методы отбора персонала в поликультурной среде		
2-бөлім Социология	Section 2 Sociology	Раздел 2 Социология
<i>Жақыпбек А.А.</i> Социальная эксклюзия пожилых: литературный обзор		
<i>Мұслимова Қ.С., Садвокасова А.К.</i> Азаматтық сәйкестілікті зерттеудің әдіснамалық негіздері		
3-бөлім Шетелдік әріптестердің мақалалары	Section 3 Articles of foreign colleagues	Раздел 3 Статьи зарубежных коллег
<i>Berdibayeva S.K., Mayemirov A.M., Garber A.I., Sakhiyeva F.A., Utebayeva A.T., Berdibayev S.K.</i> The psychological problems of teenagers with addictive behaviour: the role of life meaning strategies		
<i>Жолдасова М.К., Борбасова Г.Н., Джеральд Мэттьюс, Кустубаева А.М.</i> Экзекүтивті бақылаудағы индивидуалды ерекшеліктер		
<i>Tankibayeva A., McDonald S.</i> Organizational perspective on women senior-managers in Kazakhstan: Examination of leadership roles, updating evidence and research agenda		